

Orð og tunga

21

Ritstjóri – Editor

Helga Hilmisdóttir
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
The Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies
<http://www.arnastofnun.is/>
helga.hilmisdottir@arnastofnun.is

Ráðgefandi ritnefnd – Editorial Board

Anna Helga Hannesdóttir, Gautaborgarháskóla – University of Gothenburg
Ari Páll Kristinsson, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
– The Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies
Ágústa Þorbergsdóttir, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
– The Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies
Ásta Svavarsdóttir, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
– The Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies
Camilla Wide, Turku-háskóla – University of Turku
Erla Erlendsdóttir, Háskóla Íslands – University of Iceland
Finnur Friðriksson, Háskólanum á Akureyri – University of Akureyri
Guðrún Kvaran, prófessor emeritus – professor emeritus
Gunnar Ólafur Hansson, Háskólanum í Bresku Kólumbíu, Vancouver
– The University of British Columbia, Vancouver
Kristján Arnason, prófessor emeritus – professor emeritus
Liisa Theilgaard, Kaupmannahafnarháskóla – University of Copenhagen
Margrét Jónsdóttir, Háskóla Íslands – University of Iceland
Silvie Cinková, Karlsháskóla, Prag – Charles University in Prague
Svavar Sigmundsson, rannsóknarprófessor emeritus – research professor emeritus
Veturliði G. Óskarsson, Uppsalaháskóla – Uppsala University
Zakaris Svabo Hansen, Fróðskaparsetri Færeyja – University of the Faroe Islands
Þorsteinn G. Indriðason, Björgvinjarháskóla – University of Bergen

Orð og tunga er ritrýnt tímarit sem Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum gefur út árlega. Birtar eru fræðilegar greinar, á íslensku og ensku, sem lúta að máli og málfræði. Sérstök áhersla er lögð á greinar um orðfræði, orðabókafræði, nafnfræði, iðorðfræði og málræktarfræði. Greinarnar eru ritrýndar af a.m.k. tveimur ónefndum sérfræðingum auk ritstjóra. Auk hinna fræðilegu greina er smáhluti tímaritsins helgaður ritdómum og smágreinum.

Orð og tunga is a peer-reviewed journal, published annually by The Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies. It contains articles in Icelandic and English on language and linguistics, in particular on lexicology, lexicography, onomastics, terminology, and language policy and planning studies. The articles are peer-reviewed by at least two anonymous reviewers besides the editor. In addition to peer-reviewed articles, *Orð og tunga* contains a small section with book reviews and shorter papers.

Orð og tunga

21

Ritstjóri
Helga Hilmysdóttir

Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Reykjavík 2019

© Höfundar og Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2019.

Öll réttindi áskilin.

Bók þessa má eigi afrita með neinum hætti, svo sem ljósmyndun, prentun, hljóðritun eða á annan sambærilegan hátt, að hluta eða í heild, án skriflegs leyfis höfunda og útgefanda.

ISSN 1022-4610

Umbrot: Bessi Aðalsteinsson.

Prófarkalestur: Svanhildur María Gunnarsdóttir.

Hönnun kápu: Björg Vilhjálmsdóttir.

Prentun og bókband: Leturprent ehf.

Efnisyfirlit

Formáli ritstjóra vii

Greinar:

Halldóra Jónsdóttir og Þórdís Úlfarsdóttir:

Íslensk nútímamálsorðabók. Kjarni tungumálsins 1

Katrín Axelsdóttir: **Áhrifsbreytingar í þágufalli**

nafnsins Þórarinn 27

Yuki Minamisawa: **Metaphor and Collocation.**

The Case of REIÐI 53

Þórhalla Guðmundsdóttir Beck og Matthew Whelpton: **Samspil**

máls og merkingar. Um litaheiti í íslensku táknmáli 75

Tinna Frímann Jökulsdóttir, Anton Karl Ingason,

Sigríður Sigurjónsdóttir og Eiríkur Rögnvaldsson:

Um nýyrði sem tengjast tölvum og tækni 101

Ari Páll Kristinsson: **Um greiningu á málstöðlun og málstefnu.**

Haugen, Ammon og Spolsky í íslensku samhengi 129

Smágreinar:

Svavar Sigmundsson: **Var Leifur heppni lánsamur**

eða frækinn? 153

Málfregnir:

Steinþór Steingrímsson: **Risamálheildin** 159

Jóhannes B. Sigtryggsson: **Nýjar reglur Íslenskrar málnefndar**

um greinarmerkjasetningu. Yfirlit yfir breytingar 169

Formáli ritstjóra

Síðastliðið vor tók ég við ritstjórn *Orðs og tungu* af Ara Páli Kristinsyni sem ritstýrt hefur tímaritinu undanfarin fjögur ár. Mitt fyrsta verk var að kalla eftir greinum og í þessu hefti, sem er númer 21 í röðinni, birtast sex ritrýndar fræðigreinar. Efnið er fjölbreytt að vanda og fjalla greinarnar um orðabókafræði, beygingu nafna, myndhverfingar, íslenskt táknmál, viðhorf til nýyrða og síðast en ekki síst málræktarfræði. Auk þess birtist hér ein stutt fræðigrein sem fellur í nýjan greinaflokk er hlotið hefur nafnið Smágreinar, og tveir pistlar undir liðnum Málfregnir sem fjalla um nýjungar á sviði hagnýtrar málfræði.

Í fyrstu grein heftisins fjalla **Halldóra Jónsdóttir** og **Pórdís Úlfarsdóttir** um nýja veforðabók sem hlotið hefur nafnið *Íslensk nútímamáls-orðabók*. Í greininni segja höfundar frá tilurð orðabókarinnar, helstu eiginleikum hennar og velta upp ýmsum nýjungum sem fylgja raf-rænni vinnslu orðabóka.

Í síðasta hefti *Orðs og tungu* fjallaði **Katrín Axelsdóttir** um fjórar þágufallsmyndir af karlmannsnafninu *Þórarinn* og aldur þeirra. Í þessu hefti beinir hún sjónum að áhrifsbreytingum þessara mynda og leitar skýringa á tilurð þeirra. Færð eru rök fyrir því að myndirnar *Þórarin* og *Þórarini* séu dæmigerðar áhrifsbreytingar sem tengjast beygingu annarra nafna, en að myndirnar *Þórarinum* og *Þórarininum* séu ódæmigerðar og að rekja megi þær til beygingar nafnorða með greini eða persónuformafna.

Yuki Minamisawa greinir frá rannsókn sinni á myndhverfingum sem tengjast hugtakinu *REIÐI* í íslensku. Hún nálgast efnið með því að greina texta úr *Markaðri íslenskri málheild* (MÍM) og rannsakar með aðstoð tölfraðinnar hvaða myndhverfingar eru miðlægar í íslensku nútímamáli. Niðurstaðan er sú að miðlægasta myndhverfingin sem tengist *REIÐI* í íslensku er *REIÐI ER HEITUR VÖKVI Í ÍLÁTI*.

Pórhalla Beck og **Matthew Whelpton** beina sjónum að litum í íslensku táknmáli. Í greininni bera þau saman rannsóknir á litaheitum í íslensku táknmáli, íslensku og ensku. Niðurstöður þeirra styðja ráðandi kenningar um að kjarni litahugtaka sé nokkurn veginn sá sami í öllum tungumálum, hvort sem um er að ræða skyld mál eða óskyld. Munurinn á milli tungumála kemur aðallega í ljós þegar sjónum er beint að litum á jöðrum hugtakanna (t.d. *grænblár* eða *apríkósulitur*). Þau benda einnig á að einn helsti munurinn á orðmyndun í íslensku og íslensku táknmáli sé sá að í raddmálinu sé rík tilhneiging til að mynda ný litaheiti með samsetningum á meðan táknin þróast oft úr hlutaheitum (sbr. *fjólublár*, *glóðarauga*).

Tinna Frímann Jökulsdóttir, **Anton Karl Helgason**, **Sigríður Sigurjónsdóttir** og **Eiríkur Rögnvaldsson** greina frá niðurstöðum rannsóknar sinnar á viðhorfum Íslendinga til nýyrða og aðkomuorða. Í rannsókninni er sjónum beint að orðapörum sem tengjast tölum og tækni þar sem annað orðið er íslenskt nýyrði og hitt aðkomuorð úr ensku (t.d. *vafri* og *browser*). Höfundar komast m.a. að þeirri niðurstöðu að meirihluti þátttakenda er mjög hlynntur þeirri stefnu að mynda skuli íslensk nýyrði. Þegar spurt er sérstaklega út í notkun einstakra orðapara má þó greina mikinn mun á milli þeirra.

Ari Páll Kristinsson fjallar um hugmyndir Haugens, Ammons og Spolsky um málstöðlun, málstefnu og málstýringu og setur þær í íslenskt samhengi. Í greininni sýnir hann hvernig hugmyndirnar nýtast við rannsóknir á íslensku málsamfélagi og tekur m.a. sem dæmi víðtæk áhrif Björns Guðfinnssonar á íslenskan ritmálsstaðal á 20. öld. Einnig fjallar hann um nýlegar hugmyndir Spolskys um áhrif baráttufólks á málstefnur og nefnir sem dæmi breytingar á notkun kyns í íslensku.

Í þessu tölublaði er höfundum í fyrsta sinn gefinn kostur á því að birta smágreinar sem fjalla um afmörkuð fræðileg efni. **Svavar Sigmundsson** ríður á vaðið og birtir grein sem fjallar um merkingu viðurnefnis Leifs heppna. Svavar færir rök fyrir því að lýsingarorðið *heppinn* hafi áður fyrr haft bæði merkinguna 'lánsamur' og 'frækinn'. Máli sínu til stuðnings vísar hann til færeysku.

Að venju er þátturinn Málfregnir aftast í tímaritinu. Annars vegar kynnir **Steinþór Steingrímsson** nýja Risamálheild sem hefur verið aðgengileg á vefnum frá því vorið 2018 og hins vegar fer **Jóhannes B. Sigtryggsson** yfir helstu breytingar í reglum Íslenskrar málnefndar um greinarmerkjasetningar.

Ég færi fyrrverandi ritstjóra *Orðs og tungu*, Ara Páli Kristinssyni,

þakkir fyrir góð ráð við undirbúning þessa heftis, Bessa Aðalsteinssyni fyrir að annast umbrot tímaritsins og Svanhildi Maríu Gunnarsdóttur fyrir prófarkalestur. Hin ráðgefandi ritnefnd tímaritsins fær bestu þakkir fyrir sinn þátt og ónafngreindir ritrýnar fyrir sína ósérhlífnu vinnu við að lesa yfir og skrifa umsagnir um innsendar greinar. Án þeirra hefði þetta hefti ekki orðið að veruleika.

Að lokum vil ég minna á að allir árgangar *Orðs og tungu* frá upphafi eru í opnum aðgangi á *Tímarit.is*, vef Landsbókasafns Íslands – Háskólabókasafns.

Helga Hilmisdóttir

Halldóra Jónsdóttir og Þórdís Úlfarsdóttir

Íslensk nútímamálsorðabók. Kjarni tungumálsins

„[...] tilgangur [orðabókarinnar] er að veita ófalsaða og sanna mynd af tungumálinu eins og það er.“

(Sigfús Blöndal 1920–1924:xi, þýð. höf.)

1 Inngangur

Undanfarin ár hefur verið unnið að gerð nýrrar íslenskrar orðabókar hjá Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum (SÁM) sem ber heitið *Íslensk nútímamálsorðabók*. Ekki er um að ræða prentaða bók heldur rafrænt verk sem frá upphafi er hannað fyrir birtingu á vefnum. Orðabókin er meðalstór og hefur að geyma um 50.000 uppflettiorð. Hún er að mestu byggð á annarri veforðabók sem einnig er gefin út hjá SÁM, margmála skandinavísku orðabókinni ISLEX sem orðin er vel þekkt meðal notenda sinna. Þessi grein fjallar um *Íslenska nútímamálsorðabók*, upphaf hennar, helstu nýmæli og ritstjórnarstefnu. Leitast verður við að svara spurningum sem varða tilurð og tilgang orðabókarinnar og þær nýjungar sem þar er að finna, og jafnframt hvernig vinnubrögð hafa breyst miðað við orðabækur frá því fyrir aldamótin 2000. Meðal nýrra aðferða er að vinna orðaforðann eftir merkingarflokkum en ekki í stafrófsröð, svo og að nýta fjölbreytileg textasöfn sem grundvallartæki við orðabókarvinnuna. Enn fremur er orðabókin frá upphafi hönnuð fyrir vefinn sem býður upp á hagnýtingu á ýmiss konar margmiðlunarefni.

Sumir kunna að spyrja hvort yfirleitt hafi verið þörf á nýrri íslenskri

orðabók og hvort sú orðabók sem lengi hefur verið til, *Íslensk orðabók* (ÍO) (frumútgáfa 1963, 2. útgáfa 1983, 3. útgáfa 2002 og 4. útgáfa 2007; sjá nánar formála ÍO 2007), ætti ekki að duga flestum sem þurfa á upplýsingum um tungumálið að halda. Sú orðabók hefur þjónað Íslendingum í yfir fimmtíu ár, í mörgum útgáfum, bæði prentuðum og í rafrænum aðgangi frá 2000. En eins og Sigfús Blöndal (1924:vii) segir í formála sínum að *Íslensk-danskri orðabók* „hefur menningarleg framþróun kallað á mikinn fjölda nýrra hugtaka og orða á flestum sviðum sem annað hvort eru nýyrði eða erlend tökuorð“, og á það mjög við á okkar tímum rétt eins og fyrir um hundrað árum. Íslenska er lifandi tungumál sem tekur stöðugum breytingum, þótt menn verði ekki alltaf varir við það, og það kallar á nýjar orðabækur, rétt eins og önnur fræðirit. Slík rit hafa þó þann eiginleika að úreldest fremur hratt eftir því sem breytingar verða á hinum ýmsu sviðum samfélagsins, og það er ekki fyrr en eftir aldamótin 2000 sem nokkur leið er að halda í við þróunina, m.a. með tilkomu veforðabóka þar sem hægt er að sinna stöðugum uppfærslum. Jafnframt er vafasamt að tala um að slíku verki sé yfirleitt lokið ef ætlunin er að orðabókin elti uppi tungumálið og haldist nokkurn veginn í hendur við málbreytingar og nýmyndanir.

Efni greinarinnar skiptist þannig: Í kafla 2 er rakin saga íslenskra orðabóka í mjög stórum dráttum. Kafli 3 lýsir efni *Íslenskrar nútíma-málsorðabókar* og er þar greint frá helstu innviðum hennar og eiginleikum. Kafli 4 fjallar um ritstjórnarstefnu eins og hún birtist í vali orðaforðans og orðskýringum. Þar segir einnig frá notkun á orðabókinni og uppfærslum á efni hennar. Að endingu eru niðurstöður dregnar saman í 5. kafla.

2 Eldri orðabækur

Hér verður í stuttu máli sagt frá fleiri þáttum í sögu íslenskrar orðabókaútgáfu, en upphaf hennar má rekja til 17. aldar.

2.1 Fyrir 20. öldina

Orðabækur spretta ekki upp án samhengis heldur byggja þær á menningarlegum og sögulegum grunni hvers tíma og fyrstu íslensku orðabækurnar áttu sér erlendar fyrirmyndir. Hér á landi sem annars staðar tók nokkrar aldir að móta framsetningu orðabóka í þá átt sem

þekkist í dag. Á fyrri stigum var t.d. stafrófsröðin ekki alltaf hin sjálgilda röð uppflöttiorðanna. Í *Nucleus latinitatis* Jóns Árnasonar (1738) er latnesku orðunum raðað eftir orðstofnum, þ.e. skyld orð standa saman undir einni höfuðflettu. Sagnorð voru ekki færð upp í nafnhætti (*sitja, fú*) heldur í 1. persónu eintölu (*sit, fæ*) samkvæmt hefð í latneskum orðabókum erlendis. Það er einnig svo í orðabók Björns Halldórssonar (1992 [1814]) þótt uppflöttiorðin í þeirri bók séu íslensk. Stafrófsröð bókstafanna var nokkuð öðruvísi en nú tíðkast, og er t.d. stöfunum *o, ó* og *ö* blandað saman í síðarnefnda ritinu.

Fyrir 19. öldina er íslensk orðabókasaga ekki mikil að umfangi. Elstu orðabækurnar eru ekki einsmálsbækur heldur hafa þær annað tungumál en íslensku annað hvort sem grunnmál eða markmál, oftast latínu eða dönsku. Allra elsta orðabókin, *Lexicon Islandicum* frá 1683 (Guðmundur Andrésson 1999 [1683]) er með íslensk uppflöttiorð og skýringar á latínu, og skólaorðabókin *Nucleus latinitatis* frá 1738 hefur uppflöttiorð á latínu og skýringar á íslensku (Jón Árnason 1994 [1738]). Á tímabilinu 1700–1900 komu að öðru leyti einkum út orðabækur yfir forníslensku og fornt skáldamál, með skýringum á dönsku, norsku eða ensku.

Á 19. öld virðist hafa orðið mikil vakning í orðabókagerð á Íslandi þrátt fyrir að íslenskir málnotendur væru mjög fáir, en um miðja öldina voru Íslendingar aðeins um sextíu þúsund.¹ Í ljósi þessa fámennis er eftirtektarvert að á þeim tíma komu út allmargar orðabækur. Var það án efa vegna áhrifa frá öðrum löndum Evrópu þar sem orðabókagerð var orðin útbreidd iðja. Á þessum tíma var Ísland ekki fullvalda ríki heldur hjálenda Danmerkur, en þjóðernisvakning landsmanna og virðing fyrir tungumálinu kann að hafa haft hvetjandi áhrif til útgáfu orðabóka þar sem íslenskt mál var viðfangsefnið. Bækurnar voru venjulega prentaðar og gefnar út erlendis. Það skal tekið fram að hér er átt við hefðbundnar orðabækur með orðskýringum, eða þýðingum ef um tvímálarit var að ræða, en ekki rit um stafsetningu, orðsifjar o.fl.

Nefna má þrjú dæmi um stórar og vandaðar orðabækur sem komu út á 19. öld. Í fyrsta lagi *Íslensk-latnesk-dönsk orðabók* eftir Björn Halldórsson (1992 [1814]), sem hann nefndi latneska heitinu *Lexicon Islandico - Latino - Danicum*. Í öðru lagi orðabók Konráðs Gíslasonar, *Dönsk orðabók með íslenzkum þýðingum* sem kom út 1851, og í þriðja lagi kom út *Ný dönsk orðabók með íslenzkum þýðingum* eftir Jónas Jónasson

¹ Sbr. vef Hagstofu Íslands.

árið 1896. Nokkrar fleiri orðabækur urðu til á 19. öld sem ekki verður fjallað um hér. En gerð tvímálaorðabóka hélt áfram af krafti fram yfir aldamótin 1900 og stöðugt eftir það.

2.2 Orðabækur á 20. öld

Á 20. öld voru gefnar út allmargar orðabækur milli íslensku og annarra mála, einkum þeirra tungumála sem lengst hafa verið kennd í skólum á Íslandi, m.a. dönsku, ensku, þýsku og frönsku. Þessar orðabækur eru mjög misjafnar að stærð og gæðum og verður ekki farið nánar út í þá sálma hér. Þó verður að nefna sérstaklega *Íslensk-danska orðabók* (1920–1924) sem kom út snemma á 20. öld og sagt er frá í næsta kafla. Hún markar upphaf nútímalegrar orðabókagerðar þar sem íslenska er í brennidepli.

2.2.1 *Íslensk-dönsk orðabók* eftir Sigfús Blöndal

Í upphafi 20. aldar var hafið blómaskeið stórra, sögulegra orðabóka í mörgum Evrópulöndum. Upp úr aldamótunum 1900 hófst í Danmörku útgáfa á *Ordbog over det danske sprog*, en fyrsta bindi þess verks (af 28 bindum alls) kom út 1919. Í Bretlandi var þegar hafin útgáfa á *Oxford English Dictionary* (1884), og fyrsta bindi *Svenska Akademiens Ordbok* kom út árið 1898 í Lundi.² Sama máli gegndi um stórar þýskar og hollenskar orðabækur.

Hin efnismikla orðabók Sigfúsar Blöndals, *Íslensk-dönsk orðabók* (1920–1924), er fyrsta verkið þar sem leitast er við að setja saman „þjóðarorðabók“ fyrir íslenskt mál, þ.e. yfirgripsmikið verk sem nær yfir mikinn orðaforða, hefur að geyma notkunardæmi og orðasambönd, og er ítarleg lýsing á tungumálinu eins og það var talað og skrifað á ritunartíma verksins, þ.e. fyrstu áratugum 20. aldar. Þannig var því tíðarandinn þegar Sigfús Blöndal vann að orðabókinni ásamt eiginkonu sinni Björgu Þorláksdóttur Blöndal, Jóni Ófeigssyni, Holger Wiehe og fleiri samstarfsmönnum. Sigfúsi Blöndal var umhugað um að orðabók hans endurspeglaði orðaforða og málnotkun samtímans, og í formálanum segir hann: „[...] þrátt fyrir að einhverjar eldri orðabækur hafi að vissu leyti tekið tillit til nútímamálsins, þá hefur skortur á orðabók, sem gæti varpað ljósi á allar hliðar tungumálsins, sífellt orðið áþreifanlegri. [...] Menn fundu

² Því verki er raunar enn ekki lokið en árið 2018 hafa verið gefin út 37 bindi sem ná yfir stafkaflana A–V.

ekki einungis fyrir þessum skorti innan fræðasamfélagsins, heldur einnig við dagleg störf“ (Sigfús Blöndal 1920–1924:vii). Í orðabókargreinunum er að finna fjöldann allan af mállýskuorðum, orðasamböndum og notkunardæmum, miklu meira en nokkurn tíma hafði áður sést í íslenskum orðabókum. Sérstök áhersla var lögð á íslenskt alþýðumál. Bókin átti ekki að vera orðabók fyrir fræðimenn heldur átti hún að lýsa íslensku máli eins og það var talað og ritað. Orðabókin var fyrst og fremst samin fyrir Íslendinga en af sögulegum og útgáfulegum ástæðum voru orðskýringarnar hafðar á dönsku. Enda þótt orðskýringarnar væru vandaðar hljóta þær að hafa dregið nokkuð úr notagildi orðabókarinnar fyrir allan almenning sem kunni dönsku misjafnlega vel.

Íslensk-dönsk orðabók er afar efnismikil, yfir þúsund blaðsíður, og má segja að með henni hafi orðið þáttaskil í íslenskri orðabókagerð, bæði hvað varðar fagmennsku í vinnubrögðum og umfang ritsins. Sigfús hafði hugsað sér að orðabókin yrði endurskoðuð og endurútfegin reglulega, og átti sérstakur sjóður sem stofnaður var að fjármagna það verk. En eins og kunnugt er var það aldrei gert og aðeins ein útgáfa af *Íslensk-danskri orðabók* hefur litið dagsins ljós.³

2.2.2 *Íslensk orðabók handa skólum og almenningi*

Fyrsta íslenska einsmálsorðabókin, þ.e. orðabók þar sem bæði uppflettiorðin og skýringarnar eru á íslensku, kom ekki út fyrr en eftir miðja 20. öld. Það var *Íslensk orðabók handa skólum og almenningi* í ritstjórn Árna Böðvarssonar sem var fyrst gefin út hjá Menningarsjóði árið 1963. Önnur útgáfa hennar, talsvert aukin og bætt, kom út tuttugu árum síðar. Menningarsjóður var ríkisrekið forlag sem gaf út bæði fræðirit og fagurbókmenntir. Árið 1992 var Menningarsjóður lagður niður og var þá útgáfuréttur að *Íslenskri orðabók* boðinn út, og í kjölfarið seldur til bókaforlags Máls og menningar. Árið 1996 var hafist handa við að koma *Íslenskri orðabók* á gagnagrunnstækt form, og þar með var rafvæðing orðabókarinnar hafin. Hún var að hluta til endurskoðuð næstu árin á eftir, í ritstjórn Marðar Árnasonar, og gefin út á geisladiski árið 2000. Síðan þá hafa komið út nokkrar útgáfur af orðabókinni, bæði sem prentaðar bækur og vefútgáfur. Þess má geta að með tilkomu gagnagrunna var hætt að blanda saman breiðum og

³ Þó var gefinn út viðbætur við orðabókina árið 1963 í ritstjórn Halldórs Halldórssonar og Jakobs Benediktssonar, og voru þar viðbótarorð sem ekki voru í upphaflegu bókinni. Enn voru allar orðskýringarnar á dönsku.

grönnum sérhljóða í stafrófsröð uppflöttiorðanna (t.d. *a* og *á*).⁴ Við tölvuvinnslu orðabóka var slík blöndun bókstafa ekki lengur sjálfgild eða hentug, og er ólíklegt að nokkur sakni þeirrar röðunar nú.

Í yfir fimm áratugi var *Íslensk orðabók* eina íslenska einsmálsorðabókin sem völ var á fyrir notendur. Greinarhöfundar störfuðu báðir við endurskoðun *Íslenskrar orðabókar* í nokkur ár eftir að hún var flutt í tölvutækt form, og reyndist það dýrmæt reynsla þegar ráðist var í að búa til önnur orðabókaverk, einkum ISLEX og *Íslenska nútímamálsorðabók*.

2.2.3 ISLEX

Veforðabókin ISLEX⁵ er sá grundvöllur sem *Íslensk nútímamálsorðabók* er byggð á. ISLEX er margmála orðabók með íslenskum uppflöttiorðum og sex norðurlandamálum sem markmálum: dönsku, norsku (bæði nýnorsku og bókmáli), sænsku, færeysku og finnsku. ISLEX er fyrsta íslenska orðabókin sem unnin er eingöngu fyrir vefinn. Það er samstarfsverkefni sex fræðastofnana: á Íslandi, í Danmörku, Noregi, Svíþjóð, Færeyjum og Finnlandi. ISLEX var opnuð á vefnum árið 2011, en þetta er fyrsta íslenska orðabókin sem eingöngu er ætluð til rafrænnar birtingar. Einnig er hún eina núverandi orðabókin sem nær til svo margra tungumála. Nánari lýsingu á ISLEX-verkefninu er að finna hjá Þórdísi Úlfarsdóttur (2013).

Efni orðabókarinnar, m.a. uppflöttiorð, orðskýringar, orðasambönd og notkunardæmi, hentaði mjög vel til að nota í fleiri tvímála-orðabækur, og varð það grunnurinn að nýrri íslensk-franskri orðabók sem hefur verið í vinnslu frá 2014 í samstarfi SÁM og Stofnunar Vigdísar Finnbogadóttir í erlendum tungumálum. Íslenska ritstjórnin hafði enn fremur fært inn í ISLEX orðskýringar til að samræma og auðvelda starf þýðenda í hverju landi fyrir sig, sem varð grunnur að íslenska skýringarorðaforðanum í einsmálsorðabókinni.

3 *Íslensk nútímamálsorðabók*

Byrjað var að vinna við *Íslenska nútímamálsorðabók* snemma árs 2014. Þetta er fyrsta íslenska einsmálsorðabókin í yfir fimmtíu ár sem er

⁴ Í *Íslenskri samheitaorðabók* frá 1985 er þó gerður greinarmunur á grönnum og breiðum sérhljóðum.

⁵ Sjá www.islex.is.

búin til frá grunni en ekki byggð á fyrri útgáfu, og enn fremur er þetta aðeins önnur alíslenska orðabókin frá upphafi vega. Tilurð hennar má rekja til ISLEX-verkefnisins eins og áður segir, en þegar ISLEX var tilbúið var ljóst að safnast hafði mikið og dýrmætt efni sem fyrir utan tvímálaorðabækur var einnig hentugt að nota sem undirstöðu fyrir lýsingu á íslensku máli þar sem markhópurinn væri Íslendingar og aðrir sem nota íslensku. Í hinni nýju einsmálsorðabók urðu því valdir þættir úr ISLEX meginuppistaðan.

Verkinu var í upphafi komið fyrir í eigin gagnagrunni. Fyrirliggjandi efniviður var mikill: flettiorðalisti með fimmtíu þúsund orðum, orðastæður, orðasambönd, notkunardæmi, merki um orðhlutaskil, tenglar í beygingar, og enn fremur listar með samsetningum grunnorða. Upplýsingar um fallstjórn sagna og forsetninga voru tilbúnar ásamt millivísunum innan orðabókarinnar. Myndir voru víða í orðabókargreinunum og framburður uppflöttiorðanna var í formi hljóðskráa. Einum mikilvægasta og tímafrekasta þættinum var jafnframt að mestu lokið, sem fólst í því að skipta uppflöttiorðunum í merkingarliði og búa til skýringar við þau, eina eða fleiri eftir fjölda liðanna. Orðskýringarnar voru þó ekki nógu vel unnar enda höfðu þær upphaflega ekki verið ætlaðar til birtingar.

3.1 Efni orðabókarinnar

3.1.1 Orðaforðinn

Orðaforðinn í *Íslenskri nútímamálsorðabók* á sér nokkra forsögu. Árið 1994 réðst Orðabók Háskólans í samvinnu við Norræna málstöð í Osló í að semja íslenskan orðabókarstofn sem orðið gæti grunnur að tvímálaorðabókum milli íslensku og annarra norðurlandamála. Til verksins fékkst styrkur til tveggja ára frá Norræna menningarsjóðnum. Orðabókarstofninn skyldi vera um fimmtíu til sjötíu þúsund orð. Í stofninum var listi með völdum orðum með áherslu á nútímamálið, en hverju orði fylgdu upplýsingar um orðflokk, formgerð (grunnorð eða samsett orð) auk heimildar um orðið. Kristín Bjarnadóttir hafði umsjón með þessu verki (sjá Kristínu Bjarnadóttur 1998). Þetta varð grunnorðaforði ISLEX-orðabókarinnar.

Þegar vinna við *Íslenska nútímamálsorðabók* hófst var notaður sami listi uppflöttiorða og í ISLEX, en þau voru um fimmtíu þúsund. Á árunum sem liðin voru hafði flettulistinn breyst töluvert frá upphaflegri gerð því að þegar listinn var tekinn saman voru tíðniupplýsingar

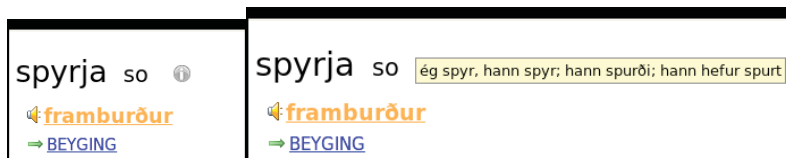
um orðin af skornum skammti. Þurfti því stöðugt að endurmeta orðaforðann eftir því sem verkinu vatt fram. Sum orðin voru talin óþörf og var sleppt en öðrum orðum var bætt við. Af upphaflega orðabókarstofninum hafa 7.900 orð verið fjarlægð en álíka mörg hafa bæst við í staðinn. Það jafngildir um 16% heildarorðaforðans.

Nýi orðaforðinn hefur komið inn í orðabókina aðallega eftir tveimur leiðum: 1) úr umhverfinu og daglegri umræðu, og 2) með orðtöku í þeim tilfellum þar sem vitað var um talsverðar eyður í orðaforðanum, t.d. í greinum eins og jarðfræði og læknisfræði. Enn fremur þurfti að þetta orðaforðann í landaheitum, þjóðarheitum, skólafögum og á fleiri sviðum. Meira verður fjallað um val orðaforðans í tengslum við almenna ritstjórnarstefnu orðabókarinnar í kafla 4.

3.1.2 Beygingar

Beygingar uppfllettiorða eru gefnar með tenglum í *Beygingarlýsingu íslensks nútímamáls* (BÍN), sem er gagnagrunnur með beygingum 285.000 íslenskra orða. Þetta fyrirkomulag kemur í stað hinnar hefðbundnu leiðar í prentuðum orðabókum sem er sú að sýna beygingarendingar eða beygingarflokk fyrir aftan uppfllettiorðin. Þegar smellt er á tengilinn „beyging“ opnast beygingardæmi viðkomandi orðs í heild sinni. Tenglar eru við öll beygjanleg uppfllettiorð: nafnorð, lýsingarorð, sagnir og fornöfn, þ.e. öll orðin í orðabókinni nema smáorð eins og forsetningar, samtengingar og upphrópanir.

Fyrir utan þetta er hægt að sjá ákveðnar orðmyndir allra sagna og lýsingarorða með því að renna mús yfir lítið tákn með bókstafnum „i“ hægra megin við uppfllettiorðið. *Mynd 1* sýnir beygingu sagnorðsins *spyrja* en í undirbúningi er að sýna kennimyndir nafnorða á sama hátt.

Mynd 1. Vinstra megin er sögnin *spyrja*. Hægra megin er búið að renna mús yfir i-tákninu við hlið flettunnar og birtast þá valdar orðmyndir sagnarinnar.

Orðaleitin í notendaviðmóti orðabókarinnar er jafnframt tengd við gagnagrunn BÍN þannig að ekki þarf að slá inn grunnmynd orðsins. Þetta er mikilvægt fyrir notendur og nýtist t.d. sérstaklega vel nemendum sem læra íslensku sem annað mál sem og þeim sem ekki eru vel að sér í málfræði.

3.1.3 Framburður

Framburður uppflöttiorðanna er einn þeirra þátta sem fenginn er frá ISLEX. Hægt er að hlusta á hljóðupptökurnar með því að smella á hátalaratáknið fyrir neðan viðkomandi uppflöttiorð. Upptökur fóru fram haustið 2012 í hljóðveri þar sem orðin voru lesin upp og hljóðrituð. Auk stakra uppflöttiorða voru lesin upp 752 orðasambönd sem koma fyrir undir kjarnaorðum sínum í orðabókargreinunum.⁶

3.1.4 Orðastæður og orðasambönd

Í *Íslenskri nútímamálsorðabók* er gerður greinarmunur á tvenns konar fastri orðanotkun, annars vegar *orðastæðum* og hins vegar *orðasamböndum*. Á öðrum vettvangi er hvort tveggja nefnt orðasamband en við gerð rafrænu orðabókanna hefur hentað betur að skilja þetta tvennt að (sjá nánar um skilgreiningu orðanna í *Nordisk leksikografisk ordbok* 1997).

Orðastæða er íslenska heitið á því sem á ensku nefnist *collocation*. Það er fast samband tveggja eða fleiri orða þar sem eitt orðið (eða fleiri) er kjarnaliður orðastæðunnar. Merkingin er almennt gegnsæ: *rjóður í kinnnum, kulnað eldfjall, kinka kolli, ganga í klaustur*. Orðasamband nefnist á ensku *fixed expression* (eða *idiom*). Merking orðasambandsins getur verið alveg ógegensæ þar sem kjarni þess hefur oft lítið eða ekkert að gera með merkinguna í heild: *vaxa úr grasi, láta greipar sópa*. Hér er um að ræða myndhverf sambönd og stundum hrein orðtök. Ítarlegri fróðleik um mismunandi tegundir orðasambanda er að finna hjá Jóni Hilmarí Jónssyni (2005:xix–xxi).

Orðasambönd og orðastæður hafa erfst í gegnum ISLEX, en langmestur hluti þeirra á upptök sín í *Stóru orðabókinni um íslenska málnotkun* (Jón Hilmar Jónsson 2005). Mörg þessara sambanda eru þó ekki nákvæmlega eins og í upprunalega verkinu heldur hafa þau víða verið einfölduð, enda eru ólíkar orðabækur hér á ferð. Alls eru orðastæður og orðasambönd í *Íslenskri nútímamálsorðabók* um 10.000 talsins.

⁶ Orðin voru lesin upp af spjaldtölvu til hagræðis og var því ekkert skráf í blöðum sem truflaði né heldur þurfti að fletta á milli síðna. Lesari var Guðfinna Rúnarsdóttir og upptökur fóru fram í hljóðverinu Upptekið ehf.

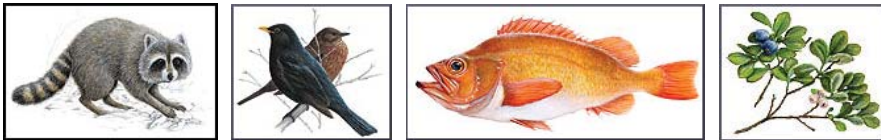
3.1.5 Notkunardæmi

Mörg notkunardæmi eru í orðabókinni. Þeim er ætlað að sýna uppflettiorðið í eðlilegu samhengi og einnig að skerpa greinarmuninn á mismunandi merkingum orðsins, sé um fleiri en einn merkingarlið að ræða. Helsta uppspretta dæmanna eru textasöfn (sjá kafla 3.2.2) en þau hafa nýst mjög mikið til að búa til dæmin. Það hefur þó ekki tíðkast að taka heilar setningar úr textum og gera þær óbreyttar að notkunardæmum heldur er þeim breytt eftir hentugleikum og oft eru gerðar stuttar setningar úr löngum. Ítarlegri greinargerð um notkunardæmin er að finna hjá Þórdísi Úlfarsdóttur (2013:56–57).

3.1.6 Myndir

Íslensk nútímamálsorðabók er myndskreytt og má þar finna 3.200 myndir. Mynd getur skýrt merkingu sumra orða betur en hægt er að gera með orðum (*blævængur, íkorni, skæri, tannhjól, tvinnakefli, þvottaklemma*), og stundum er hentugt að hafa myndir til að greina í sundur mismunandi merkingar tiltekins orðs, séu þær fleiri en ein (sbr. t.d. orðið *keila* sem getur verið fisktegund, umferðarkeila og fleira).

Myndirnar koma úr ýmsum áttum en nefna má að sjö hundruð myndir eru eftir Jón Baldur Hlíðberg af fyrirbærum úr ríki náttúrunnar: plöntum, fuglum, fiskum og fleiri dýrum eins og sjá má á *Mynd 2*.

Mynd 2. Myndskreytingar af dýrum og plöntum eftir Jón Baldur Hlíðberg.

Einnig eru í orðabókinni ljósmyndir og teiknaðar myndir. Þær hafa verið fengnar hjá myndabönkum eins og t.d. á *Mynd 3* eða teknar sérstaklega fyrir rafrænu orðabækurnar.

blævængur

no kk

framburður

→ BEYGING

ORÐHLUTAR: blæ-vængur

lítill hlutur sem hægt er að brjóta saman, t.d. úr pappír eða silki, sem blakað er til að koma hreyfingu á loftið

Mynd 3. Skýring við orðið *blævængur* ásamt mynd.

Myndir hafa vitanlega þekkt lengi í orðabókum. Þær geta gert orðabókina meira aðlaðandi í augum notenda, einkum þeirra sem yngri eru.

3.2 Vinnulag: merkingarflokkar og textasöfn

3.2.1 Merkingarflokkar

Íslensk nútímamálsorðabók var unnin eftir merkingarflokkunum en ekki í stafrófsröð eins og áður tíðkaðist. Öllum orðaforða orðabókarinnar er því skipt í merkingarflokka og sér gagnagrunnurinn um að halda utan um þá. *Tafla 1* sýnir dæmi um merkingarflokka.

Að miklu leyti nafnorð	Að miklu leyti lýsingarorð	Að miklu leyti sagnorð
STARFSHEITI	ALDUR	BREYTING
HÚSBÚNAÐUR	ÁNÆGJA	DAUÐI
DÝR	ÁSTAND	DVÖL
JARÐFRÆÐI	HREYFING	
GRAS	HEILSA	
MATUR	LITUR	
SKÓLI	LÖGUN	

Tafla 1. Dæmi um merkingarflokka í Íslenskri nútímamálsorðabók.

Flokkar eins og þeir sem sjá má í töflu 1 eru um fimm hundruð talsins og mjög misstórir. Þeir stærstu eru yfir þúsund orð en þeir minnstu aðeins nokkrir tugir orða. Hvert uppflettiorð getur tilheyrt fleiri en einum flokki. Orðið *grænkál* tilheyrir t.d. bæði flokkunum GRAS og MATUR, og *kennari* tilheyrir flokkunum SKÓLI og STARFSHEITI. Flokk-

arnir eru ekki sýnilegir notandanum en þeir voru ekki unnir á þann hátt að hentaði til birtingar. Þetta vinnulag er nýmæli í íslenskri orðabókagerð, og hefur þessi merkingarflokkun reynst mikilvægt hjálpartæki við ritstjórnarvinnuna. Meðal annars tryggir hún betra samræmi í meðferð merkingarskyldra orða þar sem hægt er að gera mismunandi blæbrigðum orða skil á markvissari hátt. Hvern flokk er hægt að skoða í innra samhengi og hugsanlega bæta í hann uppfllettiorðum til að fylla í myndina og draga úr líkum á að óæskileg göt séu í orðaforðanum. Auk þess má fá úr flokkunum margskonar aðrar upplýsingar, t.d. er hægt að búa til orðasöfn í ákveðnum greinum.⁷ Nánari fróðleik um merkingarflokkana er að finna hjá Þórdísi Úlfarsdóttur (2013:57–58).

3.2.2 Notkun textasafna

Eftir því sem fram líða stundir er orðið alsiða að setja saman orðabækur með hjálp textasafna, og á það jafnt við um Ísland og önnur Evrópulönd. Nú um stundir er raunar óhugsandi að ætla sér að gera orðabók án aðkomu textasafna. Textasafn er tiltekið magn texta á ákveðnu tungumáli og geta þeir verið af ýmsum toga. Sum textasöfn hafa að geyma fjölbreytilega textaflokka á meðan önnur eru einleitari að efni, hafa t.d. mikið umfang fréttar- eða dagblaðatexta, en textasöfn af öllu tagi koma að notum fyrir orðabókahöfunda. Á meðal nútímalegra orðabóka sem byggja mjög á textasöfnum er *Den danske ordbog* (DDO). Ritstjórar verksins hafa lagt á það áherslu að tíðni orðs geti ráðið úrslitum um það hvort orðið sé haft með í flettulistanum (sjá Jensen o.fl. 2018:143). Þá gildir einu hvort orðið er „æskilegt“ eða ekki, hvort það sé t.d. notað á niðrandi hátt um minnihlutahópa. Vinnureglan er sú að ef orðið er í mikilli notkun eiga notendur að geta fengið upplýsingar um það í DDO. Í *Íslenskri nútímamálsorðabók* er í stórum dráttum fylgt sömu stefnu.

Textasöfn með íslenskum textum hafa verið í hraðri þróun á undanförunum tveimur áratugum, en við gerð *Íslenskrar nútímamálsorðabókar* var einkum stuðst við eftirfarandi textasöfn:

- *Íslenskt textasafn* hefur að geyma um 90 milljónir lesmálsorða úr mjög margbreytilegum textaflokkum. Hægt er að leita að

7 Með þessari aðferð hefur þegar verið útbúið orðasafn með lögfræðihugtökum milli íslensku og frönsku (*Íslenskt-franskt lögfræðiorðasafn* 2018). Svipað er hægt að gera án mikillar fyrirhafnar með fleiri merkingarsvið orðaforðans.

öllum orðmyndum tiltekins orðs í einu en annars er þetta textasafn ekki markað málfræðilega.

- *Mörkuð íslensk málheild* (MÍM) er málfræðilega markað textasafn með 25 milljónum lesmálsorða. Textarnir eru fjölbreyttir og eru þeir allir frá árinu 2000 og yngri.
- *Tímarit.is* er stafrænt safn sem veitir aðgang að milljónum myndaðra eða skannaðra blaðsíðna úr dagblöðum og tímaritum frá upphafi vega. Blöðin hafa að geyma almennt fréttæfni, auglýsingar, efni á sviði bókmennta, sagnfræði, ættfræði, þjóðlífs, menningar, atvinnuvega og viðskipta.
- *Risamálheildin* er nýjasta textasafnið fyrir íslensku og eins og nafn þess bendir til er það gríðarmikið að vöxtum, með yfir milljarð lesmálsorða. Mikið af efninu er úr fréttamiðlum, stjórnsýslu, fræðslumiðlum og bloggi (sjá Steinþór Steingrímsson, Sigrúnu Helgadóttur og Eirík Rögnvaldsson 2018).

Eins og ISLEX er *Íslensk nútímamálsorðabók* að miklu leyti grundvölluð á textasöfnum, en sú vitneskja sem sækja má þangað hefur fjölþætt gildi í orðabókavinnu:

- Textarnir gefa vísbendingu um tíðni orðsins, þ.e. hversu algengt eða sjaldgæft það er í málinu. Auk þess er í mörgum tilfellum hægt að sækja slíkar tölur beint í gagnagrunn viðkomandi textasafns.
- Upplýsingar fást um aldursdreifingu orðsins og notkunarvið þess.
- Hægt er að ákvarða merkingu orðs, eina eða fleiri, út frá samhengi þess í textanum.
- Ákveðin mynstur orða geta komið í ljós í röðuðum leitarniðurstöðum, þ.e. mynstur um fasta orðanotkun geta birst á skýran hátt.

Til eru öflug tól sem aðstoða orðabókarsmiðinn við að velja mikilvæg orð og orðasambönd úr orðaforðanum, en það gerir orðabókarvinnuna mun sjálfvirkari en áður hefur þekkst. Þetta hefur þó ekki verið notað við gerð *Íslenskrar nútímamálsorðabókar*.

4 Ritstjórnarstefna – orðaforði og orðskýringar

4.1 Orðaforði og málstefna

Þegar orðabók er búin til er mótuð ritstjórnarstefna sem fylgt er við vinnuna, bæði hvað snertir orðaforðann og orðalagið sem notað er í skýringum og notkunardæmum. Vanda þarf vel þær upplýsingar sem gefnar eru enda hafa notendur ríka tilhneigingu til að treysta því sem stendur í orðabókum.

Orðaforðinn er þungamiðja orðabókarinnar og val hans getur verið vandmeðfarið. Feitletruðu uppflettiorðin er það sem að jafnaði er mest áberandi í orðabókinni. Við upphaf vinnu við rafrænar orðabækur hjá Orðabók Háskólans (sem síðar varð hluti af SÁM) árið 2005 var nauðsynlegt að huga vel að þessum þætti. Eins og kom fram í kafla 3.1.1 var við gerð *Íslenskrar nútímamálsorðabókar* notast við sérstaklega tilbúinn orðabókarstofn sem skilgreindur var fyrir ISLEX-verkefnið, en eftir að hann hafði verið lesinn inn í gagnagrunn orðabókarinnar voru uppflettiorðin unnin áfram eins og áður segir. Í framhaldi af því var ákveðið að fara út fyrir ramma hefðarinnar hvað snerti ýmsa þætti; má þar nefna að mörg uppflettiorðin eru tvíyrt eða margyrt, ekki síst atviksliðir og samtengingar (*að fullu, þar af leiðandi*), og miðmyndir og lýsingarhættir sagna voru gerð að sérflettum. Þannig hafa orðmyndirnar *ráða, ráðast, ráðandi* og *ráðinn* allar stöðu uppflettiorðs.

Þegar hafist var handa við að gera *Íslenska nútímamálsorðabók* voru þessi atriði höfð með óbreyttum hætti. Val orðaforðans var stöðugt endurmetið en aðallega var talið nauðsynlegt að bæta inn orðum. Ákveðið var að horfa meira til nýlegra orða í tungumálinu, m.a. óformlegs orðaforða úr talmáli, orða af erlendum uppruna, svo og nýyrða. Mikið af þeim breytingum skilaði sér einnig í ISLEX-orðabókina og hina íslensk-frönsku *Lexíu*.

Það hefur löngum verið nokkur tregða við að taka inn erlend orð í íslenskar orðabækur, jafnvel þótt viðkomandi orð séu í virkri notkun hjá almenningi. Það er endurspeglun þess að í rituðu og töluðu máli hefur lengi ríkt ákveðin togstreita milli hreintungustefnu og daglegs tungutaks, eins og Íslendingar virðist almennt vera mjög meðvitaðir um (sjá t.d. umfjöllun Ara Páls Kristinssonar 2017:69 o.áfr. og 129 o.áfr.). Af þessum ástæðum þarf orðabókarhöfundur að huga að því hvenær orð af erlendum uppruna er „komið inn“ í íslensku og hefur öðlast þegnrétt í málinu. Stundum geta orðabækur raunar haft

nokkuð um það að segja þar sem þær hafa gjarnan verið ákveðnir áhrifavaldar um tungumálið.

Það má ímynda sér aðstæður árið 2018 þar sem orð af erlendum uppruna er tekið inn í orðabók vegna þess að orðið er raunverulega notað, gjarnan fyrst á óformlegum vettvangi. Menn setja stundum fyrirvara eða afsaka sig þegar þeir nota slíkt orð, og segja þá t.d. í fjölmiðlaviðtali „ef ég má sletta.“ Þróun slíks orðs í orðabók getur verið sú að orðið er kannski fyrst merkt *slangur*, síðan *óformlegt*, og ef orðið sýnir engin merki um að það sé að hverfa á braut er slíkum merkimiðum sleppt á endanum (í sumum tilfellum), enda er orðið þá orðið hluti af eðlilegri íslensku. Meðal eldri dæma um slíkt orð er *dúkka*, sem er tökuorð úr dönsku og var merkt með spurningarmerki bæði í *Íslensk-danskri orðabók* (1920–1924) og í ÍO (1983). Í fyrri bókinni táknar spurningarmerkið „erlent tökuorð sem algengt er í talmáli, einkum í bæjum; ekki viðurkennt í ritmáli.“ Í þeirri síðari táknar spurningarmerkið „vont mál, orð eða merking[u] sem forðast ber í íslensku.“ Í *Íslenskri nútímamálsorðabók* er *dúkka* ekki merkt neinu sérstöku málsniði enda mundu flestir telja það látlaust og venjulegt orð.

Dæmi um orð í *Íslenskri nútímamálsorðabók* sem hefur ekki losnað við að vera merkt *óformlegt* er nafnorðið *bús*. Það er merkt sem *vont mál* í ÍO 1983. *Bús* virðist ekki enn hafa öðlast fullan þegnrétt í málinu en það gæti stafað af merkingu þess (‘áfengi’). Elsta þekkta ritheimild um orðið *bús* er frá árinu 1950 í bókinni *Vögguvísa* eftir Elías Mar (ROH), svo að orðið á sér nokkuð langa sögu í nútímaíslensku. Raunar er upprunalega enska orðið *booze* einnig merkt óformlegt í ensku veforðabókinni *English Oxford Living Dictionaries*.

Fleiri dæmi um orð sem ljóst er að eru tökuorð (eða slettur) en heyrast samt oft (og sjást) eru *blokkera*, *formúlera*, *fókusa*, *fókusera*, *kommentera*, *púrítani*, *sessjón*, *tradisjón* og *vandalismi*. Þessum orðum var bætt inn í *Íslenska nútímamálsorðabók*, einkum vegna tíðni þeirra í textasöfnum, en til að upplýsa notandann um að orðin hafi ekki hlutlausan stíl í íslensku eru þau merkt *óformleg*. Eftir því sem tímar líða fram kemur í ljós hvort málsnið þeirra breytist.

Ný orð geta átt sér allt aðrar forsendur en lýst hefur verið hér. Stundum er brýn þörf á að bæta orðum við málið vegna þess að breytilegar aðstæður, ný tækni o.s.frv. krefjast nýrra orða til að nota í stað erlendra hugtaka, orða sem falla vel að íslensku máli. Ari Páll Kristinsson (2017:149 o.áfr.) hefur nefnt þetta fyrirbæri *málauðgun*. Þessi þörf er sannarlega ekki nýtilkomin, samanber það sem áður var

haft eftir Sigfúsi Blöndal (1924:vii) um að menningarleg frampróun kallaði á „mikinn fjölda nýrra hugtaka og orða á flestum sviðum.“ Til að svara þörfinni hafa mörg ný orð verið búin til, eða þá að gömul orð hafa fengið nýja merkingu. Þekkt dæmi frá fyrri tíð eru *sími*, *tölva*, *lyfta*, *þota*, *þyrta* og *skjár*, eins og fram kemur hjá Ara Páli. Nýrri orð í málinu eru *ritrýna*, *skjáskot*, *transfólk* og *rafretta*. Þegar notaðar eru nýmyndanir af þessu tagi í töluðu eða rituðu máli er almennt lítið um að fyrirvari eða afsökunarbeiðni fylgi, líkt og þegar um afdráttarlausar erlendar slettur er að ræða þegar fólk talar í fjölmiðlum. Þessi orð hafa heldur engan merkimiða í orðabókinni þar sem ekki var talin ástæða til að gefa til kynna sérstakt málsnið með þeim.

Stundum skipta fyrirbærin um heiti, eins og t.d. *bráðamóttaka* sem áður hét *slysavarðstofa* og *leikskóli* sem nefndist áður *dagheimili*. Nöfn á ráðuneytum hafa verið breytileg milli ára (*menntamálaráðuneytið* varð *mennta-* og *menningarmálaráðuneytið*) og hafa breytingarnar væntanlega átt sér stað vegna breytts hlutverks viðkomandi ráðuneytis, samruna tveggja eða fleiri ráðuneyta o.s.frv. Slíkar nafnabreytingar eru stjórnvaldslegar ákvarðanir og gerast skyndilega, og orðabókarhöfundar hafa stundum orðið að fylgjast með breytingum á þessum heitum til að notendur fái nýjar og réttar upplýsingar.

4.2 Samhengi íslensku, eldri orðaforði

Eins og heiti *Íslenskrar nútímamálsorðabókar* gefur til kynna miðast orðaforði hennar og notkunardæmi fyrst og fremst við þann tíma sem hún er unnin á. Samt var talið nauðsynlegt að einskorða efnið ekki alveg við nútímaíslensku þar sem tungumálið stendur í raun ekki einangrað í samtíð sinni, og nútímaíslenska verður ekki svo auðveldlega aðskilin frá máli fyrri áratuga og alda. Því er einnig að finna eldri orðaforða í orðabókinni. Meira er fjallað um þennan þátt í íslenskum orðabókum hjá Þórdísi Úlfarsdóttur og Kristínu Bjarnadóttur (2017:4).

Í orðabókinni eru mörg algeng orð úr fornu máli og skáldamáli (*dreyri*, *drösull*, *fold* og *mögur*), og enn fremur talsverður orðaforði frá 20. öld sem er ekki í mikilli notkun nú á dögum (*framreiðslustúlka*, *stælgæi*, *sóttkveikja* og *stöðvarbíll*). Einnig koma fyrir orð sem tilheyra gamla bænda- og fiskveiðisamfélaginu, t.d. *fráfærur*, *búandkarl*, *fjósbaðstofa*, *klyfberi*, *tómthúsmaður*, *fiskhjallur* og *útræði*. Þarna er m.a. leitast við að koma til móts við þarfir skólanemenda, sem eru mikilvægur markhópur verksins, og annarra þeirra sem vilja geta flett upp eldri

orðaförða, t.d. eins og hann birtist í verkum þekktra rithöfunda. Með því að gefa gaum að samhengi tungumálsins eykst notagildi orðabókarinnar þrátt fyrir að hún sé kennd við nútímamálið.

4.3 Nöfn í orðabókinni

Orðabækur fara mjög mismunandi leiðir hvað snertir fjölda og flokka nafna í uppflettiorðaförðanum. Í *Íslenskri nútímamálsorðabók* eru nöfnin þau sömu og í ISLEX-orðabókinni en þar var talið mikilvægt að taka með nöfn sem eiga sér breytileg heiti milli íslensku og annarra norðurlandamála. En nöfn í einsmálsorðabók geta líka veitt gagnlegar upplýsingar, t.d. um staðarheiti sem eiga sér sérstakt nafn á íslensku. Í sumum tilfellum eru þau upprunnin í fornu máli, eins og *Hróarskelda* (Roskilde), *Óðinsvé* (Odense), *Brándheimur* (Trondheim) og *Kænugarður* (Kiev). Einnig er sterk hefð fyrir því að aðlagða ákveðin borgarheiti að íslensku eða stafsetja þau með íslenskum hætti: *Barselóna*, *Berlín*, *París*, *Róm*.

Fjöldi sérnafna er nánast endalaus, bæði örnefni, mannanöfn, heiti á fyrirtækjum, stofnunum og fleiri flokkar nafna. Of mikið af slíku efni gæti nánast kaffært venjulegan orðaförða í orðabók. Því hefur verið reynt að velja vandlega slíkan orðaförða og stilla fjölda nafnanna í hóf. Mannanöfnum er sleppt alveg, sem er gagnstætt því sem gert er í ÍO 2007 og fleiri útgáfum þess rits. Þeir notendur sem hafa sérstakan áhuga á mannanöfnum eða örnefnum eru oft betur settir með að fletta þeim upp í sérhæfðari ritum (sjá umfjöllun um nöfn í almennum orðabókum hjá Þórdísi Úlfarsdóttur 2017).

4.4 Sérmerkingar og málsnið

Það er viðtekin venja í orðabókum að merkja sérstaklega orð sem tilheyra afmörkuðum hluta orðaförðans og er *Íslensk nútímamálsorðabók* þar engin undantekning. Um er að ræða tvenns konar sérmerkingar sem eru af ólíku tagi: annars vegar merkingar á sértækum fagorðaförða og íðorðum í ýmsum greinum, hins vegar merkingar á málsniði. Notkun á þessum sérmerkingum er sem hér segir.

Sértækur orðaförði og fræðiorð eru venjulega merkt því fagi eða fræðigreini sem þau tilheyra, t.d. lögfræði, eðlisfræði og bókmenntafræði. Þannig er t.d. *algebra* merkt stærðfræði og *beinhimna* er merkt líffræði/læknisfræði. Tuttugu og fimm mismunandi fög eru merkt á þennan hátt:

bókmenntafræði, bragfræði, dýrafræði, eðlisfræði, efnafræði, goðafræði, grasafraði, handritafræði, heimspeki, iðnaður, jarðfræði, líffræði, læknisfræði, lögfræði, málfræði, myndlist, stærðfræði, tölvur, sögulegt, tónlist, tölvur, veðurfræði, viðskipti/hagfræði, vistfræði og þjóðtrú.

Alls eru 2.900 orð (eða merkingarliðir innan flettugreinar) merkt sérstöku fagi eða tæp 6% orðaforðans. Því má bæta við að heiti á plöntum og dýrum, fuglum og fiskum hafa yfirleitt ekki sérmerkingu enda tilheyra þau í flestum tilvikum almennum íslenskum orðaforða.

Hvað snertir málsnið var áður (í kafla 4.1) minnst á það í tengslum við orð sem eru merkt *óformleg* í flettuorðaforðanum. Stundum er talin ástæða til að upplýsa notandann ef orð tilheyrir ákveðnu málsniði, þ.e. orðið hefur ekki hlutlausan stíl. Orðið kann að vera gildishlaðið á neikvæðan hátt, t.d. *fullirafstur*, *greppitrýni* og *senditík*. Í slíkum tilvikum er orðið merkt niðrandi. Sum orðin eru merkt gamaldags, t.d. *blankskór*, *býtta* og *forkelast*. Önnur orð eru talin formleg: *baðmull*, *bifreið*, *fóthemill*. Tuttugu og fjórar mismunandi málsniðsmerkingar eru notaðar í orðabókinni:

barnamál, formlegt, fornt, gamaldags, gamalt, gamansamt, gróft, gæluorð, háð, hátíðlegt, í ávarpi, í eldra máli, niðrandi, oft í háði, óformlegt, ekki fullviðurkennt mál, niðrandi, óvirðulegt, sjaldgæft, skáldamál, staðbundið, til áherslu, úrelt og yfirfærð merking.

Alls eru um 1.800 orð merkt sérstöku málsniði. Þeim sem áhuga hafa er bent á almennan fróðleik um málsnið íslensku hjá Ara Páli Kristinssyni (2017:188–191).

4.5 Orðskýringar

Orðskýringar eru grundvallarþáttur einsmálsorðabókar og þær þurfa að vera vandaðar. Í *Íslenskri nútímamálsorðabók* eru 62.400 orðskýringar. Uppflettiorðin eru 50.000 og stafar munurinn af því að sum orðin hafa fleiri en eina merkingu, auk þess sem skýringar eru við orðasamböndin. Þau orð sem hafa flesta merkingarliði, og þar með flestar skýringar, eru sagnirnar *taka*, *koma* og *fara*, en hver þeirra hefur marga tugi merkingarliða. Þau nafnorð sem hafa flesta merkingarliði eru *brot*, *efni*, *hlaup* og *mark*.

Orðskýringarnar eiga rót sína að rekja til ISLEX-verkefnisins. Þar

höfðu átta manns unnið að skýringunum og var því fremur ólíkur stíll á þeim eftir því hver hafði samið þær. Þær voru einnig mjög misvandaðar, enda fyrst og fremst hugsaðar til hjálpar þýðendunum. Þær gegndu engu öðru hlutverki í þeirri orðabók og voru ósýnilegar notendunum. Samt voru settar skýringar við öll uppflettiorðin, ein eða fleiri eftir fjölda merkingarliða viðkomandi orðs, og það kom í ljós að sumar þeirra voru ágætlega nothæfar í *Íslenska nútímamálsorðabók*. En til þess að hægt væri að birta skýringarnar þurfti fyrst að skoða þær með gagnrýnum augum, og var víða nauðsynlegt að endurskoða og samræma skýringarnar og breyta orðalagi þeirra.

Í *Íslenskri nútímamálsorðabók* er gert ráð fyrir að notandinn þekki grunnorðaforða íslensku, því að einhvern veginn þarf að vera hægt að orða skýringarnar. Ritstjórar orðabókarinnar hafa haft að leiðarljósi markhópa eins og t.d. nemendur í íslenskum skólum og þá sem hafa lært íslensku sem annað mál. Þegar orðskýringar eru samdar þarf að hafa í huga nokkrar grundvallarreglur. Það er venja í orðabókum að hafa orðalag skýringa eins skýrt og látlaust og kostur er, og laust við sjaldgæf orð. Ekki er felldur dómur í skýringunni, t.d. er ekki notað orðalag eins og 'mjög fallegur mófugl' eða 'viðbjóðslegur glæpamaður'. Skýringin þarf að vera stutt en samt nógu löng til að notandinn geti fræðst um hvað orðið merkir. Lorentzen og Trap-Jensen (2012:96) hafa bent á að vandasamt sé að finna jafnvægi milli þess að hafa stutta og gagnorða skýringu við tiltekið orð, og þess að veita nægar upplýsingar. Þeir nefna að skólanemendum sé best þjónað með einföldum skýringum fremur en að þær séu langar og nákvæmar.

Orðabókarskýring þarf að geta rúmast í einni setningu og ekki er hafður punktur í lokin. Kommur og aukasetningar eru þó leyfðar í skýringunni. Að þessu leyti er reginmunur á framsetningu upplýsinga sem hefðbundnar orðabækur veita og hins vegar alfræðirit. Í síðarnefndu ritunum eru ekki sömu hömlur á lengd skýringa og í orðabókum, og þar er flæði textans mun frjálsara og stíllinn líkari því sem almennt gerist um samfellt mál.

Loks má minnst á orðasambönd. Mikilvægt er að skýra orðasamböndin þar sem merking þeirra er oft algerlega ógegnsæ og veita þarf notandanum upplýsingar um hvað þau þýða. Oft eru orðasambönd fremur erfiður þáttur tungumáls varðandi málskilning, má t.d. nefna orðasambönd eins og *leggja upp laupana*, *bera ekki sitt barr*, *fara ekki í graf götur um e-ð*, *hafa ekki roð við e-m* og *geta trútt um talað*. Sum orðasambönd eru ekki algeng í málinu og eru jafnvel að hverfa úr virkri

málnotkun, en engu að síður bregður þeim fyrir og er því mikilvægt að þau séu finnanleg í orðabókum.

4.6 Notkun og uppfærslur

4.6.1 Notkun orðabókarinnar

Íslensk nútímamálsorðabók hefur sína eigin vefsíðu (*islenskordabok.is*), og hún er jafnframt eitt af þeim gagnasöfnum sem liggja að baki síðunni *málið.is*. Sá vefur var opnaður haustið 2016 og var orðabókin tekin í notkun við sama tækifæri, þótt hún væri ekki fullgerð. Vefgáttinni er ætlað að fræða og leiðbeina um íslenskt mál öllum þeim sem þurfa á því að halda (sjá meira um það hjá Steinþóri Steingrímssyni, Ara Páli Kristinssyni og Halldóru Jónsdóttur 2018), og hafa notendur tekið vel þessu nýja hjálpartæki. Margir af notendum nútímamálsorðabókarinnar hafa uppgötvað hana með því að fara inn á *málið.is*. Á þeim tíma sem *Íslensk nútímamálsorðabók* hefur verið aðgengileg hefur notendum hennar fjölgað jafnt og þétt, og voru þeir tæplega 130.000 árið 2018 samkvæmt talningu. Notendur eiga þess kost að koma með spurningar og athugasemdir um orðabókina í sérstökum reit á heimasíðunni, og hafa sumar þeirra leitt til viðbóta og leiðréttinga á efninu.

4.6.2 Uppfærslur og framhald

Eftir að veforðabækur urðu allsráðandi form orðabóka upp úr aldamótunum 2000 hefur dregið mjög úr áhuga bókaforlaga á að gefa út prentaðar orðabækur, enda hefur sala þeirra dregist verulega saman. Veforðabækur hafa nánast tekið völdin og margar þeirra hafa ókeypis aðgang. En ef orðabók um nútímamálið á vera gott hjálpargagn og raunsönn heimild um tungumál samtímans þarf að vera vilji og fjármagn fyrir hendi til að viðhalda verkinu því að uppfærslur kosta mikla vinnu. Próun og viðhald orðabóka á rafrænu formi er að sjálfsögðu talsvert einfaldara mál heldur en þegar gefin er út prentuð bók. Það táknar þó ekki að slíkt gerist nánast af sjálfu sér, þar sem beytingar á efninu útheimta að virk ritstjórn starfi við orðabókina sem annast lagfæringar og viðbætur.

Í upphafi var ætlunin að halda stærð *Íslenskrar nútímamálsorðabókar* í kringum 50.000 orð en hugmyndir eru nú uppi um stækkun hennar til að koma betur til móts við þarfir notenda. Ekki er enn vitað hver

sú þróun verður, en það er ljóst að mikil notkun orðabókarinnar gefur til kynna að brýn þörf er á að uppflettirit af þessu tagi sé til staðar, reglulega uppfært og öllum aðgengilegt.

5 Lokaorð

Eins og komið hefur fram hér að framan er *Íslensk nútímamálsorðabók* ný orðabók, ætluð nýjum tímum og þeim notendum sem leita sér upplýsinga um tungumálið á vefnum. Orðabókin byggist að verulegu leyti á margmála veforðabókinni ISLEX og er upphaflegi orðalistinn fenginn þaðan ásamt mörgum öðrum þáttum í því verki. Við gerð orðabókarinnar var horft til þess að tungumálið er í stöðugri þróun og tekur breytingum, og hefur verið leitast við að láta orðaforðann og notkunardæmin taka mið af því hvernig íslenska er raunverulega töluð og rituð af málnotendum samtímans.

Nýjungar við gerð *Íslenskrar nútímamálsorðabókar* eru einkum fólgnar í þremur meginþáttum, sem hver um sig hefur afgerandi þýðingu fyrir bæði vinnslu og endanlega útkomu efnisins. Þessir þættir eru í fyrsta lagi vinnsla flettugreina eftir merkingarflokkum, í öðru lagi notkun textasafna, og í þriðja lagi hönnun fyrir birtingu á vefnum.

Vinnsla flettugreina eftir merkingarflokkum er tiltölulega ný aðferð við orðabókavinnu en hún hefur í för með sér margvíslegan ávinning. Nefna má að aðferðin skilar betra samræmi milli skyldra og hliðstæðra orða auk þess sem hún getur komið í veg fyrir óæskileg göt í orðaforðanum.

Textasöfn hafa skipt höfuðmáli við uppbyggingu *Íslenskrar nútímamálsorðabókar* og er hún fyrsta íslenska einsmálsorðabókin sem er að verulegu leyti samin með hliðsjón af þeim upplýsingum sem fást úr textasöfnum. Þar má nefna tíðni orða í málinu, merkingu þeirra, stöðu í setningum og föst orðasambönd.

Orðabókin var frá upphafi hönnuð fyrir rafræna birtingu og hefur framsetning efnisins tekið mið af því. Þess hefur verið gætt að láta kosti vefbirtingar njóta sín og kemur það m.a. fram í framsetningu efnisins, notkun margmiðlunarefnis, s.s. hljóðskráa, upplýsingum um beygingar með tenglum í annan gagnagrunn, fjölda skýringarmynda ásamt ítarleit í texta orðabókarinnar. Ofangreind vinnubrögð hafa haft í för með sér að öll orðabókavinnan er fljótlegri og auðveldari en áður var, til dæmis er ekki lengur þörf á að lesa heilu fræðibækurnar, stjórnsýslutexta og önnur rit til þess að fanga orðaforðann og merkingar orðanna.

Að lokum má nefna að það hefur sýnt sig að ýmislegt efni úr *Íslenskri nútímamálsorðabók* getur nýst til ýmissa máltæknilegra verk-efna.⁸ Gera má ráð fyrir að orðabókin haldi áfram að vaxa og dafna en grundvöllurinn fyrir því er þó ætíð háður ytri aðstæðum.

Heimildir

- Ari Páll Kristinsson. 2017. *Málheimar: sitthvað um málstefnu og málnotkun*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- BÍN = Beygingarlýsing íslensks nútímamáls. Kristín Bjarnadóttir (ritstj.). *Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum*. <http://bin.arnastofnun.is> (ágúst 2018).
- Björn Halldórsson. 1992 [1814]. *Orðabók: íslensk – latnesk – dönsk*. Eftir handriti í Stofnun Árna Magnússonar í Kaupmannahöfn. Jón Aðalsteinn Jónsson sá um útgáfuna. Orðfræðirit fyrri alda II. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- DDO = *Den danske ordbog*. Det danske sprog- og litteraturselskab. <https://ordnet.dk/ddo> (ágúst 2018).
- English Oxford Living Dictionaries*. Oxford: Oxford University Press. <https://en.oxforddictionaries.com/> (ágúst 2018).
- Guðmundur Andrésson. 1999 [1683]. *Lexicon Islandicum*. Ný útgáfa. Gunnlaugur Ingólfsson og Jakob Benediktsson önnuðust útgáfuna. Orðfræðirit fyrri alda IV. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Halldóra Jónsdóttir og Þórdís Úlfarsdóttir. 2016. Hvem bruger ISLEX og hvordan? *LexicoNordica* 23:89–104.
- ISLEX-orðabókin*. 2011. Þórdís Úlfarsdóttir (ritstj.). Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <http://islex.is/> (ágúst 2018).
- ÍO 1963 = *Íslensk orðabók handa skólum og almenníngi*. 1963. Árni Böðvarsson (ritstj.). Reykjavík: Menningarsjóður.
- ÍO 1983 = *Íslensk orðabók handa skólum og almenníngi*. 1983. Árni Böðvarsson (ritstj.). Reykjavík: Menningarsjóður.
- ÍO 2002 = *Íslensk orðabók*. 2002. (3. útg. aukin og endurbætt). Mörður Árnason (ritstj.). Reykjavík: Edda.
- ÍO 2007 = *Íslensk orðabók*. 2007. (4. útg.). Mörður Árnason (ritstj.). Reykjavík: Edda.
- ÍO = *Íslensk orðabók* (á vefnum). Mörður Árnason (ritstj.). Reykjavík, Forlagið. <https://snara.is/> (ágúst 2018).
- Íslensk nútímamálsorðabók*. Halldóra Jónsdóttir og Þórdís Úlfarsdóttir (ritstj.). Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <http://islenskordabok.is/> (ágúst 2018).
- Íslenskt-franskt lögfræðiorðasafn*. 2018. Valin orð úr Lexíu, íslensk-franskri vef-orðabók. Þórdís Úlfarsdóttir (ritstj.). Stofnun Árna Magnússonar í íslensk-

⁸ Slíkt verkefni er í vinnslu hjá Kristínu Bjarnadóttur og Kristínu I. Hlynsdóttur (2018–2019) sem nefnist BÍN-kjarninn.

- um fræðum. <http://lexia.arnastofnun.is/d/logfraedi2.pdf> (ágúst 2018).
- Íslenskt textasafn. Þórdís Úlfarsdóttir (ritstj.). *Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. corpus.arnastofnun.is/* (ágúst 2018).
- Jensen, Jonas, Henrik Lorentzen o.fl. 2018. *Thaipiger, muskelhunde og fulde svenskere: nedsættende ord, stereotyper og ligestilling i den danske ordbog. Í: Nordiske Studier i Leksikografi. Rapport fra 14. Konference om Leksikografi i Norden, Reykjavík 30. maj – 2. juni 2017:141–151.* Reykjavík: Skrifter udgivet af Nordisk Forening for Leksikografi.
- Jón Árnason. 1994 [1738]. *Nucleus latinitatis.* Guðrún Kvaran og Friðrik Magnússon önnuðust útgáfuna. Orðfræðirit fyrri alda III. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Jón Hilmar Jónsson. 2005. *Stóra orðabókin um íslenska málnotkun.* Reykjavík: JPV.
- Jónas Jónasson. 1896. *Ný dönsk orðabók með íslenskum þýðingum.* Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja.
- Konráð Gíslason. 1851. *Dönsk orðabók með íslenskum þýðingum.* Kaupmannahöfn.
- Kristín Bjarnadóttir. 1998. *Norræna verkefnið.* <https://notendur.hi.is/~kristinb/#rit> (ágúst 2018).
- Lexía. *Íslensk-frönsk veforðabók* (í vinnslu). Þórdís Úlfarsdóttir (ritstj.). Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <http://lexia.arnastofnun.is/> (ágúst 2018).
- Lorentzen, Henrik og Lars Trap-Jensen. 2012. Nödvendigt, tilstrækkeligt, typisk? – nogle tanker om definitionspraksis. *LexicoNordica* 19: 79–101.
- MÍM = *Mörkuð íslensk málheild.* Sigrún Helgadóttir (ritstj.). Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <http://mim.arnastofnun.is/> (ágúst 2018).
- Nordisk leksikografisk ordbok.* 1997. Bergenholtz, Henning o.fl. (ritstjórar). Osló: Universitetsforlaget AS.
- Ordbog over det Danske Sprog.* 1.–28. bindi. 1919–1956. Kaupmannahöfn: Gyldendalske boghandel, Nordisk forlag.
- Ordbok över svenska språket,* utgiven av Svenska Akademien. 1898–. Lund.
- Oxford English Dictionary.* 1884–1928 (1. útgáfa). Oxford: Clarendon Press.
- Risamálheildin.* Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <http://malheildir.arnastofnun.is/> (ágúst 2018).
- ROH = *Ritmálssafn Orðabókar Háskólans.* Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum www.arnastofnun.is/page/arnastofnun_gagnasafn_ritmal (ágúst 2018).
- Sigfús Blöndal. 1920–1924. *Íslensk-dönsk orðabók.* Reykjavík: Íslensk-danskur orðabókarsjóður.
- Sigfús Blöndal. 1963. *Íslensk-dönsk orðabók. Viðbætur.* Ritstjórar: Halldór Halldórsson og Jakob Benediktsson. Reykjavík: Íslensk-danskur orðabókarsjóður.

- Steinþór Steingrímsson, Sigrún Helgadóttir og Eiríkur Rögnvaldsson. 2018. An Icelandic Gigaword Corpus. *Nordiske Studier i Leksikografi*. Rapport fra 14. Konference om Leksikografi i Norden, Reykjavík 30. maj – 2. juni 2018:246–254. Reykjavík: Skrifter udgivet af Nordisk Forening for Leksikografi.
- Steinþór Steingrímsson, Ari Páll Kristinsson og Halldóra Jónsdóttir. 2018. Málið.is. *Nordiske Studier i Leksikografi*. Rapport fra 14. Konference om Leksikografi i Norden, Reykjavík 30. maj – 2. juni 2018:255–261.
- Þórdís Úlfarsdóttir. 2013. ISLEX – norræn margmála orðabók. *Orð og tunga* 15. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.
- Þórdís Úlfarsdóttir. 2017. Proprier som opslagsord – kriterier for almenordbøger. *LexicoNordica* 24:131–149.
- Þórdís Úlfarsdóttir og Kristín Bjarnadóttir. 2017. The lexicography of Icelandic. Í Patrick Hanks og Gilles-Maurice De Schryver (ritstj.). *International Handbook of Modern Lexis and Lexicography*, bls. 1–3. Berlin, Heidelberg: Springer.
- Timarit.is*. Tímaritavefur Landsbókasafns Íslands – Háskólabókasafns. <http://timarit.is> (ágúst 2018).

Lykilorð

orðabókafræði, íslenska, veforðabók, orðskýringar, merkingarsvið

Keywords

lexicography, Icelandic, online dictionary, definitions, semantic fields

Abstract

Íslensk nútímamálsorðabók (*A Dictionary of Contemporary Icelandic - islenskordabok.is*) is a new dictionary designed for the web. It is largely modelled on the multilingual ISLEX project (www.islex.is), inheriting its lemmalist as well as its general structure, such as division into meanings, examples of use, information on the valency of verbs and prepositions, the use of labels, pronunciations, illustrations etc. The fact that a living language is always open to change has affected the work, so the dictionary's lemma list and other contents reflect the spoken and written Icelandic of today, this also entails regular updates and additions to the material. The article first discusses the predecessors of *Íslensk nútímamálsorðabók*, it also briefly deals with the publishing history of Icelandic dictionaries. A description is given of the dictionary's framework, linguistic approach, contents and its main features, as well as the editorial policy of the work as reflected in its vocabulary and definitions, and the way it deals with loan words and slang. Three important aspects of the dictionary come into focus which all can be said to be groundbreaking in Icelandic lexicography. These are: the processing of all articles according to the lemma's semantic fields, a heavy use of corpora, and the dictionary's original design for the web. Finally, some information is given on the use of the dictionary since its opening in late 2016.

*Halldóra Jónsdóttir
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Laugavegi 13
IS-101 Reykjavík
halldora.jonsdottir@arnastofnun.is*

*Þórdís Úlfarsdóttir
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Laugavegi 13
IS-101 Reykjavík
thordis.ulfarsdottir@arnastofnun.is*

Katrín Axelsdóttir

Áhrifsbreytingar í þágufalli nafnsins *Þórarinn*

1 Inngangur

Í greininni „*Þórarinn* í þágufalli“ (Katrín Axelsdóttir 2018) er fjallað um fjórar nýjungar sem komið hafa upp í þágufalli nafnsins *Þórarinn* við hlið hinnar hefðbundnu myndar *Þóarni*. Þetta eru myndirnar *Þórarin*, *Þórarini*, *Þórarinum* og *Þórarininum* en allar eru þær nú ýmist horfnar eða mjög sjaldgæfar. Á grundvelli ritaðra og munnlegra heimilda var reynt að grafast fyrir um aldur myndanna og útbreiðslu. Ekkert var rætt um hvernig það atvikaðist að nýjungarnar fjórar urðu til en það er meginefni þessarar greinar.¹

Í öllum tilvikum er um að ræða áhrif frá öðrum orðum. Áhrifsbreytingar eru ekki einsleitur hópur og þeim er gjarna skipt í tvo meginflokka, dæmigerðar (hlutfallsbundnar) og ódæmigerðar (sporadískar). Dæmum um fyrrnefndu breytingarnar er gjarna lýst með hlutfallsjöfnum. Síðarnefndi flokkurinn er fjölskrúðugri. Hann rúmar ýmiss konar breytingar, sumar harla ólíkar, sem sjaldnast verður lýst með hlutfallsjöfnum. Til þessa flokks teljast t.d. þær gerðir áhrifsbreytinga sem kallaðar hafa verið blöndun og alþýðuskýring. Í sögu nafnsins *Þórarinn* hafa líklega fleiri en ein gerð verið að verki. Um hverja og eina nýjung í beygingu nafnsins verður fjallað í köflum 4–7 og jafnóðum verða ræddar þær gerðir áhrifsbreytinga sem kunna

¹ Ég þakka fyrrverandi og núverandi ritstjóra *Orðs og tungu*, Ara Páli Kristinssyni og Helgu Hilmisdóttur, og ritrýnum tímaritsins margar góðar athugasemdir. Þá þakka ég Aðalsteini Hákonarsyni fyrir yfirlestur og þeim Hauki Þorgeirssyni fyrir gagnlegar ábendingar.

að hafa komið við sögu. En fyrst verða tekin saman helstu atriði fyrri umfjöllunar (Katrín Axelsdóttir 2018) um aldur og útbreiðslu nýjunganna fjögurra (2. kafli) og rætt um nokkur atriði varðandi nafnið *Þórarinn* og hefðbundna beygingu þess (3. kafli).

2 Aldur og útbreiðsla nýjunganna

Þar sem eldri heimildir um einstök nöfn eru iðulega rýrar er erfitt að segja með nokkurri vissu hvernig útbreiðslu nýjunganna fjögurra var háttað eða hvenær þær komu upp — aldur elstu dæma segir vitaskuld ekki allt. Myndin *Þórarin* á sér nokkuð langa sögu en elstu dæmi um hana eru frá síðari hluta 18. aldar. Aldur *Þórarini* er óljósari en dæmi er um hana í máli manns sem var fæddur 1850. Báðar þessar myndir eru sæmilega þekktar í nútímamáli en þær virðast þó miklu sjaldgæfari en hin hefðbundna mynd *Þórarni*. Saga myndarinnar *Þórarinum* er einnig talsvert löng en elstu heimildir um hana eru frá því laust eftir 1700. Hún kemur einu sinni fyrir í rangæsku handriti Fóstbræðra sögu, skrifuðu 1705, og sex sinnum í jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín frá upphafi 18. aldar, öll þau dæmi eru úr Eyjafjallasveit. Þetta og ýmislegt fleira bendir til Rangárvallasýslu sem kjörlandis þessarar myndar eða upphafssvæðis. Hún hefur þó þekkt á miklu fleiri svæðum, sumum mjög fjarlægum (s.s. Vestfjörðum og S-Þingeyjarsýslu). Fáir kannast við myndina *Þórarinum* núorðið. Hin áþekka mynd *Þórarininum* er yngri. Engin dæmi eru um hana fyrr en frá 20. öld og aðeins af svæðum þar sem *Þórarinum* þekktist einnig (Rangárvallasýslu og Barðastrandarsýslu). Þeir fáu sem kannast við *Þórarininum* þekkja einnig styttri myndina *Þórarinum*. Heimildir um *Þórarininum* eru mun rýrari en heimildir um aðrar þágufallsmyndir.

3 Um nafnið *Þórarinn* og hina hefðbundnu beygingu þess

Nafnið *Þórarinn* beygist alla jafna svo í nútímamáli: *Þórarin-n* – *Þórarin-Ø* – *Þórarin-i* – *Þórarin-s* (skil stofns og beygingarendinga eru sýnd hér, Ø táknar endingarleysi). Að forminu til er þessi beyging sú sama og tíðkaðist í fornu máli. Hér virðist því ekkert hafa breyst. En *nn* í áherslulítilli bakstöðu hefur styst og nefnifallsmyndin *Þórarinn*

og þolfallsmyndin *Þórarin* eru því eins í framburði nú. Útbreiðsla þessarar styttingar virðist hafa tekið langan tíma. Hún hófst á 14. öld en henni var enn ekki að fullu lokið um 1700 (Jón Helgason 1970:356).

Í beygingunni koma fram tveir stofnar. Í nefnifalli, þolfalli og eignarfalli er þríkvæður stofn, *Þórarin-*, en í þágufalli er stofninn tvíkvæður, *Þórarin-*. Þar gildir sú regla að síðasta sérhljóð stofnsins fellur brott á undan beygingarendingu sem er sérhljóð eða hefst á sérhljóði. Þessi regla gildir í flestum karlkynsnafnorðum sem enda í nefnifalli á *-inn*, *-ann*, *-unn*, *-ill*, *-all*, *-ull* eða stofnlægu *-ur* (*drottinn*, *aftann*, *jötunn*, *lykill*, *kaðall*, *djöfull*, *akur*) og nokkrum sem enda á *-ar* (*hamar*, *humar*). Orð sem hafa sambærilegar nefnifallsmyndir en fylgja þó ekki ofangreindu mynstri eru m.a. nafnið *Reginn* (þgf. *Regin-Ø*), *urmu*ll (þgf. *urmul-Ø*), nafnið *Auðun(n)* (þgf. *Auðuni*, en *-un* er upphaflega viðliður í þessu nafni og breytist ekki), nöfn sem enda á stofnlægu *-ur* og *-ar* (*Össur*, þgf. *Össuri*, *Gunnar*, þgf. *Gunnari*, en *-ur* og *-ar* eru upphaflega viðliðir í þessum nöfnum og breytast ekki) og allmörg tökuorð sem eru endingarlaus í þágufalli (*kórall*, *kanill*, *pipar*, *kopar*).

Nýjungarnar fjórar, *Þórarin*, *Þórarini*, *Þórarinum* og *Þórarininum*, eiga það allar sameiginlegt að ekkert brottfall verður, allar myndirnar hafa að geyma strenginn *Þórarin*.

Sjálfsgagt er að velta því fyrir sér hvort hin forna þágufallsmynd, *Þórarin*, hafi haft einhvern „ágalla“, t.d. hvort hún hafi stungið í stúf við það sem vanalegt var í íslensku beygingakerfi. Þarna er eins og áður segir sérhljóðsbrottfall í stofni; stofninn í þágufalli er *Þórarin-* en annars staðar í beygingunni er lengri stofn, *Þórarin-*. Að hafa tvo stofna í beygingu er almennt séð flóknara en að hafa aðeins einn. Breyting sem miðar að því að fækka stofnbrigðum þarf því í sjálfu sér ekki að koma á óvart. En það er þó ekki hægt að segja að mismunandi stofnar brjóti í bága við það sem gengur og gerist í málinu sjálfu. Sérhljóðsbrottfall í áþekktum nafnorðum er regla frekar en hitt, sbr. *lykil-l* – *lykl-i*, *hamar* – *hamr-i*, *Héðin-n* – *Héðn-i*. Undantekningar eru reyndar ýmsar, t.d. í þágufalli orðanna *Reginn*, *Auðun(n)*, *urmu*ll og *kopar* sem getið var að ofan, og frávik á borð við *hamari*/*Hamari* og *Héðini* koma vissulega stöku sinnum fyrir í nútímamáli. En brottfallsreglan virðist þó stöðug í málinu og brottfall er ekkert sem stríðir gegn kerfinu.²

² Ekki er hlaupið að því að leggja mat á hvað er einfalt og hvað flókið í tungumálum. Atriði sem eru almennt talin flókin (s.s. sambeyging og ógagnsæi) þurfa ekki að vera það í tilteknu tungumáli; það ræðst af aðstæðum í málinu sjálfu, sbr. umræðu hjá Katrínu Axelsdóttur (2014:592–594) og rit sem þar er vísað til.

Því má samt velta fyrir sér hvort tengslin milli *Þórarin-* og *Þórarin-* hafi verið ógreinilegri en önnur áþekk tengsl, s.s. milli *lykil-* og *lykl-*, og stofninn *Þórarin-* hafi þannig átt undir högg að sækja. Á 14. öld kom fram hljóðbreyting sem fólst í því að tannhljóðinu [t] var skotið inn í klasann *rn*, í orðmyndum eins og *barn*, *smábarn*, *arni*, *Þórarni*.³ Í sumum þessara orðmynda er algengt að menn felli niður [r], *barn* er þannig iðulega borið fram [patn], einnig í samsetningum eins og *smábarn*. Þetta gerist þó ekki í öllum orðmyndum með *rn*-klasa. Það virðist t.d. miklu síður gerast í þágufallsmyndinni *arni* (og samsetningum eins og *gasarni*).⁴ En *r*-brottfall á sér stað í máli margra þegar kemur að myndinni *Þórarni*. Í máli þeirra er því talsvert mikill hljóðfræðilegur munur á stofni þágufalls, [pou:ratn], og stofni annarra falla, [pou:rarin]. Þetta kann að hafa gert tengsl stofnanna tveggja ógagnsærri og stöðu stofnsins *Þórarin-* veikari; mönnum hefur e.t.v. þótt þágufallsmyndin sem þeir heyrðu torkennileg og fundist aðrar og nýjar leiðir eðlilegri. Hér er þó rétt að taka fram að ekkert er vitað um hvað það á sér langa sögu að fella niður *r* í myndinni *Þórarni*, sú tilhneiging gæti verið yngri en elstu dæmi um óhefðbundnar þágufallsmyndir nafnsins *Þórarinn*. Ekkert mælir samt gegn því að slíkur framburður myndarinnar *Þórarni* sé gamall; öfugi rithátturinn *Orný* fyrir *Oddný* er frá fyrri hluta 14. aldar en þessi ritháttur virðist benda til *r*-lauss framburðar *rn*-klasa (sjá t.d. Kristján Árnason 2005:354).

Enn eitt framburðarafrbrigði myndarinnar *Þórarni* kann að hafa verið til. Í svokölluðum *n*-framburði, sem þekktist í nútímamáli, er hvorki innskotstannhljóðið né *r*-ið borið fram í myndum eins og *strákarnir* og *sögurnar*: [strau:kanur], [sö:ɣʏnar]. Í mállyskurannsókni Björns Guðfinnssonar frá 5. áratug 20. aldar varð framburðarins helst vart suðvestanlands, á samfelldu svæði frá Rangárvallasýslu til Mýrasýslu

³ Sjá t.d. Kristján Árnason (2005:355–356). Hann hallast að því að þarna hafi verið um að ræða tannhljóðsinnskot í *rn*-klasa en ekki að *rn* hafi orðið beint að [tn] sem er önnur hugsanleg skýring; *r*-hljóðið sem heyrir oft í nútímamáli í orðum með *rn*-klasa þyrfti þá skv. Kristjáni að skýra með vísan til lestrarframburðar og það þykir honum langsótt. Hér er farið að dæmi Kristjáns og talað um innskot í *rn*-klasa og að *r* geti svo verið fellt brott.

⁴ Þetta er í samræmi við niðurstöður Önnu Helgu Hannesdóttur (1992) en hún lagði fyrir tólf þátttakendur alllangan lista orða með *rn*- og *rl*-klasa. Á listanum voru m.a. orðmyndirnar *barn*, *barnabörn* og *arninum*. Allir þátttakendurnir samþykktu *r*-lausan framburð myndanna *barn* og *barnabörn* en aðeins einn þeirra samþykkti *r*-lausan framburð myndarinnar *arninum*.

(Björn Guðfinnsson 1964:75–76).⁵ Nefnt hefur verið að þetta kunni að vera gömul mállýska; heimild er um framburðinn frá 18. öld, hjá manni sem fæddist í Borgarfirði en fluttist ungur í Rangárvallasýslu og skrifaði *sögunnar* í stað *sögurnar* (Jón Helgason 1970:359, Kristján Arnason 2005:409).⁶ Í umfjöllun um *n*-framburð er aðeins talað um greinisviðskeyttar nafnorðsmyndir, þ.e. myndir með niðurlagi á borð við *-arnir*, *-irnar* og *-urnar*, þar sem *r* í beygingarendingu mætir *n*-i í viðskeyttum greini. Vera má að framburðurinn hafi einskorðast við slíkar myndir. En einnig er hugsanlegt að þetta hafi komið víðar upp, t.d. í þágufallsmyndinni *Þórarni*: [þou:ranɪ] eða [þou:ran:ɪ].⁷ Að minnsta kosti eru hér sömu hljóðfræðilegu skilyrðin til staðar. Stofn þessara hugsanlegu framburðarmynda þágufallsmyndarinnar *Þórarni* er, rétt eins og stofninn [þou:ratn], allfrábrugðinn hinum stofni beygingarinnar, *Þórarin*-. Hér má minnast þess að nýjungin *Þórarinum* er hugsanlega upprunnin í Rangárvallasýslu. Í rannsókn Björns Guðfinnssonar (1964:76) voru þeir sem höfðu *n*-framburð utan höfuðborgarinnar einkum Rangæingar. Þetta er kannski ekki tilviljun.

Tveir þeirra sem veittu upplýsingar um beygingu nafnsins *Þórarinn* í athugun Katrínar Axelsdóttur (2018) nefndu í framhjáhlaupi að sér þætti *-arni* í *Þórarni* minna óþægilega á þágufall nafnorðsins *arinn* (þeir forðast þó ekki myndina *Þórarni*). Þetta er það sem hefur verið kallað **óþægilegur samhljómur** (e. *uncomfortable homophony*, *pernicious homophony*) og stundum er vísað til þegar leitað er skýringa á málbreytingum; menn eiga þá til að sneiða hjá slíkum myndum með

⁵ Sjá einnig Jón Helgason (1929:44) sem talar um vestanvert Suðurlandsundirlendi og á þar við sinn samtíma.

⁶ Eldri heimildir eru um framburðinn. Jón Helgason (1929:44) og Bandle (1956:160–161) fjalla um ummerki um hann í biblíuþýðingum 16. aldar. Jón telur framburðinn aldrei hafa náð mikilli útbreiðslu en Bandle telur hann hafa tíðkast víðar en á Suðurlandi.

⁷ Í nútímamáli er ekki gerður greinarmunur á framburði *n* og *nn* í áhersluleysi. En slíkur greinarmunur var gerður í fornu máli og heimildir benda til þess að hann hafi lifað sums staðar fram um 1700 (sbr. hér að framan). Því er eðlilegt að gera hér einnig ráð fyrir myndinni [þou:ran:ɪ]. — Ritrýni finnst óeðlilegt að fjallað sé um myndir sem engar heimildir eru um; myndin **Þórani* hefði átt að koma fram í söfnun gagna um nafnið ef hún hefði þekkst. Því er til að svara að heimildir um einstök nöfn eru mjög brotakenndar. Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín, frá upphafi 18. aldar, er góð heimild um karlmannsnöfn síns tíma. Í henni (og tengdum skjölum frá sama tíma) kemur nafnið *Þórarinn* ekki fyrir nema þrettán sinnum í þágufalli (Katrín Axelsdóttir 2018:26). Hafi myndin **Þórani* verið til fyrr á öldum eru líkurnar á að finna hana í heimildum heldur litlar, jafnvel þótt allar hugsanlegar ritheimildir væru fínkembdar.

ýmsum hætti (sjá t.d. Campbell 2004:322–325). Vera má að einhverjir hafi forðast myndina *Þórarni* af þessum sökum.⁸

Nú mætti á móti segja að aðrar beygingarmyndir nafnsins, *Þórarinn*, *Þórarin* og *Þórarins*, geti einnig minnt óþægilega á *arinn*, *arin* og *arins* en ekki verði vart við neinn flótta frá þessum myndum. Þetta þýðir samt ekki að áhrifum óþægilegs samhljóms beri endilega að hafna hvað þágufallið snertir. Í fyrsta lagi enda margar orðmyndir á *-arin(n)* (*bakarinn*, *kennarinn*) en fáar orðmyndir enda hins vegar á *-arni*; *-arni* í þágufalli nafnsins *Þórarinn* gæti því vakið önnur viðbrögð en *-arin(n)* í nefnifalli og þolfalli. Í öðru lagi getur verið að áhersla skipti máli. Almenn tilhneiging er til þess að skynja meiri áherslu í umfangsmiklum atkvæðum en umfangslitlum (sbr. t.d. Laver 1994:518). Miðatkvæðinu í þágufallsmyndinni *Þó-rar-ni* (þ.e. [rart] eða [rat]) svipar þannig meira til áhersluatkvæða en miðatkvæðinu í myndunum *Þó-ra-rin(n)* og *Þó-ra-rins*. Því eru meiri líkur á að fólk tengi *-arni* við orðmyndina *arni* en að það tengi *-arin(n)*, *-arins* við *arin(n)*, *arins*. Í þriðja lagi mætti huga að því hvernig liðir nafnsins hafa verið skynjaðir. Það er sett saman úr forliðnum *Þór-* og viðliðnum *-arinn*, *Þór-arinn*. Kannski skynjuðu menn liði nafnsins einu sinni ávallt á þennan hátt og bygging nafnsins var þá í huga manna sambærileg við t.d. *Þór-ólfur*, *Þór-björn* og *Þór-steinn*. En það er ekki víst að nafnið hafi alltaf verið túlkað með þessum hætti af öllum. Nokkur karlmannsnöfn enda á *-inn*, s.s. *Héðinn* (*Bjarnhéðinn*, *Skarphéðinn*), *Kristinn*, *Óðinn* og *Þráinn*. Ekki er venja að telja *-inn* sérstakan viðlið karlmannsnafna; *Héðinn*, *Kristinn*, *Óðinn* og *Þráinn* eru í nafnabókum talin ósamsett. Hér má líka benda á að orðhlutinn *-héðinn* í *Skarphéðinn* og *Bjarnhéðinn* er skilgreindur sem viðliður (sjá Guðrúnu Kvaran og

⁸ Breytingar sem raktar hafa verið til óþægilegs samhljóms snúast oft um tilvik sem lúta að tvíræðni eða misskilningi; t.d. tvö orð sem féllu algerlega saman ef öðru þeirra væri ekki breytt eða það aflagt. Eitt af dæmunum sem Campbell (2004:322–323) nefnir er þegar orðin *faisan* eða *vicaire* voru tekin upp í sumum frönskum mállýskum í stað *gat* 'hani' (< *gal*). Við hljóðbreytingu urðu orðin fyrir 'hani' og 'köttur' (*gat*) samhljóða og talið er að menn hafi tekið upp önnur orð fyrir 'hani' til að forðast þennan samhljóm. En stundum er ekki um neina hættu á misskilningi að ræða. *Yggdrasil* hét verslun sem eitt sinn var rekin í Reykjavík. Heitið var iðulega *Yggdrasil* í þágufalli, ekki *Yggdrasli* eins og hefði mátt búast við. Þeir sem notuðu þágufallsmyndina *Yggdrasil* gáfu sumir þá skýringu að *Yggdrasli* minnti um of á orðið *drasl* og því tækju þeir *Yggdrasil* fram yfir. Þarna var engin tvíræðni hugsanleg, aðeins hætta á að orðmyndin minnti óþægilega á aðra. Svipað er e.t.v. að segja um nafnið *Ellisif*. Sumir bera fyrri lið þess fram eins og samnafnið *elli*, aðrir eins og gælunafnið *Ellí*. Þeir sem kjósa síðarnefnda framburðinn nefna stundum þá skýringu að þeir vilji forðast tenginguna við samnafnið *elli*.

Sigurð Jónsson frá Arnarvatni 1991:295). En þótt fræðimenn telji *-inn* ekki til viðliða á borð við *-ólfur*, *-björn* og *-steinn* er ekki þar með sagt að *-inn* hafi aldrei haft slíka stöðu í huga nokkurs manns. Vissulega hefur *-inn* enga greinanlega merkingu eins og viðliðir hafa þó gjarna (*-björn*, *-steinn*). En sumir viðliðir hafa enga greinanlega merkingu. *-ar* í nöfnum á borð við *Gunnar* og *-un(n)* í *Auðun(n)* eru viðliðir, eða voru það a.m.k. upphaflega, þetta voru samsett nöfn með forlið og viðlið. Nú hafa þessir viðliðir enga skýra merkingu. Beygingarlega hegða þessi nöfn sér þó eins og samsett nöfn. Kannski hafði *-inn* í *Héðinn*, *Kristinn* og *Þráinn* svipaða stöðu og *-ar* og *-un(n)* í huga manna, þ.e. viðliður með óræða merkingu. Þá má gera ráð fyrir því að þeir hafi verið til sem túlkuðu nafnið *Þórarinn* ekki sem *Þór-arinn* heldur sem *Þórar-inn*, rétt eins og *Héð-inn*, *Krist-inn* og *Þrá-inn*. Hafi menn túlkað *Þórarinn* sem *Þórar-inn* er hugmyndin um óþægilegan samhljóm kannski skiljanlegri. Nefnifall og þolfall hafa menn þá greint sem *Þórar-in(n)* og eignarfall sem *Þórar-ins*. En þágufallsmyndina *Þórarni* hafa menn væntanlega túlkað sem *Þór-arni*. Líkandi við samnafnið *arinn* hafa þá aðeins verið greinileg í þágufalli. Og um leið er einmitt þarna möguleiki á óþægilegum samhljómi.

Þórarinn var fyrir fáum árum í 78. sæti á lista algengustu karlmannsnafna (Katrín Axelsdóttir 2018:21). Áður hefur það verið enn vinsælla, samkvæmt manntalinu 1703 var það í 31. sæti (sbr. Ólaf Lárusson 1960). Búast hefði mátt við að þessi tiltölulega háa tíðni hefði haft verndandi áhrif; alþekkt er að það sem er algengt hefur alla jafna meira viðnám gagnvart áhrifsbreytingum en það sem er sjaldgæft. Það er reyndar líklegt að hin tiltölulega háa tíðni hafi hamlað breytingum. Ekki má gleyma því að hin hefðbundna mynd, *Þórarni*, hefur haldið velli og staða hennar virðist býsna sterk þrátt fyrir ný tilbrigði í þágufallinu. En þessi staða hefði kannski verið betri ef fleiri nöfn með viðliðnum *-arinn* tíðkuðust. Tvö önnur nöfn hafa þennan viðlið, *Álfarinn* og *Úlfarinn*. Þau eru varla vel þekkt og hvorugt þeirra er notað lengur.⁹ Nafnið *Þórarinn* er því sér á báti. Staða þess er því e.t.v. önnur en nafna með nokkuð tíðum viðlið.¹⁰

⁹ Nöfnin *Álfarinn* og *Úlfarinn* eru nefnd hjá Hermann Pálssyni (1960:28) en ekki hjá Guðrúnu Kvaran og Sigurði Jónssyni frá Arnarvatni (1991). Samkvæmt þjóðskrá 1. janúar 2015 bar þau enginn (*Hagstofa Íslands*).

¹⁰ Hér má minnast á nöfn með viðliðnum *-kell*. Í þágufalli nafna með viðliðnum *-kell* kemur stundum fyrir tilbrigðið *-katli* (við hlið *-keli*). Ekki er ólíklegt að hið eldra (og óreglulegra) tilbrigði *-katli* hafi notið stuðnings af því hve mörg nöfn með viðliðnum *-kell* eru til (s.s. *Þorkell*, *Hrafnkell*, *Áskell*, *Grímkell*, *Hallkell*), en ekkert þessara nafna er í hópi 100 algengustu nafna og sum eru nú mjög sjaldgæf.

4 Nýjungin *Þórarinn*

Með nýjunginni *Þórarinn* í þágufalli verður beygingarmynstrið þannig að nefnifall, þolfall og þágufall hafa öll sömu myndina (enginn munur er nú á *Þórarinn* og *Þórarinn* í framburði). Ýmis sterkt beygð karlmannsnöfn hafa í nútímamáli yfirleitt sömu mynd í nefnifalli, þolfalli og þágufalli.¹¹ Það á einkum við um ýmis þríkvæð nöfn, sem sýna þá að því leyti líkindi við *Þórarinn*. Þetta eru nöfn eins og *Benedikt*, *Benjamín*, *Daníel*, *Jónatan* og *Valdimar*. Þetta mynstur er því til og setja má upp hlutfallsjöfnu á borð við þessa:

- (1) nf./þf.kk.et. *Benedikt*-Ø : þgf.kk.et. *Benedikt*-Ø
 nf./þf.kk.et. *Þórarinn*-Ø : þgf.kk.et. X; X = *Þórarinn*-Ø

Því miður er lítið vitað um beygingu þessara nafna fyrr á tímum og eins er oft óvíst hvenær þau bárust í málið, en flest nöfn sem hafa þetta mynstur eru tökunöfn.¹² Þá er líka óljóst hvenær þágufallsmyndin *Þórarinn* kemur upp. Hjá Katrínu Axelsdóttur (2018:23) voru sýnd þrjú eldri dæmi um þessa nýjung, öll frá síðari hluta 18. aldar, þannig að myndin var komin upp þá. Sum þeirra tökunafna sem nefnd voru hér að framan voru örugglega komin inn í málið þá, s.s. *Benedikt* og *Daníel*. Það er hins vegar ekki víst að öll þessi nöfn hafi alltaf haft endingarlausa þágufallsmynd þótt nú sé yfirleitt svo; hjá Birni K. Þórólfssyni (2004) er dæmi um þágufallsmyndina *Daníeli* frá því snemma á 19. öld, á vefnum *Tímarit.is* má sjá nokkur dæmi um *Benedikti* frá 19. öld (en endingarlaus þágufallsmynd virðist þó algengari). Ekki er samt ólíklegt að umrætt mynstur, þ.e. sama mynd í nefnifalli, þolfalli og þágufalli, hafi tíðkast í ýmsum þríkvæðum nöfnum á þeim tíma þegar þágufallsmyndin *Þórarinn* kom upp. Það á örugglega við um nafnið *Benedikt*. Í jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín (og

¹¹ Hér og víðar í greininni er rætt um nöfn sem áhrifavalda enda hafa nöfn gjarna áhrif á beygingu annarra nafna. Nýjungarnar *Elíni* og *Kristíni* (í þf. og þgf.) eru t.d. til komnar fyrir áhrif frá beygingu annarra nafna, þ.e. nafna á borð við *Ásdís* og *Sigríður*. Endingin -s er algengasta eignarfallsending sterkra karlkynsorða. Hún ætti því að vera stöðug í orðum sem hafa hana. Í ýmsum nöfnum hefur þó mátt sjá að -ar kemur upp þar sem áður var alltaf -s (t.d. *Ágústari*, *Haraldar*, *Þorvaldar*). Þetta þarf ekki að koma á óvart þar sem -ar er tíðari eignarfallsending í mengi karlmannsnafna (sbr. t.d. *Sigurðar*, *Þórðar*, *Þorvarðar*) en hún er almennt meðal sterkra karlkynsorða.

¹² Ný nöfn eru eðlilega sjaldgæf framan af. Þau komast því sjaldan á blað, hvað þá í öllum föllum. Í manntölum sjást vitaskuld flest eða öll nöfn en þar er eðlilega lítið um annað en nefnifallsmyndir.

tengdum skjölum) frá upphafi 18. aldar kemur nafnið *Benedikt* níu sinnum fyrir í þágufalli (*Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns* 1–11, 13 1913–1943, 1990). Í öllum tilvikum er það endingarlaust.

Að hafa sömu mynd í nefnifalli, þolfalli og þágufalli er ekki bundið við þríkvæð nöfn því að stöku einkvæð og tvíkvæð nöfn virðast lengi hafa fylgt þessu mynstri, alltaf eða oftast (*Geir, Styr, Þór, Axel, Emil*) og mörg tvíkvæð nöfn fylgja því stundum (*Ellert, Albert, Gústaf*). Vera má að mynstrið hafi áður fyrr verið algengara en það er nú. Valtýr Guðmundsson (1922:52) tiltekur nokkur nöfn sem hann segir oftast vera án *-i* í þágufalli. Þar á meðal eru *Kjartan, Bergþór* og *Borgþór*, nöfn sem í nútímamáli hafa jafnan *-i* í þágufalli. En það er auðvitað ekki víst að þessi nöfn hafi verið endingarlaus á 18. öld þótt þau hafi hneigst til þess á dögum Valtýs.

Þórarinn er ekki eina nafnið með *-inn* sem hefur fengið ósamandregna og endingarlausu þágufallsmynd. Ýmis dæmi eru í nútímamáli um þágufallsmyndir á borð við *Héðin* og *Kristin*. Þágufallsmyndin *Kristin* hefur verið til a.m.k. frá því seint á 19. öld, sbr. dæmi sem Björn K. Þórólfsson (2004) tiltekur frá 1875: „handa Kristinn Erlendssyni“. Dæmið er allnokkru yngra en elstu dæmi um þágufallsmyndina *Þórarin* sem voru frá síðari hluta 18. aldar eins og áður segir. Hugsanlega er þágufallsmyndin *Þórarin* fyrirmyndin að myndinni *Kristin*. En þessu gæti líka verið farið á hinn veginn; e.t.v. á *Kristin* sér mun lengri sögu en ráða má af heimildum. Þá hafa *Reginn, Huginn* og *Muninn* jafnan endingarlausu mynd í þágufalli. Þessi nöfn tíðkuðust ekki sem mannanöfn fyrr en seint svo að þau eru varla fyrirmynd hér.

En hvað sem líður tengslum þágufallsmyndarinnar *Þórarin* og sambærilegra mynda í öðrum nöfnum með *-inn* er ljóst að í málinu hafa um aldir verið til karlmannsnöfn sem höfðu sömu mynd í nefnifalli, þolfalli og þágufalli þótt mynstrið hafi ekki verið algengt. Tíðni mynsturs þarf ekki heldur að hafa svo mikið vægi. Ef orðmynd er á einhvern hátt óheppileg, eins og *Þórarinn* kann að hafa verið (sbr. 3. kafla), er það kannski aðalatriðið en ekki mynstrið sem tekið er að fylgja. Hvatinn að breytingunni felst þá með öðrum orðum í myndinni *Þórarinn* en ekki í stærð eða virkni mynstursins sem arftakinn *Þórarinn* tilheyrir.¹³

¹³ Hér er átt við *type frequency* en það hugtak hefur stundum verið kallað **stærð mengis** á íslensku. Með þessu er vísað til fjölda þeirra orða sem fylgja tilteknu beygingarmynstri. Flokkur veikra sagna sem beygjast eins og *kalla* er t.d. stærsti flokkur íslenskra sagna. Beygingarmynstrið er virkt, nýjar sagnir í málinu falla jafnan í þennan flokk og sagnir sem tilheyra öðrum flokkum flytjast stundum yfir í hann.

5 Nýjungin *Þórarini*

Þágufallsendingin *-i* er miklu algengari meðal sterkt beygðra karlmannsnafna en endingarleysið sem rætt var í 4. kafla.¹⁴ Hún er ríkjandi bæði meðal nafna sem hafa samhljóða mynd í nefnifalli og þolfalli (*Halldór, Hákon, Jón, Vigfús*) og þeirra sem hafa nefnifallsendingu (*Guðmundur, Steinn, Páll*). Þetta er endingin sem *Þórarinn* hafði upphaflega í þágufalli, *Þórarin-i*; það sem breytist með nýjunginni *Þórarini* er að stofninn er ekki samandreginn eins og áður.

Nafnið *Auðun(n)* er svolítið áþekkt *Þórarinn*; bæði enda þau á *-Vn*. Í beygingu *Auðun(n)* er þó ekki brottfall af sögulegum ástæðum; *Auðun(n)* er upphaflega samsett nafn, *-un(n)* var viðliður (en ekki afleiðsluviðskeyti eins og *-in-* í *Þórarinn*) og brottfall verður ekki í slíkum liðum. *Þórarini* kann að hafa komið upp til samræmis við *Auðuni*, en nafnið hefur frá fornu fari verið nokkuð algengt (sbr. Guðrúnu Kvaran og Sigurð Jónsson frá Arnarvatni 1991:121):

- (2) þf.kk.et. *Auðun-Ø* : þgf.kk.et. *Auðun-i*
 þf.kk.et. *Þórarin-Ø* : þgf.kk.et. *X*; *X = Þórarin-i*

Jóhannes er þríkvætt nafn eins og *Þórarinn*. Það hefur þágufallsendinguna *-i* og kann líka að hafa þjónað sem fyrirmynd. En þótt það sé vissulega oft svo að lík orð taki að beygjast eins þá þýðir það ekki að líkindi séu nauðsynleg forsenda. Það má allt eins gera ráð fyrir að öll karlkyns nafnorð með sama stofn í öllum föllum og þágufallsendinguna *-i* hafi getað verið fyrirmyndir þegar myndin *Þórarini* kom upp. Þessum hópi tilheyra langflest sterkt beygð karlmannsnöfn.

Nýjungar sambærilegar *Þórarini* hafa komið upp í beygingu ýmissa annarra nafna með *-inn*. Þágufallsmyndum á borð við *Héðini* og *Kristini* bregður stundum fyrir í nútímamáli. Á vefnum *Tímarit.is* er á þriðja tug dæma í blöðum gefnum út hérlandis um myndina *Kristini*, hið elsta er frá árinu 1931. Nokkur dæmi eru um *Héðini*, *Skarphéðini* og *Þráini* en þau eru öll frá síðari hluta 20. aldar. Hið sama er að segja um eina dæmið um *Óðini*. Elstu dæmi um *Þórarini* eru frá því snemma á 20. öld (Katrín Axelsdóttir 2018:24) og þessi mynd virðist því ívið eldri. Hugsanlegt er að *Þórarini* sé eldri en hinar þágufallsmyndirnar og hafi jafnvel verið fyrirmynd þeirra. Það þyrfti ekki að koma á óvart þar sem tengsl stofnbrigða eru væntanlega ógagnsærri í nafninu

¹⁴ Tölur um þetta liggja ekki fyrir en þetta er auðséð þegar nafnabókum er flett. Karlmannsnöfn án þágufallsendingar eru í miklum minnihluta.

Þórarinn en í hinum nöfnunum. En það er auðvitað tilviljun háð hvað ratar í blöð og nöfnin sem hér um ræðir eru mjög misalgeng. Það er því engan veginn víst að Þórarini sé í raun eldri en nýjungarnar í hinum nöfnunum þótt svo geti virst á grundvelli þessara heimilda.

Nokkur samnöfn enda einnig á -inn (*arinn, drottinn, himinn*) og meðal þeirra eru einnig dæmi um ósamandregnar þágufallsmyndir með endingunni -i. Elsta dæmið um þágufallsmyndina *arini* í íslenskum blöðum á *Tímarit.is* er frá 1956. Annars kemur myndin aðeins fyrir í nokkrum fasteignaauglýsingum frá síðustu árum og áratugum. Myndirnar *drottini* og *himini* eru enn fátíðari á þessum vef. Sú fyrri kemur fyrir í einni auglýsingu (sem birtist nokkrum sinnum) árið 1988 og um þá síðari eru þrjú dæmi, öll frá áttunda áratugnum. Þetta eru fá dæmi, rétt eins og í tilviki sérnafna, og hugsanlegt að hér sé um að ræða prentvillur í einhverjum tilvikum. En sé lítið á ákveðnar þágufallsmyndir orðanna *arinn* og *himinn* finnast fleiri dæmi um ósamandreginn stofn; dæmi um *arininum* eru yfir hundrað (hið elsta frá 1901) og dæmi um *himininum* eru yfir tuttugu (hið elsta frá 1923). Í ljósi þessara dæma verður að teljast líklegt að greinislausar ósamandregnar þágufallsmyndir þessara tveggja orða, *arini* og *himini*, hafi verið komnar upp snemma á 20. öld.

Heimildir benda þannig ekki skýrt til þess að tímamunur hafi verið á uppkomu nýjunga í sérnöfnum (*Þórarinn, Kristinn, Héðinn*) og samnöfnum (*arinn, drottinn, himinn*). Hugsanlegt er að ósamandreginn stofn hafi komið upp á sama tíma í sérnöfnum og samnöfnum; það kæmi ekki á óvart því að sérnöfn og samnöfn beygjast oft og kannski oftast eins.¹⁵ En einnig er hugsanlegt að annar hvor þessara undirflokka nafnorða hafi verið fyrri til að taka breytingum og sá hafi síðan haft áhrif á hinn. Hafi svo verið er heldur líklegra að breytingar hafi fyrst orðið í sérnöfnum og síðar í samnöfnum.

Í rannsókn Wetås (2008) á hvarfi fallbeygingar í miðnorsku kom í ljós að breytingarinnar sá fyrr stað í sérnöfnum (einkum mannanöfnum) en samnöfnum. Hún skýrir þetta þannig að sérnöfn greini sig á merkingarsviðinu frá flestum samnöfnum: sérnöfn hafa einstaka vísun, þ.e. þau vísa til einhvers eins tiltekins hverju sinni, merking þeirra (ef það er þá hægt að tala um merkingu yfirleitt) er óljósari en samnafna og upphafleg merking hefur tilhneigingu til

¹⁵ Undantekningarnar eru reyndar harla margar þegar að er gáð, ekki síst þegar um samsett nöfn er að ræða: *Guðrún, Berglind* og *Þorgeir* hafa alltaf eða oftast aðra beygingu en samnöfnin *rún, lind* og *geir*. Ósamsettu nöfnin *Rún, Lind* og *Geir* fylgja á hinn bóginn samnöfnunum í beygingu.

að dofna. Wetås gerir ráð fyrir að mannanöfn séu óræðust að þessu leyti („semantisk mest demotiverte“), að á milli mannanafna séu innbyrðis sterk tengsl í huga fólks, að samband þeirra við önnur nafnorð sé veikara (t.d. Wetås 2008:81) og að þau hafi mest **nafneðli** (n. *proprialitet*, *propriumskarakter*, t.d. Wetås 2008:76) allra sérnafna. Mannanöfn tengist þó einnig öðrum nafnorðum, mest öðrum sérnöfnum (sem hafi minna nafneðli, s.s. örnefnum) sem standi síðan aftur nær samnöfnum. Skilin í orðasafninu séu ekki alltaf skörp en nafneðlisskali með ýmsum gráum svæðum skýri einmitt vel hvernig breytingar í sérnöfnum geti borist yfir í samnöfn (Wetås 2008:76, 81, 83 og víðar).

Umrædd breyting í miðnorsku er ekki eina þekkt dæmið um að breyting hafi hafist fyrir í sérnöfnum en samnöfnum (Wetås 2008:81). Þá eru þekkt ýmis dæmi um að breyting verði í sérnöfnum sem nái ekki til sambærilegra samnafna. Nafnið *Björn* er oftast *Björns* í eignarfalli en samnafnið *björn* heldur hinni fornu eignarfallsmynd *bjarnar*. Nafnið *Dagur* fær stundum þágufallsmyndina *Dag* en samnafnið *dagur* heldur fornri þágufallsmynd, *degi*. Nafnið *Nótt* fær gjarna myndina *Nóttar* í eignarfalli en samnafnið *nótt* heldur hinni hefðbundnu mynd *natur*. Þessi tilvik koma heim við eina af staðhæfingum Mańczak (1980b:285) um áhrifsbreytingar, að samnöfn haldi frekar tryggð við eldri orðmyndir en mannanöfn geri.¹⁶ Eitt af því sem hann nefnir þessu til stuðnings varðar pólsk ættarnöfn: „In Polish, there is not a single surname whose declension does not show innovations in relation to that of a common noun“ (Mańczak 1980b:286). Mańczak (1980a:41) skýrir staðhæfingu sína með vísan til hárrar tíðni samnafna sem haldi þannig betur í eldri orðmyndir. Wetås (2008:33) telur að hér verði einnig að taka með í reikninginn útvötnun upphaflegrar merkingar nafns („den semantiske nedblekinga“) sem minnki tengslin við samnafnið í huga málnotenda.¹⁷ Það er þó ekki svo að staðhæfing Mańczaks sé án mótdæma. Samnafnið *heiði* hefur

¹⁶ Í hóp þessara tilvika mætti bæta sérnafninu *Hamar* þótt þar sé ekki um mannsnafn að ræða. Dæmi um ósamandregna þágufallsmynd orðsins *hamar*, þ.e. *hamari*, í íslenskum ritum á vefnum *Tímarit.is* eru á þriðja tug og í öllum tilvikum er um að ræða sérnöfn. Þetta eru nöfn bæja (*Hamar*, *Stakkhamar*), fyrirtækis (*Hraunhamar*), málgagns (*Hamar*), íþróttafélags (*Hamar*) og skipa (*Hamar*, *Þórshamar*). Nýjung í beygingu orðsins virðist því einkum koma fram í sérnöfnum.

¹⁷ Margrét Jónsdóttir (2016) hefur fjallað um ýmsar óvæntar eignarfallsmyndir kvenmannsnafna, s.s. myndirnar *Esters* og *Dagmars*, þar sem eignarfallsending karlkyns- og hvorugkynsorða hefur stungið sér niður. Margrét (2016:191) tengir þetta meðal annars við hlutverk eiginnaafna og merkingarlega sérstöðu þeirra.

ekki lengur sömu nefnifallsmynd og kvenmannsnafnið *Heiður* og viðliðurinn *-heiður* sem halda tryggð við hina fornu beygingu.¹⁸ Slík dæmi virðast þó ekki vera á hverju strái.¹⁹

6 Nýjungin Þórarinum

Nýjungarnar sem rætt var um í 4. og 5. kafla, *Þórarin* og *Þórarini*, er hægt að skýra með vísan til áhrifa frá beygingu annarra nafna og þessum breytingum má lýsa með hlutfallsjöfnum, eins og gert var í (1) og (2). Hvorug þessara nýjunga kemur beinlínis á óvart. Hið sama verður ekki sagt um nýjungina *Þórarinum*. Beygingarendingin *-um* kemur nefnilega ekki fyrir í eintölubeygingu greinislausra nafnorða. Hún er hins vegar eðlileg í beygingu lýsingarorða (*góð-um*), fornafna (*eng-um*) og greinis (*strák-n-um*, *hamr-in-um*). Fyrir fram gæti vírst ósennilegt að þessir orðflokkar hefðu haft áhrif á beygingu sérnafns. Hljóðleg líkindi greinis (*-inn*) og niðurlag nafnsins *Þórarinn* blasa þó við. Auk þess er vel þekkt að sum fornöfn standa gjarna í námunda við mannanöfn í segðum. Það er því vert að skoða hugsanleg áhrif greinis og fornafna.

Fyrst er að líta á greininn. Eins og nefnt var í 3. kafla er hugsanlegt

¹⁸ Þetta tilvik heyrir þó kannski til undantekninga og þessi tiltekna þróun kann að eiga sér sérstaka skýringu: *heiði* er oft síðari liður í samsettum örnefnum (*Hellisheiði*, *Mosfellsheiði*). Í örnefnum eru aukaföllin algengari en nefnifall því að örnefni eru einkum notuð við að lýsa dvöl á stað eða hreyfingu til eða frá stað (sbr. t.d. Harald Bernharðsson 2004:25–27). Örnefni með liðnum *-heiði* koma væntanlega helst fyrir í þolfalli og þágufalli. Það sama á einnig við samnafnið *heiði* (*þeir fóru yfir heiðina*, *þeir eru uppi á heiði*). Myndin *heiði* (*-heiði*) er því mjög algeng í beygingu bæði samnafnsins *heiði* og örnefnanna og því þarf ekki að koma á óvart að þessi mynd hafi borist í nefnifallið, fall sem var sjaldgæfara en önnur. Í kvenmannsnöfnunum (*Heiður*, *Ragnheiður*) er á hinn bóginn ekki sú tíðnislagsíða aukafalla sem vænta má í samnafninu og örnefnunum. Samkvæmt *Íslenskri orðtíðnibók* er nefnifall langalgengasta fall mannanafna, hlutur þess er rúm 67% (Friðrik Magnússon og Stefán Briem 1991:1157). Hefðbundin nefnifallsmynd (með *-ur*) hefur því eðlilega sterkari stöðu í kvenmannsnöfnunum en hún hafði í samnafninu og örnefnunum. Samnafnið *heiði* hefur sömu merkingu og liðurinn *-heiði* í örnefnum og viðbúið að þetta tvennt taki sömu breytingum (sbr. Guðrúnu Þórhallsdóttur 1997:54). Kvenmannsnöfnin tengir fólk hins vegar varla við samnafnið *heiði* og örnefni með *-heiði*. Það hefur komið enn frekar í veg fyrir að kvenmannsnöfnin færu sömu leið. Einnig má telja líklegt að hinn stóri flokkur annarra kvenmannsnafna sömu beygingar (*Sigríður*, *Ragnhildur*) hafi haft verndandi áhrif.

¹⁹ Í yfirgripsmiklu riti um eðli nafna er Van Langendonck (2007:167) fáorður um fallbeygingu. Hann nefnir þó að ekki sé mjög algengt að beyging sérnafna víki frá beygingu samnafna. Þegar það gerist sýni sérnöfnin ýmist fornleg einkenni eða nýjungar. Um hið fyrra nefnir hann eitt dæmi og um hið síðara tvö.

að einhverjir hafi farið að túlka liði nafnsins *Þórarinn* á annan hátt en áður, þ.e. sem forliðinn *Þórar-* og viðliðinn *-inn*. En *-inn* má túlka sem fleira en viðlið nafns. Þessi strengur er samhljóða viðskeyttum greini og kannski hafa einhverjir tengt *Þórarinn* við orð með viðskeyttum greini, jafnvel þótt nöfn séu alla jafna greinislaus.²⁰ *Þórarinn* hefur þá verið endurtúlkað og greint eins og ákveðnar orðmyndir á borð við *hamar-inn*, *bíkar-inn*, *barón-inn* og *biskup-inn*.²¹ Ef gert er ráð fyrir slíkri endurtúlkun *-in(n)* er hægt að giska á að áhrifsbreyting á borð við þá sem lýst er í (3) hafi orðið í kjölfarið.

- (3) nf./pf.kk.et. *biskup-in(n)* : þgf.kk.et. *biskup-inum*
 nf./pf.kk.et. *Þórar-in(n)* : þgf.kk.et. X;   X = *Þórar-inum*

Þarna er orðið *biskup* haft sem fyrirmynd og jafnan gengur upp.²²

²⁰ Undantekningar eru vissulega til, einkum í örnefnum og heitum skipa og mannvirkja, s.s. *Esjan*, *Akraborgin*, *Perlan*. Og fyrir kemur í nútímamáli, þótt það sé líklega einstaklingsbundið og ekki mjög algengt, að mannanöfn fái greini, sbr. þessi dæmi sem eru úr tölvupósti og af samfélagsmiðli:

- (i) a. Heil og sæl Katan
       b. Til hamingju með daginn elsku litli Styrmirinn minn
 Þá er greini stundum bætt við mannanöfn þegar þau hafa aðra vísun en venjuleg er, eins og í þessum dæmum:
 (ii) a. Kjarvalinn nýtur sín vel á veggnum í stofunni
       b. Jónasinn á tíupúsundkallinum er vel teiknaður
       c. Steinunn fékk Jónasinn árið 2014

Hér vísa nöfnin *Kjarval* og *Jónas* til málverks, teikningar og verðlauna og gegna þannig hlutverki samnafna en ekki sérnafna.

²¹ Hér má nefna ummæli eins heimildarmanns Orðabókar Háskólans um myndina *Þórarinum*, Guðmundar Inga Kristjánssonar, en hann taldi greini vera áhrifavald (Katrín Axelsdóttir 2018:26).

²² Orðið *biskup*, sem hér er valið til samanburðar, hefur í nútímamáli tvær þágufallsmyndir, *biskupnum* og *biskupinum* (báðar er að finna í *Beygingarlýsingu íslensks nútímamáls*). Ekkert brottfall er hér í stofni og síðari myndin, *biskupinum*, er sambærileg myndinni *Þórarinum*. Í nútímamáli er *biskupnum* algengari en *biskupinum*. En þessu virðist áður hafa verið öfugt farið. Myndin *biskupinum* er þekkt frá 16. öld að minnsta kosti, hún kemur fyrir í þýðingu Odds Gottskálkssonar á Nýja testamentinu 1540. Samkvæmt orðstöðulykli um Nýja testamenti Odds (*Orðstöðulyklar*) eru fjögur dæmi um hana. Ekkert dæmi er hins vegar um *biskupnum*. Þetta er líklega engin tilviljun. Á vefnum *Tímarit.is* er hlutfall *biskupinum* og *biskupnum* á 19. öld 185 á móti 74. Á fyrri hluta 20. aldar er nokkurt jafnræði með myndunum, hlutfallið er 390 á móti 434. Frá miðri 20. öld og fram til dagsins í dag er hlutfallið síðan 385 á móti 1809. Það er því ekki fyrr en tiltölulega nýlega að *biskupnum* verður miklu algengari mynd en *biskupinum*. Nú eru engin hljóðleg líkindi milli orðsins *biskup* og *Þórar-* (fyrir utan atkvæðafjölda). *Biskup* er því fljótt á litid kannski ekki mjög sennileg fyrirmynd. En vert er að huga í þessu sambandi að einu einkenni orðsins *biskup*. Það er oft notað greinislaust við sams

Hún hefði líka gengið upp með *barón* og fjölmörgum öðrum orðum. En það hefði kannski mátt búast við því að *Þórarinn* lagaði sig að fyrirmyndum með hljóðfræðilega líkari stofn, s.s. *hamarinn* (eða *humarinn* og *jaðarinn*) og *bikarinn* (eða *koparinn* og *piparinn*), mynd greinis (-*num* eða -*inum*) ræðst nefnilega oft af hljóðafari í enda stofns. Orðið *hamar* er í þágufalli með greini jafnan *hamr-inum*. En *Þórarinn* hefði ekki getað lagað sig beint að slíkri fyrirmynd því að í nafninu eru tvö *r* í stofni og útkoma hlutfallsjöfnunnar væri fremur ankannaleg, *Þórrinum.²³ *Bikarinn* er í þágufalli *bikar-num*.²⁴ Slík fyrirmynd hefði gefið myndina *Þórarinum. En þetta gerðist af einhverjum ástæðum ekki, a.m.k. eru engar heimildir um þessa mynd. Ástæðan er kannski sú að menn kusu að sneiða hjá orðmynd með *rn*-klasa (sbr. 3. kafla).

Hér hefur verið talað um þann möguleika að nafnið *Þórarinn* hafi verið endurtúlkað og greint eins og samnöfn með greini. Það þarf samt ekki að þýða að menn hafi beinlínis litið á *Þórarinn* sem sérnafn með greini. Ekkert annað bendir heldur til þess að svo hafi verið. Samhengið í dæmunum um *Þórarinum* hjá Katrínu Axelsdóttur (2018:24–30) virðist alltaf „venjulegt“, þarna virðist ekki vera um að ræða sömu sérstöku aðstæðurnar og þegar greini er bætt við mannanöfn (sjá (i) í nmgr. 20). Í sumum þessara dæma eru líka önnur sérnöfn nefnd í sömu andrá og þau eru greinislaus.²⁵ Það er ekki

---

konar aðstæður (eða í sama hlutverki) og þegar það er notað með greini: *Biskup/ biskupinn var vinsæll meðal alþýðu manna*. Hér gegnir hin greinislaus mynd *biskup* sama hlutverki og *biskupinn*, hún er ákveðin án þess þó að vera merkt þannig með greini. Það er því til að orðið *biskup* hafi **innbyggða ákveðni** (e. *inherent definiteness*), rétt eins og nöfn. Orðið *biskup* getur með öðrum orðum vísað til eins tiltekins manns án þess að hafa greini en þetta er eitt helsta einkenni nafna. Þessi líkindi kunna að hafa valdið því að orðið *biskup* var líklegri fyrirmynd í breytingu á mannsnafni en fyrir fram mætti ætla.

²³ Í nútímamáli þekkjast þágufallsmyndirnar *hamarinum* og *humarinum* eins og auðvelt er að ganga úr skugga um með netleit. Á grundvelli slíkra mynda hefði *Þórarinum* auðvitað getað orðið til. En engar heimildir eru um að þessar myndir hafi verið til fyrr á öldum.

²⁴ Á netinu eru ýmis dæmi um þágufallsmyndina *bikarinum* (sem væri sambærileg *Þórarinum*) og þessi mynd er sýnd í *Málfarsbankanum*. Hún er þar við hlið *bikarnum* sem er örugglega miklu algengari mynd í nútímamáli og sú eina sem sýnd er í *Beygingarlýsingu íslensks nútímamáls* í þágufalli eintölu með greini. Óvíst er um aldur myndarinnar *bikarinum*. Í Guðbrandsbiblíu (*Biblia* 1584) er eitt dæmi um orðið *bikar* í þágufalli eintölu með greini (Jeremía 25:28) en þar er myndin *bikarnum*. *Bikarinum* er hugsanlega ung mynd og ef hún var óþekkt þegar *Þórarinum* kom fyrst upp hefur hún vitaskuld ekki haft áhrif.

²⁵ Ef allir á þeim svæðum þar sem myndin *Þórarinum* tíðkaðist hefðu skilið *Þórar-*

heldur nauðsynlegt að gera ráð fyrir því að menn hafi túlkað *Þórarinn* sem nafn með greini. Hljóðleg líkindi greinis og *-in(n)* í *Þórarinn* kunna að hafa dugað til að menn sæju þarna samsvörun sem leiddi svo til nýjungar í þágufallinu; að túlka nafnið sem nafn með greini er ekki nauðsynleg forsenda.²⁶

Hugsanlegt er, eins og hér hefur verið rætt, að nýjungin *Þórarinum* hafi komið upp fyrir áhrif nafnorða sem fengu greinismyndina *-inum* í þágufalli (jafnvel þótt frekar hefði kannski mátt búast við myndinni **Þórarinum* fyrir áhrif fyrirmynda með *-num*). En það er ekki víst að skýringa sé eingöngu að leita þar. Eins og nefnt var að framan kemur endingin *-um* ekki aðeins fyrir í beygingu greinis heldur einnig í beygingu fornafna. Það er því ástæða til að líta einnig í þá átt.

Þær áhrifsbreytingar sem lýst hefur verið fram að þessu teljast til dæmigerðra áhrifsbreytinga, þ.e. breytinga sem hægt er að lýsa með hlutfallsjöfnum og byggjast á fyrirmyndum annarra orða (sjá t.d. (1) og (3)). Ekki verður séð að hægt sé að bera beygingu nafnsins *Þórarinn* saman við beygingu fornafna á þennan hátt; formlegum líkindum er ekki fyrir að fara. En áhrifsbreytingar eru ekki allar dæmigerðar og ódæmigerðar áhrifsbreytingar eru af ýmsu tagi. Innan þess hóps er stundum gert ráð fyrir því sem kallað hefur verið **rímmyndun** eða **rímbreyting** (e. *rhyming formation*).²⁷ Dæmi um slíkt eiga það sameiginlegt að orð eða liður tekur að draga hljóðlega dám af öðru í næsta nágrenni í segðinni. Áhrifin eru því frá nálægum orðum en ekki áþekktum orðum sem menn kunna. Dæmi um slíkt er *hókus-pókus* (eða erlend fyrirmynd þess) sem orðið er til við afbökun úr lat. *hoc est corpus*. Í þessu tilviki verður til rím. Annað dæmi er þegar orðasambandið *leggja síðustu hönd á e-ð* þokar fyrir *leggja lokahönd á e-ð*. Í því dæmi kemur upp stuðlun en ekki rím. Orðin *rímmyndun* og *rímbreyting* kunna því að þykja dálítið villandi; það er ekki endilega um rím að ræða heldur einfaldlega aukin hljóðlíkindi.

in(n) og *Þórar-inum* sem nafnmyndir með greini hefði kannski mátt búast við að greinislaust afbrigði, **Þórar* (nf. og þf.) sæist í einhverjum heimildum frá sama tíma. En um það eru engin dæmi.

²⁶ Auðvitað má vera að í upphafi hafi einhver eða einhverjir í raun og veru túlkað *Þórarinn* sem nafn með greini og aðrir síðan tekið upp beyginguna sem varð til í kjölfarið án þess að líta á þetta sem nafn með greini.

²⁷ Um þessa gerð áhrifsbreytinga, sjá Hock og Joseph (1996:169), Katrínu Axelsdóttur (2014:39–40, 2015:186–188) og Guðrúnu Þórhallsdóttur (2015:179–180). Fæstir gera greinarmun á rímmyndun og blöndun sem rætt er um í 7. kafla. En það er ástæða til að gera þarna greinarmun. Dæmi um blöndun byggjast í mörgum tilvikum á staðvenslum (e. *paradigmatic relations*) orðanna sem í hlut eiga. En rímmyndun snýst um raðvensl (e. *syntagmatic relations*), þ.e. orð sem eru í návígi í sömu segð. Rímmyndun minnir að þessu leyti á hljóðfræðilega samlögun.

Næst er þá að skoða hvaða fornöfn standa gjarna í næsta nágrenni við mannanöfn og kunna þannig að hafa haft áhrif á beygingu nafnsins *Þórarinn*. Mannanöfn standa einmitt oft næst á eftir persónufornöfnum, (4a). Þau standa líka oft næst á undan eignarfornöfnum, (4b). Einnig þekkist að þau komi á milli persónufornafns og eignarfornafns, (4c).

- (4) a. hann Þórarinn, hún Þórunn
b. Þórarinn minn, Þórunn mín
c. hann Þórarinn minn, hún Þórunn mín

Í þágufalli persónufornafnsins *hann* og eignarfornafns í karlkyni er endingin *-um*. Það má því ímynda sér að áhrif hafi borist þaðan:

- (5) a. honum Þóarni → honum Þóarinum
b. Þóarni mínuum → Þóarinum mínuum
c. honum Þóarni mínuum → honum Þóarinum mínuum

Ef áhrifsbreyting af þessu tagi væri skýringin á hinni óvenjulegu mynd *Þórarinum* mætti kannski búast við áþekktum áhrifum miklu víðar í beygingu mannanafna. Sú virðist hins vegar ekki vera raunin eftir því sem best verður séð. En það þýðir þó ekki að rímmyndun beri að hafna. Kannski kom nýjungin *Þórarinum* fyrst og fremst upp fyrir áhrif frá svipuðum orðum með greini, þ.e. orðum eins og *barón* og *biskup* sem fengu *-inum* í þágufalli (dæmigerð áhrifsbreyting). En þessi óvenjulega nýjung — því að hún er sannarlega óvenjuleg — hefur e.t.v. notið stuðnings frá hljómi nærliggjandi orða. Fólki kann að hafa þótt *Þórarinum* hljóma býsna vel af því að fornöfn með sömu endingu voru gjarna í nágrenninu. Þarna var því e.t.v. um að ræða samverkan tveggja gerða áhrifsbreytinga, dæmigerðrar áhrifsbreytingar og rímmyndunar.

Rímmyndun er ekki algeng gerð áhrifsbreytinga. Dæmi um rímmyndun eiga það sameiginlegt að áhrifin koma upp innan strengsins ef svo má segja og ekki verður sett upp jafna sem sýnir bein áhrif annarra orða eins og hægt er í tilviki dæmigerðra áhrifsbreytinga. Rímmyndunin sem hér væri um að ræða er þó að einu leyti sérstök. Í beygingu nafnsins *Þórarinn* og í beygingu *hann* og eignarfornafna má finna hljóðlíkindi í nefnifalli, þolfalli og eignarfalli, og kannski hafa þess vegna komið upp hljóðlíkindi í þágufallinu einnig. Þetta verður ekki sett upp í hefðbundna hlutfallsjöfnu en samsvaranirnar má sýna

á annan hátt. Í (6) er sýnt með undirstrikun hvar hljóðlíkindi er að finna í hverju falli í lok hvers orð í rununni *hann Þórarinn minn* (sem felur náttúrliga í sér runurnar *hann Þórarinn* og *Þórarinn minn*).

- (6) nf. hann Þórarinn minn
 þf. hann Þórarin minn
 þgf. honum Þóarni mínum
 ef. hans Þórarins míns

Þarna sker þágufallsmyndin *Þóarni* sig úr en með nýjunginni *Þórarinum* verður til einhvers konar samræmi við önnur föll. Vera má að rímmyndun sem framkallar samræmi á þennan hátt sé viðbúnari breyting en rímmyndun þar sem engan slíkan „þrýsting“ er að finna.

Nú má spyrja hvort ekki mætti þá búast við áþekktum breytingum á beygingu allra mannanafna þar sem fyrir eru hljóðlíkindi við persónuformafn og/eða eignarformafn einhvers staðar í beygingunni. Hefði t.d. ekki verið viðbúið að upp kæmi þolfallsmyndin **Þórunna* í beygingu nafnsins *Þórunn*, af því að í runu á borð við *hún Þórunn mín* eru hljóðlíkindi í nefnifalli, þágufalli og eignarfalli (sbr. t.d. *henni Þórunni minni*)? Vissulega eru engar heimildir um þolfallsmyndina **Þórunna* (sem hefði getað orðið til fyrir áhrif *hana* og/eða *mína*). Og það er ekkert sérstaklega líklegt að sú mynd komi upp, rímmyndun er sjaldgæft fyrirbæri. En þetta þýðir þó ekki að hugmyndinni um áhrif rímmyndunar í sögu nafnsins *Þórarinn* beri að hafna. Kannski kom hún aðeins upp í beygingu nafnsins *Þórarinn* af því að önnur breyting (dæmigerð áhrifsbreyting, þ.e. áhrif frá orðum með greini) hjálpaði til.²⁸

Með tilkomu nýjungarinnar *Þórarinum* verður til beygingarmynstur sem þekktist ekki áður. Nýja beygingin, *Þórarinn – Þórarin – Þórarinum*

²⁸ Ritrýnir nefnir að síðari hluti myndarinnar *Þórarinum* samsvari þágufallsmyndinni *arinum* sem dæmi séu um í beygingu orðsins *arin* og veltir fyrir sér hugsanlegu sambandi. Tengsl þarna á milli eru heldur ósennileg. Á vefnum *Timarit.is* eru nokkrir tugir dæma í blöðum gefnum út á Íslandi um myndina *arinum*, frá um 1900 og frá 20. öld. Um fjórðungur dæmanna er *arinum* í þgf.ft. án greinis, í stað hins viðbúna *örnum*. Þau dæmi skipta ekki máli hér þótt þau séu vissulega forvitnileg. Afgangur dæmanna um *arinum* er í þgf.et. með greini. Myndin er sérkennileg og að öllum líkindum er hér um að ræða prentvillur, fyrir hina hefðbundnu mynd *arininum* eða þá hina ungu ósamandregnu mynd *arininum*; í allmörgum tilvikum kemur önnur hvor þessara mynda fyrir í sama texta og *arinum*. En jafnvel þótt gert sé ráð fyrir því að myndin *arinum* hafi tíðkast í raun og veru í þgf.et. þá er tímans vegna ósennilegt að *arinum* sé fyrirmynd *Þórarinum*. Myndin *Þórarinum* hefur verið komin til sögunnar fyrir 1700 en dæmin um *arinum* eru ung.

– Þórarins, líkist vissulega mjög beygingu ýmissa karlkynsnafnorða með greini (sbr. *biskupinn* – *biskupinn* – *biskupinum* – *biskupsins*). En beyging nafnsins *Þórarinn* varð þó ekki alveg sambærileg; eignarfallsmyndin *Þóarsins er a.m.k. ekki þekkt og nýja beygingin hlýtur því að teljast einstök. En það er ekki einsdæmi að til verði einstakt beygingarmynstur í kjölfar áhrifsbreytinga þótt vissulega sé miklu algengara að við þær sameinist beygingar alveg öðrum mynstrum. Hér má t.d. nefna beygingarþróun sagnarinnar *fela* (sjá Guðrúnu Þórhallsdóttur 2013); sú sögn hefur tekið ýmsum áhrifsbreytingum en hefur þó ekki sameinast alveg neinu beygingarmynstri. *Þórarinum* er einkum eftirtektarverð mynd fyrir þær sakir að þetta er nýjung sem stríðir gegn því sem gengur og gerist í málinu; mannanöfn hafa ekki þágufallsendinguna *-um* nema í undantekningartilvikum (þ.e. þegar bætt er við þau greini við sérstakar aðstæður, sbr. dæmi í nmgr. 20). Myndin hlýtur því að teljast óvænt. Hið sama gildir, og jafnvel enn frekar, um nýjungina *Þórarininum* sem fjallað verður um næst.

7 Nýjungin *Þórarininum*

Myndin *Þórarininum* er sérkennileg og ekki verður séð að hægt sé að gera ráð fyrir dæmigerðri áhrifsbreytingu (hlutfallsjöfnu) til að varpa ljósi á tilurð hennar. Í 6. kafla var nefnt að ódæmigerðar áhrifsbreytingar væru margs konar. Ein gerðin hefur verið kölluð **blöndun** (e. *blending*, *contamination*) og hún kann að hafa komið við sögu hér.²⁹ Í slíkum tilvikum er tiltekin nýjung blendingur úr öðrum orðmyndum sem til eru fyrir í málinu. Títtnefnt dæmi er lat. *grevis* ‘þungur’, úr *gravis* ‘þungur’ og *levis* ‘léttur’. Það sem blendingar eiga sameiginlegt (svo fremi þeir séu ekki búnir til af ásettu ráði, sbr. hér á eftir) er að einhvers konar truflun eða mistök eiga sér stað við myndun (e. *production*). Þetta eru því nýjungar sem eiga sér rætur í mismælum. Orðið sem veldur því að menn villast af leið við myndunina er oft náskyldt hinu orðinu merkingarlega eða þá andheiti þess (sbr. *gravis*/*grevis* og *levis*).

²⁹ Sumir gera greinarmun á *blending* og *contamination*, aðrir ekki (sjá t.d. umfjöllun hjá Fertig 2013:62). Hér er farið að dæmi þeirra sem líta á þetta sem eitt. Þeir sem gera greinarmun á þessu tvennu skilgreina hugtökin ekki allir á sama hátt eins og rakið er hjá Fertig (2013:62). Þannig nota t.d. margir hugtakið *blending* aðeins þegar orð er búið til af ásettu ráði með því að blanda saman orðum (eins og e. *smog* úr *smoke* og *fog*) en annars konar skilningur þekkist líka. Ef þörf er á að tiltaka að blendingsmynd sé búin til af ásettu ráði mætti tala um *viljandi blöndun*.

Þóraríninum minnir auðvitað mjög á nýjungina *Þórarinum* sem miklu meiri heimildir eru um, bæði í ritum og vitnisburði heimildarmanna (sbr. Katrínu Axelsdóttur 2018:24–33). Á milli þessara tveggja nýjunga eru mjög sennilega tengsl. *Þóraríninum* gæti verið blendingur úr *Þórarinum* annars vegar og annarri hvorri þágufallsmyndinni *Þórarín-Ø* eða *Þórarín-i* hins vegar (eða stofninum *Þórarín-*). Þetta gæti alveg staðist hvað varðar tíma og útbreiðslu; einu heimildirnar um myndina *Þóraríninum* eru af svæðum þar sem *Þórarinum* er líka þekkt (sjá Katrínu Axelsdóttur 2018:32–33). Samkvæmt þessu á myndin *Þóraríninum* upphaflega rætur að rekja til mismæla. En blöndun er ekki eina hugsanlega skýringin. Önnur gerð ódæmigerðra áhrifsbreytinga, **alþýðuskýring** (e. *folk etymology*), kemur einnig til greina. Það sem býr að baki slíkum nýjungum er ekki truflun eða mistök í myndun heldur í skynjun (e. *perception*) eða túlkun (e. *analysis*).³⁰ Orðið *stígvél* er gjarna nefnt sem dæmi um alþýðuskýringu. Þetta er erlent orð (ít. *stivale*) sem barst í málið (e.t.v. sem mlp. *stevēl* eða d. *støvle*, sbr. Ásgeir Blöndal Magnússon 1989:959) og er hvorki skylt *stígal/stígur* né *vél*. En orðið er lagað að þessum innlendu orðum. Dæmi um alþýðuskýringu eru margvísleg. Sum orðin eru tökuorð, önnur ekki. Oft eru orðin ógagnsæ (það á t.d. við um tökuorð) og verða við breytinguna skiljanlegri á einhvern hátt en það er þó ekki einhlítt. Orðin eru gjarna tvíliðuð en það er ekki algilt og stundum er um að ræða lengri segðir en orð. Oft hefur merking annarra orða í málinu áhrif á niðurstöðuna. Öll dæmi um alþýðuskýringu eiga þó það sameiginlegt að þau eru hljóðfræðilega lík áhrifavaldinum, a.m.k. að hluta.

Fertig (2013:59–61) segir dæmi um alþýðuskýringu verða til með þrenns konar hætti: misheyrn, vantúlkun (e. *hypocorrection*) og oftúlkun (e. *hypercorrection*). Um hið fyrsta gefur hann m.a. dæmið *I'd just as soon → I'd just assume*. Þetta er hrein misheyrn en hinar tvær leiðirnar, sem báðar felast í hljóðkerfislegri endurtúlkun (e. *phonological reanalysis*), snúast um óskýran framburð. Fertig gefur m.a. *upmost* (í stað *utmost*) sem dæmi um vantúlkun; *utmost* sé að líkindum oft borið fram með *p* í stað *t* fyrir áhrif frá *m*-inu fyrir aftan. Hlustandinn taki þennan framburð eins og hann er (þ.e. hann gerir ekki ráð fyrir að mælandi beiti neinum hljóðreglum), orðið *up* kunni hér jafnframt að ýta undir þessa túlkun. Sé um að ræða oftúlkun heldur hlustandinn að mælandinn hafi beitt einhverjum hljóðreglum sem tíðkast í hröðu

³⁰ Um alþýðuskýringu og blöndun og það sem býr að baki þessum fyrirbærum, sjá Fertig (2016, 2013:57–70), þar sem jafnframt er að finna fjölda dæma úr ýmsum málum.

tali. Hlustandinn gæti t.d. talið að einhverjar einingar segðarinnar hafi fallið niður í hinu óskýra tali eða að gildi sérhljóðs sé annað í skýru tali en í því sem hann heyrði. Hann telur því að annað og meira hafi verið meint en hann heyrði í raun. Fertig gefur hér m.a. dæmið *hangnail* ‘annögl’ sem í fornensku var *angnægl*, *h-ið* á rætur að rekja til þess að hlustandi gerir ráð fyrir brottfalli þess hljóðs í því sem hann heyrði.

Því má velta fyrir sér hvort *Þórarinimum* hafi komið upp við sömu aðstæður og einhver dæmi um alþýðuskýringar. Hér kæmi helst til greina þriðja leiðin sem nefnd var að ofan, oftúlkun. Sá sem heyrir myndina *Þórarinimum* telur sig kannski hafa átt að heyra enn lengri mynd, *Þórarinimum*, en hann reiknar með að atkvæði hafi fallið niður í óskýru tali. Undir þessa túlkun kann að hafa ýtt að *-inum* mátti skilja sem greinismynd (sbr. *biskup-inum*, *barón-inum*). Hafi hlustandinn skilið *-inum* sem greinismynd hefur fyrri hluti orðsins verið *Þórar-* og það fannst honum kannski ekki vera stofn nafnsins *Þórarinn*. Hann telur sig því hafa átt að heyra *Þórarin-* á undan greinismyndinni *-inum* þótt það hafi aðeins verið *Þórarinimum* sem var sagt.³¹

Fertig (2013:63) bendir á að þótt ólík öfl búi að baki blöndun og alþýðuskýringu sé ekki alltaf hlaupið að því að greina þetta tvennt í sundur. Eitt þekktasta dæmið um blöndun er enska orðið *female* sem er talið blendingur úr *femelle* ‘kona’ og *male* ‘karl’. En eins og Fertig nefnir mælir ekkert á móti því að gera ráð fyrir að menn hafi túlkað *-melle* í *femelle* sem *male* og þetta væri þá dæmi um alþýðuskýringu.

Það sem hér hefur verið sagt um blöndun og alþýðuskýringu á við dæmi sem verða til óvart, við mismæli annars vegar og mistök í skynjun/túlkun hins vegar. En það eru einnig til dæmi um blöndun og alþýðuskýringu sem eru búin til af ásettu ráði. Orðið *brunch*, úr *breakfast* og *lunch* er þekkt dæmi um þess háttar blending. *Seljabryti* ‘frægðarmenni’, sbr. e. *celebrity*, er nýlegt dæmi um slíka alþýðuskýringu en þetta orð er búið til vísvitandi (Bragi Valdimar Skúlason, munnl. heimild).³² Myndin *Þórarinimum* var kannski búin til af ásettu ráði, sem einhvers konar útúrsnúningur á myndinni *Þórarinimum*.

³¹ Einnig má hugsa sér oftúlkunina aftar í orðinu. Hlustandanum finnst *Þórarinimum* vera orð með greini. Hann heyrir stofninn *Þórarin-* og telur sig síðan hafa átt að heyra greinismyndina *-inum* en ekki aðeins *-um*.

³² Ef til vill er ekki rétt að kalla þess háttar tilvik alþýðuskýringar því að þarna er ekki um neins konar mistök eða misskilning að ræða. *Sýndaralþýðuskýring* væri kannski heppilegra heiti. Þarna á milli er samt vitaskuld sjaldnast gott að greina; það er varla hægt nema unnt sé að rekja sýndaralþýðuskýringuna til höfundar síns eins og í tilviki orðsins *seljabryti* hér að ofan.

Hlustandanum hefur e.t.v. þótt sú mynd afkáraleg eða fyndin og hann ýkir hana til gamans.³³ Niðurstaðan hér er því sú að í upphafi kunni myndin *Þóraríninum* að hafa átt rætur að rekja til mismæla, mistaka í skynjun/túlkun eða jafnvel útúrsnúnings á myndinni *Þórarinum*.³⁴

8 Niðurlag

Hefðbundin þágufallsmynd nafnsins *Þórarinn* er *Þóarni* en hún er þó aðeins ein (a.m.k.) fimm mynda sem hafa tíðkast í þessu falli. Upp hafa komið fjórar nýjar þágufallsmyndir á síðari öldum, *Þórarin*, *Þórarini*, *Þórarinum* og *Þóraríninum*. Hér hefur verið reynt að leita skýringa á því að þessar nýjungar komu upp.

Fyrstu tvær nýjungarnar virðast fremur auðskýrðar, mynstrin sem þarna urðu til í beygingu nafnsins voru til fyrir í beygingu annarra nafna (s.s. *Benedikt* (þgf.) og *Auðuni*) og hægt að setja upp hlutfallsjöfnu (dæmigerð áhrifsbreyting). Hinar nýjungarnar, sem eru báðar heldur sérkennilegar og óvæntar, eru snúnari viðfangs. Endingin *-um* tíðkast ekki í eintölubeygingu greinislausra nafnorða og það er því óvenjulegt að sjá hana í sérnafni. Hana er hins vegar að finna í beygingu lýsingarorða, greinis og fornafna.

Nefnt var að myndin *Þórarinum* hefði getað komið upp með tvennum hætti, annars vegar fyrir áhrif frá nafnorðum með greini og hins vegar fyrir áhrif frá fornöfnum. Síðasta atkvæðið í *Þórarinn* var samhljóða viðskeyttum greini (*biskup-inn*). Menn kunna að hafa séð þarna líkindi og búið til nýja þágufallsmynd á grundvelli þeirra. Þá má setja upp hlutfallsjöfnu með útkomunni *Þórarinum*. En áhrif frá fornafnabeygingu koma einnig til greina. Nöfn koma gjarna næst á eftir persónufornöfnum (*hann Þórarinn*) eða á undan eignarfornöfnum (*Þór-*

³³ Hér má nefna að heimildarmenn um myndina *Þóraríninum* í Barðastrandarsýslu tengja hana við gamansemi (Katrín Axelsdóttir 2018:32–33).

³⁴ Ritrýnir nefnir að síðari hluti myndarinnar *Þóraríninum* samsvari þágufallsmyndinni *aríninum*, mynd orðsins *arinn* með greini og ósamandregnum stofni, og spyr hvort þarna gætu verið tengsl; menn hafi þá einfaldlega tekið nýja beygingarmynd orðsins *arinn* og notað hana í nafninu. Dæmi um *Þóraríninum* eru ung (20. öld) og sama gildir um nýjungina *aríninum* (um hana eru yfir hundrað dæmi á *Tímarit.is*, það elsta frá 1901). Tímans vegna gæti þetta því staðist. Það sem mælir gegn þessu er samfylgd *Þóraríninum* og eldri myndarinnar *Þórarinum*. Unga myndin *Þóraríninum* virðist aðeins hafa þekkst á svæðum þar sem eldri myndin *Þórarinum* þekkist einnig og því er líklegt að á milli þessara tveggja mynda séu tengsl.

arinn minn) og stundum á milli persónufornafna og eignarforafna (hann Þórarinn minn). Hljóðafar í þessum nálægu fornöfnum kann að hafa haft áhrif í þá átt að nafnið sjálft fór að draga dóm af því (*honum Þórarinum mínum*). Hér væri um að ræða ódæmigerða áhrifsbreytingu sem kölluð hefur verið rímmyndun eða rimbreyting. Slíkar breytingar eru ekki algengar og íslensk nöfn virðast að öðru leyti ekki hafa orðið fyrir áhrifum frá nærliggjandi fornöfnum. Þetta er því frekar óvænt en það þýðir samt ekki að skýringin sé útilokuð. Skýringarnar tvær sem hér hafa verið nefndar útiloka ekki hvor aðra. Hugsanlega var um hvort tveggja að ræða, áhrif greinis og áhrif forafna. Það er kannski sennilegra en að aðeins önnur áhrifin hafi verið að verki. Í báðum tilvikum er um heldur óvæntar breytingar að ræða. Slíkar breytingar má telja líklegri ef tvennt hefur verið að verki í einu. Hin óvænta mynd *Þórarinum* er þá orðin til vegna eins konar samlegðaráhrifa.

Fjórða nýjungin, *Þórarininum*, minnir mjög á þá þriðju og virðist einungis þekkt á sömu svæðum og hún. Þarna eru því að öllum líkindum tengsl. Nefnt var að *Þórarininum* gæti verið blendingsmynd, úr *Þórarinum* og stofninum *Þórarin-* (eða þágufallsmynd með þeim stofni). Blöndun er ódæmigerð áhrifsbreyting. En önnur gerð ódæmigerðra áhrifsbreytinga, alþýðuskýring, kynni alveg eins að hafa komið hér við sögu.

Heimildir

- Anna Helga Hannesdóttir. 1992. Some Different Factors in Phonological Variation: The Case of Icelandic *rl/rn*. Í: Jonna Louis-Jensen og Jóhan Hendrik W. Poulsen (ritstj.). *The Nordic Languages and Modern Linguistics* 7, bls. 131–140. Þórshöfn.
- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. [Reykjavík]: Orðabók Háskólans.
- Bandle, Oskar. 1956. *Die Sprache der Guðbrandsbiblía*. Kaupmannahöfn: Ejnar Munksgaard.
- Beygingarlýsing íslensks nútímamáls*. Ritstjóri Kristín Bjarnadóttir. <<http://bin.arnastofnun.is/>> (sótt 19. ágúst 2016).
- Biblía*. 1584. Hólum.
- Björn Guðfinnsson. 1964. *Mállýzkur II*. Reykjavík: Heimspekideild Háskóla Íslands og Bókaútgáfa Menningarsjóðs.
- Björn K. Þórólfsson. 2004. Þjóðskjalasafn Íslands. Afh. 39/2004 Björn Karel Þórólfsson, askja E/1, arkir 1 og 23. [Athugasemdir, viðbætur og leiðréttingar Björns K. Þórólfssonar (1892–1973) við rit hans frá 1925.]

- Campbell, Lyle. 2004. *Historical Linguistics*. 2. útg. Edinborg: Edinburgh University Press.
- Fertig, David. 2013. *Analogy and Morphological Change*. Edinborg: Edinburgh University Press.
- Fertig, David. 2016. Mechanisms of paradigm leveling and the role of universal preferences in morphological change. *Diachronica* 33, 4:423–460.
- Friðrik Magnússon og Stefán Briem. 1991. *Íslensk orðtíðnibók*. Rittstjóri Jörgen Pind. [Reykjavík]: Orðabók Háskólans.
- Guðrún Kvaran og Sigurður Jónsson frá Arnarvatni. 1991. *Nöfn Íslendinga*. Reykjavík: Heimskringla.
- Guðrún Þórhallsdóttir. 1997. *ylgr, heiðr, brúðr*. Saga r-endingar nefnifalls eintölu kvenkynsorða. Í: Úlfar Bragason (ritstj.). *Íslensk málsaga og textafræði*, bls. 41–56. Rit Stofnunar Sigurðar Nordals 3. Reykjavík.
- Guðrún Þórhallsdóttir. 2013. Analogical Changes in the History of Old Icelandic *fela*. Í: Adam I. Cooper, Jeremy Rau og Michael Weiss (ritstj.). *Multi Nominis Grammaticus. Studies in Classical and Indo-European linguistics in honor of Alan J. Nussbaum on the occasion of his sixty-fifth birthday*, bls. 76–93. Ann Arbor / New York: Beech Stave Press.
- Guðrún Þórhallsdóttir. 2015. Andmæli við doktorsvörn Katrínar Axelsdóttur. *Íslenskt mál* 37:173–183.
- Hagstofa Íslands. <https://hagstofa.is/> [Bein slóð: <https://hagstofa.is/talnaefni/ibuar/faeddir-og-danir/nofn/>] (sótt 19. ágúst 2016).
- Haraldur Bernharðsson. 2004. Um Moldhaugnaháls út í Fjösa og Fjörður. Af áhrifsbreytingum í nokkrum fleirtöluörnefnum. *Íslenskt mál* 26:11–48.
- Hermann Pálsson. 1960. *Íslensk mannanöfn*. Reykjavík: Heimskringla.
- Hock, Hans Henrich og Brian D. Joseph. 1996. *Language History, Language Change, and Language Relationship*. Berlín / New York: Mouton de Gruyter.
- Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns 1–11, 13. 1913–1943, 1990. Reykjavík: Hið íslenska fræðafélag, Kaupmannahöfn.
- Jón Helgason. 1929. *Málið á Nýja testamenti Odds Gottskálkssonar*. Kaupmannahöfn.
- Jón Helgason. 1970. Om islandsk n og nn i trykssvag udlyd. *Opuscula* IV:356–360.
- Katrín Axelsdóttir. 2014. *Sögur af orðum*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Katrín Axelsdóttir. 2015. Svör við spurningum Guðrúnar Þórhallsdóttur. *Íslenskt mál* 37:184–191.
- Katrín Axelsdóttir. 2018. *Þórarinn í þágufalli*. *Orð og tunga* 20:31–48.
- Kristján Árnason. 2005. *Hljóð. Handbók um hljóðfræði og hljóðkerfisfræði*. Íslensk tunga I. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Laver, John. 1994. *Principles of phonetics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mańczak, Witold. 1980a. Frequenz und Sprachwandel. Í: Helmut Lüdtke (ritstj.). *Kommunikationstheoretische Grundlagen des Sprachwandels*, bls. 37–79. Berlín / New York: Walter de Gruyter.

- Mańczak, Witold. 1980b. Laws of analogy. Í: Jacek Fisiak (ritstj.). *Historical Morphology*. Trends in Linguistics. Studies and Monographs 17, bls. 283–288. The Hague / Paris / New York: Mouton Publishers.
- Margrét Jónsdóttir. 2016. Beygingarsaga nafnsins Ester. *Milli mála* 8:176–196. *Málfarsbankinn*. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. www.arnastofnun.is [Bein slóð: http://www.arnastofnun.is/page/gagnasofn_malfarsbankinn] (sótt 2018).
- Orðstöðulyklar. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. www.arnastofnun.is [Bein slóð: <http://ordlyklar.arnastofnun.is>] (sótt 2018).
- Ólafur Lárusson. 1960. *Nöfn Íslendinga árið 1703*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Timarit.is*. 2000–2018. <http://timarit.is/> (sótt 2018).
- Valtýr Guðmundsson. 1922. *Íslensk grammatik*. Kaupmannahöfn: H. Hagerups forlag.
- Van Langendonck, Willi. 2007. *Theory and Typology of Names*. Berlin / New York: Mouton de Gruyter.
- Wetås, Åse. 2008. *Kasusbortfallet i mellomnorsk*. Ein komparativ studie av proprialt og appellativisk materiale. Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo, Oslo.

Munnleg heimild

Bragi Valdimar Skúlason, f. 1976.

Lykilorð

áhrifsbreytingar, rímmyndun, blöndun, alþýðuskýring, mannanöfn

Keywords

analogy, rhyming formation, blending, contamination, folk etymology, personal names

Abstract

The male name *Þórarinn* is traditionally *Þóarni* in the dative. In addition to the usual dative form, four innovative forms have been used, *Þórarin*, *Þórarini*, *Þórarinum* and *Þórarininum*. Here, attempts are made to explain how these forms emerged. *Þórarin* and *Þórarini* have their counterparts in the inflection of personal names, e.g. *Benedikt* (dat.) and *Auðuni* (dat.), and are apparently due to proportional analogy. *Þórarinum* is a surprising form and may be due to proportional analogy and non-proportional analogy (rhyming formation), the two types even working in harmony. *Þórarininum* is also unexpected and may be due to other non-proportional types of analogy (blending/contamination or folk etymology).

Katrín Axelsdóttir
Íslensku- og menningardeild
Hugvísindasviði Háskóla Íslands
katax@hi.is

Yuki Minamisawa

Metaphor and Collocation. The Case of REIÐI

1 Introduction

This paper investigates metaphorical expressions of *ANGER* in Icelandic (*REIÐI*),¹ based on conceptual metaphor theory (Lakoff & Johnson 1980, see section 2.1). In recent years, many studies have been carried out to describe how we understand emotions using conceptual metaphors. Special attention has been paid to the emotion of *ANGER*, for which a certain number of conceptual metaphors have been proposed (e.g. Kövecses 1990, 2000; Lakoff 1987). Recently, studies have increasingly focused on cross-linguistic similarities and differences (e.g. Kövecses 1995, 2005; Matsuki 1995, Soriano 2003), finding more or less similar conceptual metaphors in different languages.

However, such studies have focused primarily on languages linguistically distant from English, not on languages linguistically close to English. In previous studies, not much discussion has been devoted to Icelandic, (e.g. Þórhallur Eypórsson 2012, Penas Ibáñez & Erla Erlendsdóttir 2015). The reasoning behind this may be an assumption that linguistically related languages likely have similar conceptual metaphors. However, since Icelandic and English are two different languages, belonging, to some extent, to different cultures, various differences might be found at a detailed level.

---

¹ In this article, the Icelandic *ANGER* is written as *REIÐI* to differentiate it from the English *ANGER*. Conceptual metaphors are capitalized and referred to either as conceptual metaphors or metaphors. A linguistic instantiation of a conceptual metaphor is referred to as a metaphorical expression.

Furthermore, it can be pointed out that research on conceptual metaphors has traditionally been based on intuitive data. Using such introspective data, Kövecses mainly discusses conceptual metaphors from the perspective of their existence/non-existence and their centrality (or importance) to a particular concept. However, Stefanowitsch (2006) makes the criticism that, with the introspective approach, it is challenging to measure the importance of particular metaphors due to difficulties in quantifying the results. Because of this methodological problem, many cross-linguistic studies have focused almost exclusively on the existence/non-existence of particular metaphors. Therefore, the present paper uses corpus data mainly to discuss conceptual metaphors of *REIÐI* from the perspective of their centrality to this emotion.

To measure the centrality of metaphors, this study uses Mutual Information score (hereafter, MI score), a statistical measure for calculating collocation. Minamisawa (2018a) applied this method to the analysis of *ANGER* metaphors in English and described the similarities and differences of metaphors and metonymies between the near-synonyms *anger* and *rage*. This study aims to show, through the comparison between Icelandic and English, that the method of MI score is also applicable to cross-linguistic studies of metaphors.

The present article is organized as follows. The next chapter briefly looks at the main issues facing research on emotion metaphors, as well as how *ANGER* tends to be conceptualized, with reference to some cross-linguistic studies. Chapter 3 discusses the corpus-based approach to conceptual metaphor research and how a statistical method for calculating collocation can be applied to the analysis of metaphors. Chapter 4 presents the results of the research and provides some examples, aiming to briefly describe the differences between the Icelandic *REIÐI* and the English *ANGER*. The last chapter summarizes the main findings of this study.

2 Emotion metaphors

2.1 Anger metaphors

In English, people commonly use the expressions below when talking about *ANGER*:

- (1) a. He was *filled with* anger.
 b. He was *bursting with* anger.
 c. You make my *blood boil*.
 d. She got all *steamed up*. (Kövecses 1990:53–55)

As shown in (1), English has many expressions related to a hot fluid in a container to express different aspects of ANGER, and this phenomenon is well-explained by conceptual metaphors. According to Lakoff & Johnson (1980:3–5), we understand abstract concepts (like emotions) in terms of more concrete concepts; our conceptual system is fundamentally metaphorical in nature. From this point of view, a metaphorical expression is a linguistic manifestation of a conceptual metaphor, and the sentences above are all instantiations of ANGER IS A HOT FLUID IN A CONTAINER (hereafter, the FLUID metaphor). According to this metaphor, the body is regarded as a kind of container, and the emotion as a hot fluid. Moreover, more than one metaphor can be used to conceptualize a single concept. Below are examples of ANGER IS FIRE (2a, b) and ANGER IS A DANGEROUS ANIMAL (2c, d) (hereafter, the FIRE metaphor and the ANIMAL metaphor, respectively).

- (2) a. She was *doing a slow burn*.
 b. He was *breathing fire*. (Kövecses 1990:58)
 c. It's dangerous to *arouse* his anger.
 d. His anger *grew*. (Kövecses 1990:62)

The conceptual metaphors above can all be applied to ANGER, and each metaphor highlights different aspects of the emotion, such as control and danger to others.

As more than one metaphor is used for a single concept, the following two questions can be raised: 1) What metaphors are mainly used for a particular emotion? and 2) Which one is central to the emotion? As for the first question, Kövecses (2000:21) lists 12 main metaphors for ANGER, including the ones mentioned above. With regard to the second question, it is generally agreed that the FLUID metaphor is central to the emotion of ANGER, for which Kövecses provides two reasons: First, many different aspects of ANGER can be represented by regarding the body as a container. Second, many words and expressions are subsumed under the FLUID metaphor, which productively carries over knowledge from A HOT FLUID IN A CONTAINER to ANGER.

- (3) a. His pent-up anger *welled up* inside him.
 b. I *suppressed* my anger.
 c. When I told him, he just *exploded*.
 d. I *gave vent* to my anger. (Kövecses 1990:54–58)

When a hot fluid starts to boil, it rises and creates pressure on the container, and when the pressure becomes too high, the container explodes. Before the explosion, it is sometimes possible to release the fluid from the container. Such knowledge about hot fluids is applied to ANGER, and the examples in (3) are based on that understanding. That is, (3a) shows that increasing anger is represented by the image of a rising fluid (WHEN THE INTENSITY OF ANGER INCREASES, THE FLUID RISES), and as the anger becomes more intense, the pressure on the container rises, as shown in (3b) (INTENSE ANGER PRODUCES PRESSURE ON THE CONTAINER). In (3c), the explosion of the container indicates that the anger has become too intense (WHEN ANGER BECOMES TOO INTENSE, THE PERSON EXPLODES). Moreover, (3d) implies that anger can be let out under control (ANGER CAN BE LET OUT UNDER CONTROL). In these ways, the FLUID metaphor can represent different aspects of the emotion of ANGER and is therefore regarded as its central metaphor.

2.2 Emotion metaphors in different languages

Recent studies have found that the FLUID metaphor can be observed in many different languages. For example, Kövecses (1995, 2005) illustrates that ANGER is conceptualized in terms of HEAT (or A HOT FLUID) in many languages such as English, Hungarian, and Japanese. The following are instantiations of this metaphor in Japanese:²

- (4) a. Harawata ga niekurikaeru.
       intestine NOM boil
       ‘The intestines are boiling.’
 b. Ikari ga karada no naka de tagiru.
       anger NOM body of inside at seethe
       ‘Anger seethes inside the body.’

² The glosses use the following abbreviation: NOM = nominative.

c. Ikari ga bakuhatsu suru.

anger NOM explosion do

‘Anger explodes.’

(Examples from Matsuki 1995:140–141)

The examples in (4) clearly show that Japanese also has the FLUID metaphor. The expressions in (4a, b) are typical examples of the FLUID metaphor, and (4c) is an instantiation of the specific case of the FLUID metaphor WHEN ANGER BECOMES TOO INTENSE, THE PERSON EXPLODES.

Although such similarities have always drawn researchers’ attention, some differences have been found even between closely related languages. For example, Soriano (2003) performed a contrastive analysis of ANGER metaphors in English and Spanish. Soriano (2003:111–112) found, for instance, that only English has the specific case of the FLUID metaphor THE EFFECT OF ANGER ON THE PERSON IS STEAM PRODUCTION as in *to get all steamed up*. With regard to emotions other than ANGER, Stefanowitsch (2004:147) compared *happiness/joy* in English with *Glück/Freude* in German, stating, for example, that speakers of American English tend to understand the attainment of HAPPINESS in terms of a commercial transaction because in America, commercial transactions play an important role and people believe more strongly in the power of money.

As such, while similar metaphors are observed in many different languages, some differences clearly exist at a more detailed level. In Icelandic, Penas Ibáñez & Erla Erlendsdóttir (2015) recognize the FLUID metaphor (REIÐI ER HEITUR VÖKVI Í ÍLÁTI), and give examples like *springa úr reiði* ‘explode with anger’ and *það sýður á einhverjum af reiði* ‘someone seethes with anger’. However, as they do not go into detail concerning this metaphor, there is still room for detailed discussion on possible differences between Icelandic and English in this respect.

3 Corpus-based approach to conceptual metaphor

3.1 Metaphorical pattern

Although recent research has successfully shown surprising consist-

ency in conceptual metaphors between different languages, criticisms have been raised concerning the introspective method used to obtain the data. For example, Deignan (2005:96) claims that “there is a discrepancy between the expressions which a researcher may produce from intuition when trying to think of typical lexicalizations and the expressions which are most frequently used in the corpus.” Furthermore, Stefanowitsch (2006) asserts the necessity of using corpus data by cautioning that the importance (or centrality) of metaphors cannot be measured with the introspective method. Presumably, this problem also applies to cross-linguistic studies. Partly due to the difficulty in quantifying the results, many contrastive analyses have focused on the existence/non-existence of particular metaphors and metaphorical expressions (Question 1), but not on their centrality to the emotion (Question 2).

In light of this, the present study analyzes REIÐI metaphors based on corpus data, and discusses not only the existence/non-existence of metaphors (Question 1), but also their centrality to the emotion (Question 2). To extract relevant expressions, the study adopts metaphorical pattern analysis (Stefanowitsch 2006; hereafter, MPA). According to Stefanowitsch (2006:66), a metaphorical pattern is “a multi-word expression from a given source domain (SD) into which one or more specific lexical item from a given target domain (TD) have been inserted.” In the examples below, the emotion words are underlined and the metaphorical collocates are italicized.

- (5) a. She is *boiling* with anger. (Kövecses 2000:21)
 b. *Simmer* down. (Kövecses 1990:53)

Following Stefanowitsch’s definition, (5a) is a metaphorical pattern because the sentence includes both the metaphorically used word *boiling* and the emotion word anger, whereas (5b) is not a metaphorical pattern because of the lack of an emotion word. At present, it is difficult to extract metaphorical expressions such as (5b), so only expressions like (5a) are analyzed with the MPA method. Stefanowitsch showed that this method can extract almost all of the metaphors listed in previous studies, as well as others.

3.2 MI score

Arguing against the corpus-based approach, Kövecses (2011:35–36) contends that a quantitative advantage does not necessarily lead to

a qualitative advantage, since frequently used metaphors are often highly general, whereas metaphors that contribute to more substantially to the structure of abstract concepts are specific, such as the FLUID metaphor. In Turkkila (2014), for example, the four most frequent ANGER metaphors were ANGER IS A POSSESSION (*have anger*), A PLACE (*in anger*), A MOVING OBJECT (*anger toward X*), and AN OBJECT (*anger against X*), which seem to be applicable not only to ANGER but also to other emotions and abstract concepts.³

To deal with this problem, the present study uses a statistical method for calculating collocation. In Sinclair (1991:170), collocation is defined as “the occurrence of two or more words within a short space of each other in a text,” and is often measured using statistical methods (Hunston 2002). Considering Sinclair’s definition, a metaphorical pattern is a specific type of collocation in which a source-domain word and a target-domain word co-occur. Thus, it is assumed that metaphorical patterns can also be measured using the statistical methods used for collocations.

Although different measures can be used, the present study uses the Mutual Information score, which is the observed frequency divided by the expected frequency, converted to a base-2 logarithm (Hunston 2002). Akano (2009) states that the MI score is appropriate for extracting semantically associated collocations, so the MI score should also effectively extract metaphorical patterns. In measuring the centrality of metaphors, this analysis uses two criteria. The first is that a metaphorical collocate with a higher score is more strongly associated with the emotion, that is, more central to the emotion (Criterion 1). This is derived from the fact that the MI score measures the strength of a collocation (Hunston 2002:71). The second criterion is that the metaphors that contain more significant collocates are regarded as more central to the emotion (Criterion 2). According to Hunston, collocations are considered significant when the MI score is three or higher. By categorizing the significant collocates into various metaphors, it is possible to create a list of metaphors that contain such significant collocates. In this way, we can define the metaphors that have the most significant collocates as being central to the emotion.

As a trial, *Table 1* gives the top 30 significant collocates of *anger/rage*

³ Although Turkkila’s categorization seems to vary slightly from that of many previous studies, it is nevertheless obvious that the most frequent metaphors are highly general.

(*anger_NN1|rage_NN1*) extracted from the British National Corpus⁴ (BNC*web*, CQP-Edition, Version 4.3; hereafter, BNC). This trial does not consider collocates if they occur fewer than five times, and the span is set as four words on either side of the search word. The collocates are lemmatized and the symbols V, S, A, and P correspond to verb, noun, adjective, and preposition, respectively.

No.	Lemma	Freq.	MI	No.	Lemma	Freq.	MI
1	<i>vent_V</i>	34	9.89	16	<i>simmering_A</i>	6	7.52
2	<i>suppressed_A</i>	18	9.03	17	<i>well_V</i>	7	7.51
3	<i>sethe_V</i> ⁶	12	8.84	18	<i>searing_A</i>	5	7.29
4	<i>contort_V</i>	10	8.75	19	<i>bristle_V</i>	7	7.27
5	<i>incandescent_A</i>	9	8.74	20	<i>uncontrollable_A</i>	7	7.25
6	<i>righteous_A</i>	15	8.61	21	<i>resentment_S</i>	32	7.13
7	<i>seethe_V</i>	6	8.53	22	<i>abate_V</i>	6	7.04
8	<i>pent-up_A</i>	7	8.46	23	<i>murderous_A</i>	6	6.96
9	<i>bellow_S</i>	5	8.07	24	<i>outburst_S</i>	12	6.85
10	<i>howl_S</i>	12	8.01	25	<i>surge_S</i>	19	6.84
11	<i>suffuse_V</i>	6	7.96	26	<i>bubble_V</i>	8	6.79
12	<i>impotent_A</i>	11	7.88	27	<i>subside_V</i>	11	6.79
13	<i>livid_A</i>	6	7.85	28	<i>towering_A</i>	6	6.76
14	<i>speechless_A</i>	9	7.76	29	<i>quiver_V</i>	8	6.74
15	<i>frustration_S</i>	65	7.57	30	<i>hurt_S</i>	5	6.73

Table 1. Top 30 significant collocates of *anger/rage* (based on Minamisawa 2017).

Table 1 shows that the MI score successfully extracts many metaphorical collocates. Here, the verbs *vent* and *seethe*⁵ and the adjective *suppressed* top the list, and they are all classified under the FLUID metaphor. Furthermore, as most significant collocates are subsumed under this metaphor, we can conclude that the FLUID metaphor is the metaphor most strongly associated with ANGER (Minamisawa 2017).

3.3 Materials and methods

The present analysis uses data extracted from the Tagged Icelandic Corpus (Mörkuð íslensk málheild; hereafter, MÍM). The MÍM con-

⁴ The BNC is a balanced corpus of British English that contains about 100 million words.

⁵ The verbs *sethe* (No.3) and *seethe* (No.7) should be counted as a single collocate *seethe*.

tains 25,000,522 words, with texts taken from different sources such as newspapers, books, blogs, and spoken languages between 2000 and 2010. With regard to planning text collection, the MÍM is partly modeled on the BNC (Sigrún Helgadóttir et al. 2012), so it seems appropriate for use in comparing Icelandic and English.

When extracting metaphorical patterns, search words must be selected. According to *Ensk-íslenska orðabókin*, the Icelandic equivalents for *anger* are *reiði* and *bræði*, so these two words are selected as the search words. A 4:4 window span is adopted (Krishnamurthy 2003), but the analysis does not calculate over sentence boundaries. Finally, all the extracted collocates are lemmatized.

As mentioned above, this study uses the MI score to determine the centrality of *REIÐI* metaphors. In the analysis, only significant collocates ($MI \geq 3$) are considered. However, the MI score becomes unstable when the number of co-occurrences is very small (Church & Hanks 1990), so this study ignores collocates occurring fewer than five times. All significant collocates are then categorized as either metaphorical or non-metaphorical, and all of the metaphorical collocates are classified into various metaphors. In classifying these metaphorical collocates, the present research mainly follows the classification in Kövecses (1990, 2000) and Stefanowitsch (2006), additionally referring to dictionaries such as *Íslensk orðabók* and *Íslensk nútímamálsorðabók* (hereafter, ÍN). For example, Kövecses categorizes the expression *boiling with anger* into the FLUID metaphor and *arouse his anger* into the ANIMAL metaphor. Accordingly, the Icelandic equivalent *sjóða* goes into the FLUID metaphor and *vekja* into the ANIMAL metaphor. In deciding what words are Icelandic equivalents, *Ensk-íslenska orðabókin* and *Íslensk-ensk orðabók* are most often referred to.

4 Results and discussion

4.1 Significant collocates

The MÍM contains 758 examples of *reiði/bræði* (690 for *reiði* and 68 for *bræði*). The procedure described above extracted 44 significant collocates.

No.	Lemma	Freq.	MI	No.	Lemma	Freq.	MI
1	reita_V	11	10.10	23	óánægja_S	5	6.09
2	biturð_S	5	9.47	24	útrás_S	7	5.82
3	sárindi_S	6	9.46	25	reiða_V	6	5.67
4	ólga_V	7	9.33	26	reiði_S	6	5.35
5	heift_S	11	8.87	27	fylla_V	16	5.21
6	blossi_S	6	8.67	28	beina_V	16	5.17
7	blossa_V	5	8.43	29	gleði_S	11	5.17
8	vanmáttur_S	6	8.37	30	sjóða_V	5	4.95
9	gremja_S	8	8.14	31	heilagur_A	6	4.91
10	krauma_V	6	7.93	32	vekja_V	32	4.74
11	roðna_V	5	7.93	33	garður_S	19	4.72
12	hatur_S	8	7.50	34	hella_V	5	4.64
13	réttlátur_A	11	7.49	35	brjóst_S	6	4.14
14	skála_V	7	7.07	36	forða_V	5	4.13
15	gjósa_V	6	6.80	37	tilfinning_S	10	4.07
16	örvænting_S	5	6.72	38	innri_A	5	3.53
17	sorg_S	21	6.53	39	konungur_S	10	3.46
18	undrun_S	6	6.50	40	renna_V	11	3.43
19	hræðsla_S	6	6.31	41	brjóta_V	8	3.41
20	sársauki_S	9	6.29	42	guð_S	15	3.33
21	vonbrigði_S	11	6.15	43	viðbragð_S	5	3.25
22	ótti_S	18	6.13	44	valda_V	11	3.23

Table 2. Significant collocates of *reiði/bræði*.

Table 2 gives the list of all the significant collocates of *REIÐI*. Naturally, many emotion words such as *sorg* ‘sorrow’, *hatur* ‘hatred’ and *gleði* ‘joy’ co-occur with *reiði/bræði*. Of 44 significant collocates, 13 are considered metaphorical. These are italicized and shaded in gray in the table.⁶

⁶ The noun *blossi* should be counted as the verb *blossa* ‘blaze’, and the verb *skála* should be tagged as the noun *skál* ‘bowl’, as can be seen in the following examples of the noun *blossi* (i) and the verb *skála* (ii):

- (i) Sturla finnur hvernig *reiðin* *blossar* upp í honum.
 Sturla finds how anger.the flares up in him
 ‘Sturla finds how the anger flares up in him’ (BAEKUR-B0M)
- (ii)[...] ég hellti úr *skálum* *reiði* minnar.
 I poured out of bowls anger’s my
 ‘I vented my anger/poured out vials of my anger
 (lit. I poured out of bowls of my anger)’ (BAEKUR-B4E)

Therefore, this study counts *blossi* and *blossa* as a single significant collocate: the verb *blossa*. Concerning the verb *skála*, the present study does not count it as a

Among the significant metaphorical collocates, the verb *ólga* tops the list:

- (6) a. Reiðin ólgaði í brjósti Magnúsar.
 anger.the stirred in breast Magnús's
 'The anger stirred in Magnús's breast' (BAEKUR-B2X)
- b. Ég fann reiði ólga inni í mér.
 I found anger stir inside in me
 'I felt anger stirring inside of me' (BAEKUR-B0K)

The verb *ólga* is defined in ÍN as *vera ókyrr* 'be moving, unquiet' and does not seem to be categorized into any specific metaphor, unlike the verb *sjóða* 'boil, seethe' in the FLUID metaphor, or *blossa* 'blaze' in the FIRE metaphor. Nevertheless, *ólga* often co-occurs with phrases that imply the body as a container: *í brjósti Magnúsar* 'in Magnús's breast' (6a) and *inni í mér* 'inside of me' (6b). Furthermore, the verb can represent the active state of a fluid and is thus not inconsistent with the FLUID metaphor.

When all of the significant metaphorical collocates are categorized into various metaphors, they comprise Table 3.

Metaphor	Significant Collocates	N	
FLUID	<i>krauma_V, gjósa_V, útrás_S, fylla_V, sjóða_V, hella_V, innri_A, renna_V</i>	8	61.5%
FIRE	<i>blossa_V</i>	1	7.7%
ANIMAL	<i>vekja_V</i>	1	7.7%
Others	<i>ólga_V, brjóta_V, beina_V</i>	3	23.1%
Total		13	

Table 3. Significant metaphorical collocates of *reiði/bræði*.

Table 3 clearly shows that most of the significant metaphorical collocates go into the FLUID metaphor, with 8 of 13 collocates related to this metaphor. The FIRE metaphor and the ANIMAL metaphor have only one significant collocate each. The verb *brjóta* 'break' co-occurs with *reiði* often in the form of *brjótast út* 'break out'. This phrase is sometimes used together with *gos* 'eruption' and *eldur* 'fire', so it might seem that it is related to either the FLUID metaphor or the FIRE metaphor. However, as the phrase *brjótast út* also co-occurs with other catastrophes such as *stríð* 'war' and *átök* 'conflict', the present analysis

---

significant collocate. However, it can be subsumed under the FLUID metaphor, and this is entirely compatible with the results.

placed the verb *brjóta* into the category of Others. Finally, following Stefanowitsch (2006:92), the verb *beina* ‘direct’ can be categorized into ANGER IS AN OBJECT DIRECTED AT SOMEONE. Stefanowitsch implies that this metaphor is also compatible with the image of a fierce animal attacking its prey. According to Kövecses (1990: 62), the main focus of the ANIMAL metaphor is the danger to others, and the verb *beina* seems to focus on this aspect. However, Stefanowitsch also admits that the verb is not necessarily associated with that image. In this way, the verb *beina* is highly general and the present study categorized it as well into Others.⁷

In brief, the metaphorical collocate that is most strongly associated with REIÐI is the verb *ólga*, which is not directly connected to any specific metaphor. However, as shown in Table 3, most of the significant collocates are subsumed under the FLUID metaphor, and it can therefore be concluded, according to the second criterion, that the central metaphor for REIÐI is the FLUID metaphor (REIÐI ER HEITUR VÖKVI Í ÍLÁTI).

4.2 Examples in the corpus

As discussed above, the MI score method leads to the conclusion that the central metaphor for REIÐI is the FLUID metaphor. Below are some further examples.

- (7) a. *Ég fylltist reiði.*
           I got filled anger
           ‘I got filled with anger’ (BAEKUR-B2T)
- b. *Ég fann öryggi og reiði fylla mig.*
           I found assurance and anger fill me
           ‘I felt assurance and anger fill me’ (BAEKUR-B0K)
- c. [...] *reiðin* sauð *innra* með henni.
           anger.the seethed inner with her
           ‘The anger seethed up inside of her’ (BAEKUR-B0A)

⁷ An anonymous reviewer helpfully pointed out that the verb *beina* could be categorized under the ANGER IS A WEAPON metaphor, which can be seen in the expression *beina spjótum sínum að einhverjum* ‘direct one’s criticism at someone (lit. direct one’s spears at someone)’. In fact, this possibility also indicates that the verb *beina* is general. Nevertheless, in both interpretations, the verb indicates that the anger (or criticism) is directed at someone, and it seems to focus on the aspect of the danger to others.

In (7a, b), the verb *fylla* ‘fill’ co-occurs with *reiði*. In these examples, the body is regarded as a container and the emotion as a fluid. In (7c), the adjective *innri* ‘inner’ collocates with *reiði*, and the verb *sjóða* ‘boil, seethe’ appears near these words. As the verb *sjóða* represents the boiling state, this expression is a typical instantiation of the FLUID metaphor. Here are some other examples:

- (8) a. Hún hallaði sér upp að kómmóðunni
 she leaned herself up towards chest of drawers.the
 og reiðin sauð í henni.
 and anger.the seethed in her
 ‘She leaned against the chest of drawers and the anger
 seethed in her’ (BAEKUR-B1D)
- b. Maður sá hvernig reiðin kraumaði í honum [...]
 man saw how anger.the simmered in him
 ‘You could see how the anger simmered inside of him’
 (BAEKUR-B0O)
- c. Samt *kraumar* í mér reiði.
 yet simmer in me anger
 ‘Yet anger simmers inside of me’ (VERSLO-JA9)
- d. Hann fann reiðina gjósa upp í sér [...]
 he found anger.the gush up in himself
 ‘He felt the anger gushing up in himself’ (BAEKUR-B3J)

In (8a), the verb *sjóða* collocates with *reiði*, as in (7c). It is interesting to note that this verb is cognate to the English *seethe* (Ásgeir Blöndal Magnússon 1989), and Kövecses (1990:53) gives the expression *seething with rage* as a historically derived instance of the FLUID metaphor. However, in Icelandic, *sjóða* is still used for boiling. In (8b, c), *reiði* co-occurs with the verb *krauma* ‘simmer’, which also indicates the boiling state. Finally, the verb *gjósa* ‘erupt, spout’ appears in (8d), evoking the spout of a hot spring.

Furthermore, the Icelandic version of the FLUID metaphor highlights the aspect of letting out anger and its disappearance.

- (9) a. Pabbi gat nefnilega fengið útrás fyrir reiði
 dad could namely gotten outlet for anger
 sína með því að meiða mig enn meira.
 self with that to injure me even more

'My father could in fact vent his anger by injuring me even more'
(BAEKUR-B0W)

- b. Hann hélt áfram að *hella* úr skálum *reiði*
he hold forward to pour out of bowls anger's
sinnar yfir Randver.
self over Randver
'He continued to vent his anger (/pour out vials of his wrath) on Randver' (BAEKUR-B4F)

- c. Það fýkur í skipstjórnann en honum *rennur*
it blow away in ship.chief.the but him runs
svo fljótt *reiðin* að blóðið nær varla að
so quickly anger.the that blood.the reaches barely to
hita á honum andlitið.
heat on him face.the
'The captain of the ship got very angry but the anger disappeared so quickly that the blood barely managed to heat up his face' (BAEKUR-B4M)

The expressions in (9a, b) represent the aspect of letting out anger. The expression *fá útrás fyrir reiði* 'give vent to anger' appears in (9a). The word *útrás* 'outlet' is now mainly used in the context of energy or emotion. Nevertheless, the word consists of *út* 'out' and *rás* 'channel', and *rás* indicates a channel for water. The expression is therefore based on the FLUID metaphor. The expression *hella úr skálum reiði sinnar* 'vent one's anger, pour out vials of his wrath (lit. pour out of bowls of one's anger)' in (9b) is also related to the FLUID metaphor. In this expression, letting out one's anger is represented by the image of pouring a fluid from a container. In both of these expressions, the body is regarded as a container and anger as a fluid, and letting out anger is understood as allowing a fluid to flow from the body. On the other hand, (9c) uses the verb *renna* 'flow, run' and represents the disappearance of the emotion. This expression is based on the image of a fluid flowing out of the body. Although the image of (9c) is somewhat similar to that of (9a, b), they are still different in that the word *hella* 'pour' implies pouring a fluid onto something. Thus, the verb *ausa* 'ladle' can also be used in the same manner, as in (10), although it is not a significant collocate.⁸

⁸ For the expression *hella/ausa úr skálum reiði sinnar* (lit. 'pour/ladle out of bowls of

- (10) Búinn að *ausa* úr skálum reiði minnar yfir
 have done to ladle out of bowls anger's my over
 virðingarleysi við húsreglur [...]
 disrespect with house.rules
 '(I've) vented my anger (/poured out vials of his wrath) over
 disrespect for house rules' (BLOGG-V14BC)

We have seen that the Icelandic version of the FLUID metaphor significantly highlights different aspects of REIÐI. Compared with the FLUID metaphor, the number of significant collocates of other metaphors is much lower.

- (11) a. Reiði mín *blossaði* upp.
 anger my flared up
 'My anger flared up' (BAEKUR-B0S)
- b. Vonbrigði og höfnun *vekja* reiði
 disappointment and rejection arouse anger
 og hatur hjá mörgum.
 and hate at many
 'Disappointment and rejection arouse anger and hate at
 many people' (BAEKUR-B0F)

In (11a), *reiði* co-occurs with the verb *blossa*. This verb is mostly used in the form of *reiði blossa upp* 'anger flare up'. In (11b), *reiði* and the verb *vekja* 'awaken, arouse' co-occur. These metaphorical expressions are categorized into the FIRE metaphor and the ANIMAL metaphor, respectively. Regarding the FIRE metaphor, *Stóra orðabókin um íslenska málnotkun* (hereafter, SO) gives such expressions as *reiðin brennur* 'anger burns' and *vera hvítglóandi af reiði* 'to be white-hot with anger'. We

---

one's anger'), an anonymous reviewer kindly suggested a conceptual metaphor ANGER IS A DISH TO BE SERVED, in which the emotion would be regarded as a bowl and linguistic or behavioral reactions would come out of the bowl. In fact, Kövecses (1990:53–55) also gives expressions which evoke a dish in the pot, such as *Let him stew* and *She flipped her lid*. Kövecses considers these as instantiations of the FLUID metaphor. Since the expression *hella/ausa úr skálum reiði sinnar* still evokes the image of pouring a fluid from a container and the content could still be the emotion itself, it seems that this is a specific type of the FLUID metaphor. Following Kövecses' categorization, the expression should be categorized under a specific case of the FLUID metaphor ANGER CAN BE LET OUT UNDER CONTROL.

also find expressions like *það logar upp* 'it burns up' and *vera bálreiður* 'be furious (lit. bonfire-angry)' in *Íslenskt orðanet*. In the MÍM, there are examples such as *brennandi reiði* 'burning anger' and *hvítglóandi af bræði* 'white-hot with rage', but there are not very many of these expressions. With regard to the ANIMAL metaphor, few examples can be found in the MÍM.

Finally, the verb *roðna* is also one of the significant collocates of REIÐI. The verb corresponds to the English *blush*. This is a physiological effect of ANGER and metonymically indicates the emotion.

(12) Stefán *roðnaði*, bæði af *reiði* og skömm.

Stefán blushed both of anger and shame

'Stefán blushed, both with anger and shame'

(BAEKUR-B3J)

According to Kövecses (1990), the expression in (12) is categorized into the metonymy REDNESS IN FACE AND NECK ARE (FOR ANGER).⁹ Kövecses claims that the FLUID metaphor is partly based on this metonymy. Considering that the FLUID metaphor is the central metaphor for REIÐI, it is natural that *roðna* is significantly associated with the emotion.¹⁰

4.3 The Icelandic REIÐI and the English ANGER

This study concludes, according to the MI score, that the central metaphor for REIÐI is the FLUID metaphor. While this result is in line with

⁹ In the MÍM, there are also instances of other physiological effects and behavioral responses, although they are not significantly associated with REIÐI. Here are examples of AGITATION (i,ii) and SWELLING (iii):

(i) Samt stóð hann þarna skjálíandi af *bræði*.

yet stood he there shaking of rage

'Yet he stood there shaking with rage'

(BAEKUR-B0V)

(ii) Fingurnir titruðu af *bræði*.

fingers.the shivered of rage

'The fingers shivered with rage' (BAEKUR-B2R)

(iii) Ég sá andlitið á Gunna *bólga* upp af *reiði* [...]

I saw face.the on Gunni swell up of anger

'I saw Gunni's face swelling up with anger'

(BLOGG-V1BAD)

¹⁰ Indeed, (12) is not genuinely metonymical, as the emotion word appears in the sentence. However, Oster (2010) claims that such an expression can also be an instantiation of metonymy, to the extent that the physiological effect is strongly connected to the emotion.

most previous studies, it seems that there are also some differences at a more detailed level. This section briefly discusses two differences between the Icelandic REIÐI and the English ANGER.¹¹

First, it seems that the aspects the FLUID metaphor covers are not absolutely the same between these languages. In English, this metaphor highlights many different aspects of the emotion, whereas the Icelandic version tends to be more limited. This is shown in *Table 4*.

Aspect	REIÐI (<i>reiði/bræði</i>)	ANGER (<i>anger/rage</i>)
Increasing Anger	[0]	<i>well_V, rise_V</i> [2]
(Intense) Anger	<i>krauma_V, fylla_V, sjóða_V</i> [3]	<i>seethe_V, pent-up_A, simmering_A, bubble_V, boil_V, fill_V</i> [6]
Attempt at Control	[0]	<i>suppressed_A, suppress_V</i> [2]
Loss of Control	<i>gjósa_V</i> [1]	<i>outburst_V, explode_V, burst_S, explosion_S, burst_V</i> [5]
Act of Retribution	<i>útrás_S, hella_V</i> [2]	<i>vent_V, vent_S</i> [2]
Disappearance	<i>renna_V</i> [1]	<i>evaporate_V, drain_V</i> [2]
Others	<i>innri_A</i> [1]	<i>inside_P</i> [1]

Table 4. Significant collocates of the FLUID metaphor of REIÐI and ANGER.

Table 4 shows the significant collocates (MI ≥ 3) of the FLUID metaphor of REIÐI in Icelandic (*reiði/bræði*) and ANGER in English (*anger/rage*). The collocates are categorized according to different aspects of the emotion.¹² The FLUID metaphor of REIÐI specifically focuses on the aspects of Intense Anger, Loss of Control, Act of Retribution (Letting out Anger), and Disappearance, while the English version represents different aspects of the emotion. As for the aspect of Increasing Anger, it seems that the verb *stíga* corresponds to *rise* (Freq=27,

¹¹ As stated above, the comparison between Icelandic and English is based on data from the MÍM and the BNC. As the MÍM is much smaller in size than the BNC, the results may be different when using different corpora. Nevertheless, the MÍM partly refers to the BNC in collecting texts. In addition, the MI score is usable for comparing data from corpora of different sizes.

¹² Kövecses (1990) claims that the prototype of emotion has the following temporally and causally connected stages: 1) Cause, 2) Emotion exists, 3) Attempt at control, 4) Loss of control, 5) Action, and 0) Emotional calmness. In *Table 4*, the aspects largely correspond to these stages. However, the aspect of Cause is excluded because of the lack of significant collocates in both languages, and the aspect of Increasing Anger is added based on the specific case of the FLUID metaphor WHEN THE INTENSITY OF ANGER INCREASES, THE FLUID RISES.

MI=3.06), but *stíga* does not collocate with *reiði/bræði* in the MÍM.¹³ In relation to Loss of Control, the English ANGER includes different significant collocates, such as the verbs *explode* (Freq=21, MI=5.90) and *burst* (Freq=14, MI=4.79), whereas the Icelandic REIÐI has only one significant collocate *gjósa* ‘erupt, spout’. As Penas Ibáñez & Erla Erlendsdóttir (2015) showed, the Icelandic FLUID metaphor also has expressions like *springa úr reiði* ‘explode with anger’. However, the verb *springa* collocates with *reiði/bræði* only once in the corpus, and is thus not a significant collocate.

Furthermore, it seems that the Icelandic REIÐI is almost exclusively associated with the FLUID metaphor, while the English ANGER is still strongly associated with other metaphors. Minamisawa (2017) showed that four metaphors are strongly associated with ANGER: ANGER IS A HOT FLUID IN A CONTAINER, ANGER IS FIRE, ANGER IS A DANGEROUS ANIMAL, and ANGER IS A NATURAL FORCE. Significant collocates of these metaphors can also be seen in Table 1: *vent* and *bubble* for the FLUID metaphor, *incandescent* and *searing* for the FIRE metaphor, *howl* and *bristle* for the ANIMAL metaphor, and *surge* and *subside* for the metaphor ANGER IS A NATURAL FORCE. In Icelandic, however, REIÐI contains only one significant collocate each for the FIRE metaphor and the ANIMAL metaphor: the verbs *blossa* and *vekja*, respectively. As stated earlier, SO gives examples such as *reiðin brennur* ‘the anger burns’ and *vera hvítglóandi af reiði* ‘to be white-hot with anger’ for the FIRE metaphor, but they are not considered significant because of their low frequency in the corpus. In relation to the ANIMAL metaphor, fewer examples are found in the MÍM than in English. Although collocates such as the verbs *hemja* ‘control’ and *öskra* ‘scream’ might be related to this metaphor, they are not frequent in the MÍM. Indeed, this might be partly due to the size of the corpus. Nevertheless, the procedure successfully extracted many significant collocates of the FLUID metaphor. Therefore, it is plausible to state that REIÐI is almost exclusively associated with the FLUID metaphor.

In summary, although the Icelandic REIÐI and the English ANGER might be fairly similar from the perspective of the existence/non-ex-

¹³ Interestingly, in Norwegian, the cognate of this verb *stige* sometimes collocates with the Norwegian equivalents of *anger*: *sinne/raseri*. This can be seen in the phrases such as *stigende sinne* ‘rising anger’ and *kjenne raseriet stige opp i seg* ‘feel the rage rising up in oneself’. This indicates that, even between Icelandic and Norwegian, there might be some differences in how conceptual metaphors are instantiated (Minamisawa 2018b).

istence of a particular metaphor, we still found that the FLUID metaphor in these languages covers different aspects of the emotion, and that the Icelandic REIÐI is exclusively associated with the FLUID metaphor as compared with the English ANGER.

5 Conclusion

This article investigated the conceptual metaphors of REIÐI. It has been found that many languages have the metaphor ANGER IS A HOT FLUID IN A CONTAINER, the Icelandic version of which is REIÐI ER HEITUR VÖKVI Í ÍLÁTI. Although many cross-linguistic studies have been conducted on this issue, they have mostly discussed the existence/non-existence of particular metaphors rather than focusing much on their centrality.

Therefore, this study focused on determining the centrality of the metaphors by using the MI score, following two criteria: a metaphorical collocate with a higher score is more central to the emotion, and metaphors that contain more significant collocates are regarded as more central to the emotion.

The MI score method extracted 13 significant metaphorical collocates of REIÐI, with the verb *ólga* topping the list. All significant metaphorical collocates were then categorized into different metaphors. As a result, the FLUID metaphor contained as many as 8 significant collocates, while the FIRE metaphor and the ANIMAL metaphor had only one significant collocate each. These results indicate that the FLUID metaphor is central to REIÐI. Furthermore, we found that the Icelandic REIÐI and the English ANGER are somewhat different at a detailed level. First, the Icelandic version of the FLUID metaphor does not focus as much on the aspects of Increasing Anger, or Attempt at Control. Second, while the English ANGER is strongly associated with different metaphors, such as the FIRE metaphor and the ANIMAL metaphor, REIÐI is almost exclusively associated with the FLUID metaphor.

By using the MI score in this way, it is possible to describe similarities and differences at a detailed level even between closely related languages such as Icelandic and English.

References

- Akano, Ichiro. 2009. Corpus Gengogaku [Corpus linguistics]. In: Imai Kuni-hiko (ed.). *Gengogaku no Ryoiki 2*, pp. 125–148. Tokyo: Asakura Shoten.
- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- BNC = The British National Corpus. (BNCweb, CQP-Edition, Version 4.3) <http://www.natcorp.ox.ac.uk/>
- Church, Kenneth Ward & Patrick Hanks. 1990. Word Association Norms, Mutual Information, and Lexicography. *Computational Linguistics* 16–1:22–29.
- Deignan, Alice. 2005. *Metaphor and Corpus Linguistics*. Amsterdam: John Benjamins.
- Ensk-íslenska orðabókin. 2006. Jón Skaptason (Ed.). Reykjavík: JPV útgáfa.
- Hunston, Susan. 2002. *Corpora in Applied Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ÍN = Íslensk nútítmamálsorðabók. www.islenskordabok.is
- Íslensk-ensk orðabók. <http://digital.library.wisc.edu/1711.dl/IcelOnline.IEOrd>
- Íslensk orðabók. 2007. (4. ed.) Ed. Mördur Árnason. Reykjavík: Edda.
- Íslenskt orðanet. <http://ordanet.arnastofnun.is/>
- Kövecses, Zoltán. 1990. *Emotion Concepts*. New York: Springer-Verlag.
- Kövecses, Zoltán. 1995. The “Container” Metaphor of Anger in English, Chinese, Japanese and Hungarian. In: Zdravko Radman (ed.). *From a Metaphorical Point of View: A Multidisciplinary Approach to the Cognitive Content of Metaphor*, pp. 117–145. Berlin / New York: Walter de Gruyter.
- Kövecses, Zoltán. 2000. *Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kövecses, Zoltán. 2005. *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kövecses, Zoltán. 2011. Methodological Issues in Conceptual Metaphor Theory. In: Handl Sandra & Hans Jörg Schmid (eds.). *Windows to the Mind: Metaphor, Metonymy and Conceptual Blending*, pp. 23–39. Berlin / New York: Mouton de Gruyter.
- Krishnamurthy, Ramesh. 2003. *English Collocation Studies: The OSTI Report*. Birmingham: University of Birmingham Press.
- Lakoff, George & Mark Johnson. 1980. *Metaphors We Live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, George. 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Matsuki, Keiko. 1995. Metaphors of Anger in Japanese. In: John R. Taylor & Robert E. MacLaury (eds.). *Language and the Cognitive Construal of the World*, pp. 137–151. Berlin / New York: Mouton de Gruyter.
- Minamisawa, Yuki. 2017. Ikari no Kanjo ni okeru Chusinteki Metaphor ni tsuite [On the Centrality of Conceptual Metaphors of ANGER]. Presented at the 51st Conference of the Association for Studies in Language and

- Culture, held at Osaka University. June 29th, 2017.
- Minamisawa, Yuki. 2018a. Conceptual Metaphors and Metonymies of Near-Synonyms of ANGER. *English Corpus Studies* 25:1–19.
- Minamisawa, Yuki. 2018b. Iceland go Norway go ni okeru ikari no metaphor ni tsuite [Conceptual Metaphors of ANGER in Icelandic and Norwegian]. *Bulletin of the Society for Icelandic Studies of Japan* 37:1–19.
- MÍM = Mörkuð íslensk málheild. (n.d.). Ed. Sigrún Helgadóttir. The Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies. malheildir.arnastofnun.is
- Oster, Ulrike. 2010. Using Corpus Methodology for Semantic and Pragmatic Analysis: What can Corpora Tell us about the Linguistic Expression of Emotions? *Cognitive Linguistics* 21–4:727–763.
- Penas Ibáñez, María Azucena & Erla Erlendsdóttir. 2015. Með hjartað í lúk-unum eða buxunum: Um myndhvörf í spænskum og íslenskum orðasamböndum. *Orð og tunga* 17:63–93.
- Sigrún Helgadóttir, Ásta Svavarsdóttir, Eiríkur Rögnvaldsson, Kristín Bjarnadóttir & Hrafn Loftsson. 2012. The Tagged Icelandic Corpus (MÍM). In: *Proceedings of the SaLTMiL-AfLaT Workshop on “Language Technology for Normalisation of Less-resourced Languages”*, pp. 67–72. Istanbul: 8th International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2012).
- Sinclair, John. 1991. *Corpus, Concordance, Collocation*. Oxford: Oxford University Press.
- SO = Jón Hilmar Jónsson. 2005. *Stóra orðabókin um íslenska málnotkun*. Reykjavík: JPV útgáfa.
- Soriano, Cristina. 2003. Some Anger Metaphors in Spanish and English. A Contrastive Review. *International Journal of English Studies* 3–2:107–122.
- Stefanowitsch, Anatol. 2004. HAPPINESS in English and German: A Metaphorical-pattern Analysis. In: Michel Achard & Suzanne Kemmer (eds.). *Language, Culture, and Mind*, pp. 134–149. Stanford: CSLI.
- Stefanowitsch, Anatol. 2006. Words and their Metaphors: A Corpus-Based Approach. In: Anatol Stefanowitsch & Stefan Th. Gries (eds.). *Corpus-Based Approaches to Metaphor and Metonymy*, pp. 63–105. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Turkkila, Kaisa. 2014. Do Near-Synonyms Occur with the Same Metaphors: A Comparison of Anger Terms in American English. *Metaphorik.de* 25:129–154.
- Pórhallur Eyþórsson. 2012. „Bara hrægammar.” Myndhvörf hjá Lakoff og Pinker. *Milli mála* 4:243–256.

Lykilorð

hugræn málvísindi, hugtaksmyndhverfing, reiði, orðastæða, MI-gildi

Keywords

cognitive linguistics, conceptual metaphor, anger, collocation, MI score

Útdráttur

Í þessari grein er fjallað um hugtaksmyndhverfingar sem tengjast *REIÐI* í íslensku. Í kjölfar rannsókna Lakoff & Johnson (1980) hefur mikið verið rætt um hvernig við skiljum óhlutstæð fyrirbæri eins og tilfinningar. Í því samhengi hafa miklar umræður um *REIÐI* átt sér stað og almennt er viðurkennt að myndhverfingin *REIÐI ER HEITUR VÖKVI Í ÍLÁTI* fyrirfinnist í mörgum ólíkum tungumálum. Lítið hefur verið fjallað um slíkar myndhverfingar í íslensku. Hér er því ætlunin að athuga hversu miðlægar vissar myndhverfingar sem tengjast *REIÐI* eru. Notast er við MI-gildi (gagnkvæmar upplýsingar) fyrir tölfræðilegar mælingar og er niðurstaðan sú að miðlægasta hugtaksmyndhverfingin er snýr að *REIÐI ER REIÐI ER HEITUR VÖKVI Í ÍLÁTI*. Gögnin sýna þó að blæbrigðamunur sé á þessari hugtaksmyndhverfingu í íslensku og ensku. Auk þess eru aðrar hugtaksmyndhverfingar eins og *REIÐI ER BRUNI* eða *REIÐI ER HÆTTULEGT DÝR* ekki eins tengdar *REIÐI* eins og sambærilegar myndhverfingar sem tengjast hugtakinu *ANGER* í ensku.

Yuki Minamisawa
School of Foreign Studies
Osaka University
yukimina88@gmail.com

Þórhalla Guðmundsdóttir Beck
og Matthew Whelpton

Samspil máls og merkingar. Um litaheiti í íslensku táknmáli

1 Inngangur

Á síðustu árum hefur orðið gríðarlega hröð framþróun í rannsóknum á táknmáli víða um heim á öllum sviðum málfræði: hljóðfræði, orðmyndunarfræði og setningafræði, sem og merkingarfræði. Táknmál eru sérstaklega áhugaverð í sambandi við hið síðarnefnda þar sem tekist er á um tvær alls ólíkar hugmyndir um uppruna merkingar. Annars vegar er það afstæðishyggjan (e. *relativism*) sem byggist á þeirri hugmynd að hugtök eigi sér uppsprettu í tungumálinu (sjá t.d. Sapir 1929, Lucy 1997a). Tungumálið verður þá uppruni merkingarinnar og mótar þar af leiðandi hugsun og merkingu. Hins vegar er það algildisstefnan (e. *universalism*) þar sem litið er svo á að uppruna merkingarinnar sé að finna í starfsemi heilans og hugrænni úrvinnslu skynjunar. Vegna þess að mannfólk hefur einsleit skynfæri og samþærileg úrvinnsluferli hugans, sem móta hugsun og menningu, þá verði hugtökin sem standa að baki málinu einsleit, sama hvaða tungumál það talar (sjá t.d. Berlin og Kay 1999 [1969], Pinker 1997). Þeir sem aðhyllast fyrri hugmyndina myndu þar með spá því að hugtök í táknmálum væru alls ólík hugtökum þeirra sem tala raddmál vegna alls ólíkra miðlunarháttanna, en fylgjendur seinni stefnunnar myndu segja að vegna einsleitra skynfæra væru hugtökin engan veginn frábrugðin hugtökum í raddmálum.

Vinsælt bitbein þeirra sem aðhyllast þessar mismunandi hugmyndir um uppruna merkingar eru litaheiti og merking þeirra. Lengi

var sú hugmynd ráðandi að hvert mál hefði sína eigin sérstöku skiptingu litaheita, enda er litrófið ein samfelld heild sem felur ekki í sér nein augljós skil milli litbrigða. Árið 1969 kom svo út bók sem ber nafnið *Basic Color Terms, Their Universality and Evolution*. Höfundar hennar, Brent Berlin og Paul Kay, settu þar fram mjög nýstárlega kenningu um litaheiti og er hugmynd þeirra þrískipt. Í fyrsta lagi líta þeir svo á að til sé ákveðinn grunnorðaforði litaheita sem dugi til þess að lýsa öllu litrófinu. Í öðru lagi telja þeir að kjarni litahugtaks sé mjög einsleitur frá einu máli til annars, þ.e. að það litbrigði sem í íslensku myndi kallast „rauðasti rauður“ eða „gulasti gulur“ væri mjög svipað því sem væri valið í ensku, eða japönsku, og jafnframt í íslensku táknmáli. Í þriðja lagi settu þeir fram þá hugmynd að breytingar á skiptingu litahugtaka fylgi mjög ákveðinni þróunarröð (Berlin og Kay 1999 [1969]). Þessi kenning þeirra kollvarpaði hinni viðteknu hugmynd um sértæka skiptingu litrófsins eftir tungumálum og hún varð grunnurinn að algildiskenningu um litaheiti á móti hinni gömlu afstæðishugmynd. Þegar við berum saman litaheiti og litahugtök í alls óskyldum málum eins og íslensku og íslensku táknmáli getum við, eftir því hvorn pólinn við tökum í hæðina, annað hvort gert ráð fyrir því að munurinn sé mikill vegna þess að uppbygging málanna er mjög ólík, eða að munurinn sé lítill vegna þess að skynjun fólks er einsleit sama hvaða mál það talar. Allur munur yrði hins vegar áhugaverður vegna þess að málhafar íslensku og íslensks táknmáls tilheyra sama menningarsamfélagi og hafa gróflega sömu menningareinkenni.

Í rannsókninni *Evolution of Semantic Systems* (EoSS, 2011–2012) var gögnum safnað í yfir fimmtíu indóevrópskum málum, meðal annars íslensku, í því skyni að skoða hvort málfræðileg eða landfræðileg áhrif væru greinanleg í fjórum merkingarflokkum. Þessir flokkar innihalda orð yfir líkamshluta, ílát, staðsetningar og liti. Í EoSS-rannsókninni var aðferðafræði Berlins og Kays notuð í litaflokknum og sama aðferðafræði var nýtt í framkvæmd rannsóknarinnar *Litir í samhengi* (LÍS, 2014–2016) þar sem safnað var litagögnum í íslensku táknmáli. Auk þessara tveggja mála eru einnig notuð EoSS-gögn úr breskri ensku.¹ Í samanburði á þessum þremur málum kemur í ljós að grunnskipting

¹ Til rannsóknarinnar *Evolution of Semantic Systems* fékkst fjárstyrkur frá Max Planck Gesellschaft. Höfundar þessarar greinar söfnuðu íslensku gögnunum en Linnaea Stockall þeim ensku og þökkum við henni fyrir afnot af þeim. Rannsóknasjóður Háskóla Íslands veitti styrk til rannsóknarinnar *Litir í samhengi*, sem við þökkum fyrir, og við viljum einnig þakka Rannveigu Sverrisdóttur og Kristínu Lenu Þorvaldsdóttur fyrir aðstoð í tengslum við íslenska táknmálið.

þeirra á litrófinu er mjög lík. Þetta er í samræmi við niðurstöður annarra athugana sem sýna að þegar kemur að litanafngiftum eru mál yfirleitt samstiga í skiptingu litrófsins, svo sem þegar germönsk mál eru borin saman (Majid o.fl. 2015) eða opinber mál og erfðamál (Þórhalla Guðmundsdóttir Beck og Matthew Whelpton 2018).

Þegar farið er nánar í saumana á gögnunum, bæði úr LÍS og EoSS, koma hins vegar í ljós fjölbreyttar aðferðir til þess að lýsa litbrigðum. Sumar aðferðir íslenska táknmálsins til nýmyndunar eru einkennandi fyrir táknmál og þá jafnframt einstakar meðal þeirra mála sem hér er fjallað um. Orðmyndunaraðferðir sem teljast hefðbundnar frá sjónarhorni raddmála, s.s. samsetningar, finnast þó einnig í íslenska táknmálinu, en ekki í jafn miklum mæli og t.d. í íslensku. Þessar mismunandi aðferðir hafa helst áhrif á jöðrum þeirra sviða sem litahaitin spanna í litrófinu þar sem óvissa er um skilgreiningar á litbrigðum, t.d. á milli blás og græns.

Niðurstaðan virðist því vera sú að munur á litaskilgreiningum fyrirfinnist í þessum málum sem að einhverju leyti byggist á tungumálinu sjálfu, þrátt fyrir mikil líkindi í kjarnaskilgreiningum á litum í samræmi við niðurstöður Berlins og Kays.

2 Bakgrunnur

Þau litbrigði sem Berlin og Kay skilgreindu sem grunnliti eru ellefu talsins: ‘svartur’, ‘hvítur’, ‘rauður’, ‘gulur’, ‘grænn’, ‘blár’, ‘brúnn’, ‘grár’, ‘bleikur’, ‘fjólublár’ og ‘appelsínugulur’. Í gögnum sínum töldu þeir sig einnig sjá ákveðna þróun sem þeir settu fram í sjö stigum sem tilgreind eru í *Töflu 1*.

I	II	III	IV	V	VI	VII
svartur hvítur	rauður	gulur/ grænn	grænn/ gulur	blár	brúnn	grár bleikur fjólublár appelsínugulur

Tafla 1: Þróunarstig Berlins og Kays.

Í *Töflu 1* má sjá upprunalega gerð þróunarkenningar Berlins og Kays frá 1969 (1999 [1969]:4). Samkvæmt henni getur mál haft minnst tvö grunnlitaheiti (stig I: svartur/dökkur, hvítur/ljós) og flest ellefu (stig VII: svartur, hvítur, rauður, gulur, grænn, blár, brúnn, grár, bleikur, fjólublár, appelsínugulur). Síðan hefur þessi þróunarröð verið nokkuð

endurskoðuð og nú eru teknir til greina fleiri möguleikar á útfærslum og samsetningum (Kay o.fl. 2009), en grunnhugmyndin sjálf er eftir sem áður til staðar: Vegna þess hversu einsleit skynfæri okkar eru búum við til einsleita merkingarflokka byggða á þeirri skynjun. Þegar við hefjumst handa við að skoða nýtt mál, hvaða mál sem það er, væri spá Berlins og Kays sú að við myndum finna kerfi sem líktist þessu, með fá grunnlitaheiti, þar sem öllu litrófinu er skipt upp á milli fárra litaheita sem eru almennt notuð í málinu og viðurkennd af öllum málhöfum. Auk þess væri jafnan til í málinu frekari litaorðaförði sem nýttist til þess að merkja vafasvæði á mörkum grunnlitaheitanna (t.d. *blágrænn*, e. *turquoise*) eða afbrigði grunnlitaheitanna (t.d. *ljósblár*, e. *light blue*).

Til viðbótar við ályktanir um skiptingu og þróun litahugtakanna töldu Berlin og Kay (1999 [1969]:5–7) sig einnig sjá ákveðin mynstur í gerð orðanna sjálfra, litaheitanna, sem notuð væru yfir litahugtökin. Þeir settu því fram viðmið sem hægt væri að nýta til þess að geta sér til um hver litaheitanna í málinu væru grunnlitaheiti út frá byggingu orðsins. Þessi viðmið skiptast í aðalviðmið og aukaviðmið, og eru aðalviðmiðin fjögur:

1. Grunnlitaheiti er eitt les (e. *monolexic*) en les er orð sem er eitt hugtak burtséð frá innri byggingu. Mörg les eru samsett en samsetningin er ógegnsæ, þ.e. það er ekki hægt að sjá merkinguna út frá orðhlutunum. Þannig er t.d. *blóraböggull* ekki tegund af böggli heldur ‘e-r til að skella skuldinni á, sektarlamb’ (*Íslensk orðabók* 2002). Að sama skapi eru sum litaorð augljóslega eitt les, svo sem *rauður* og *blár* (líkt og *sól* eða *barn*), en önnur eru gegnsæ í samsetningu, eins og *rauðgulur* ‘sambland rauðs og guls litar’ eða *ljósblár* ‘ljós tegund af bláum lit’, og teljast því ekki vera eitt les (svipað og *hesthús* ‘hús fyrir hesta’ eða *sportbíll* ‘sportleg tegund af bíl’).
2. Merking grunnlitaheitis er ekki undirheiti annars litaheitis. Þannig er *gulur* ekki undirheiti neins annars litaheitis, en *sólgulur* og *dökkgulur* eru klárlega undirheiti *gulur*.²

² Þetta viðmið ber nokkurn keim af því að vera samið með ensku í huga þar sem til er heilmikill fjöldi sérstæðra litaorða sem eru undirheiti annarra almennari litaorða. Sem dæmi má nefna *azure*, *cerulean*, *indigo* og *periwinkle* (bláir litir) og *buff*, *fallow*, *sepia* og *umber* (brúnir litir). Íslensk undirheiti almennari litaheita eru hins vegar oftast mjög gegnsæ, sbr. *ljósblár*, *dökkgrænn*, *fölbleikur*, o.s.frv.

3. Notkun grunnlitaheitis er ekki bundin við afmarkað svið; t.d. *jarpur* og *kolóttur* sem eru nær einungis notuð um dýraliti (háralit).
4. Grunnlitaheiti verður að vera nærtækt (e. *salient*) öllum málhöfum, þ.e. þegar fólk er beðið að gera lista yfir grunnlitaheiti birtist það oftast mjög ofarlega í slíkum listum, það vísar í sama hluta litrófsins hjá flestum málhöfum og það er til í orðaforða allra málhafa.

Aukaviðmiðin eru notuð til þess að skera úr um stöðu litaheitisins ef enn leikur vafi á henni eftir að aðalviðmiðin hafa verið skoðuð. Þau eru einnig fjögur:

1. Öll grunnlitaheiti ættu að hafa sömu orðmyndunar-möguleika; til dæmis eru orðin *bláleitur* og *rauðleitur* til í málinu en ekki **túrkisleitur*.
2. Litaheiti sem hafa einnig merkingu sem hlutaheiti eru vafasöm; til dæmis eru *sítrónulitur* eða *kremlitaður* ekki líkleg til að vera grunnlitaheiti.³
3. Erlend tökuorð eru einnig ólíkleg til að vera grunnlitaheiti, t.d. *órans*, *beis* eða *lilla*.
4. Ef staða litaheitisins með tilliti til framangreindra viðmiða er enn óljós má gefa innri gerð orðsins meira vægi. Þetta myndi útiloka öll samsett eða afleidd orð.

Umræða um merkingarfræði lita hefur á síðustu árum að miklu leyti snúist um gagnrýni á kenningar Berlins og Kays og aðferðafræði þeirra. Þegar þeir gerðu rannsóknina sem fyrsta bókin um grunnlitaheiti byggðist á, sem og seinni rannsókn sem nefndist *World Color Survey* (Kay o.fl. 2011), notuðu þeir þá aðferð (sem upphaflega var fengin frá Lenneberg og Roberts 1956) að láta þátttakendur annars vegar nefna spjöld með litum (nafngiftir voru frjálsar) og hins vegar að velja svokallaðan kjörlit (e. *focal colour*), þ.e. það litbrigði sem þátttakendur töldu vera mest lýsandi eða dæmigerðast fyrir það litaheiti sem nefnt var. Telja margir að þessi aðferð sé undir sterkum áhrifum frá tæknilegum lýsingum á litum, t.d. skiptingu litrófsins í

³ Hér kemur eðli enskunnar aftur upp á yfirborðið en algeng aðferð til nýmyndunar í litaheitum meðal enskumælandi er að taka hlutaheiti upp beint sem litaheiti. Þannig geta hlutaheiti eins og *apricot* 'apríkósa', *chocolate* 'súkkulaði', *olive* 'ólífa', *pear* 'pera', og *plum* 'plóma' alveg eins verið notuð óbreytt sem litaheiti.

þrívítt rými sem er lýst á þrem ásum, þ.e. sem litbrigðum (e. *hue*), mettnun (e. *saturation*) og birtustigi (e. *brightness*) (Rossing og Chiaverina 1999:8–9), sem og af vestrænum viðhorfum og skynjunum á litum sem ekki sé hægt að yfirfæra á málhópa í fjarlægari heimshornum. Ekki eru heldur allir sammála um að rétt sé að lýsa þróun litaheita og litahugtaka eins og Berlin og Kay gera, eða að hægt sé yfirleitt að gera ráð fyrir að litaheiti séu afmarkaður merkingarflokkur (sjá t.d. yfirlit í Crawford 2014:8–24). Í umfjöllun sinni um merkingarlegar frumeindir (e. *semantic primes*) tekur Anna Wierzbicka litaheiti fyrir og kemst að þeirri niðurstöðu að réttara sé að tala um algildi sjónar en algildi lita og að í mesta lagi sé æskilegt að tala um að 'ljós' og 'dökkur' (sbr. dagur og nótt) séu algild hugtök í því samhengi. Hún telur að sú áhersla sem lögð er á litbrigði sem merkingarfyrirbæri á Vesturlöndum hafi skekkt rannsóknir á þessu efni, það megí t.d. sjá í því að mörg þeirra mála sem Berlin og Kay og fleiri hafa rannsakað hafi ekki einu sinni leið til að tákna sérstaklega hugtakið 'litur' (Wierzbicka 1996:287–288). Í litahugtakinu er líka margt fleira að finna en litbrigðið sjálft, t.d. hugmyndir um hita/kulda, um ferskleika, þurrk/vætu eða æti, og jafnvel heilagleika, æðri krafta, eða baráttu góðs og ills (Taussig 2009, Becker 1994). Enn ein hlið á efninu er svo málfræðilegt samhengi orðanna, t.d. sífjar orðanna sjálfra og merkingarsaga (sbr. t.d. *bleikur* 'födur' > *bleikur* 'ljósrauður'), og áhrif sem málfræðin hefur, t.d. í sambandi við aðferðir til orðmyndunar. Lucy (1997b) gerir málfræðilega athugun á enskum litaheitum og kemst að þeirri niðurstöðu að málfræðileg mynstur gefi ekki til kynna að um sé að ræða einhvers konar sérstætt mál fyrirbæri þar sem orð sem falla í þann flokk hegði sér ekki endilega eins, ekki sé t.d. alltaf hægt að beita sömu orðmyndunaraðferðum á öll litaheiti og þau beygist ekki endilega eins. Í grunninn byggjast kenningar Berlins og Kays, og jafnframt gagnrýni á þær, á þessum tveim andstæðu hugmyndum um uppruna menningar í máli annars vegar eða skynjun hins vegar.

Hvar sem mann ber niður í þessum fræðum, og á hvora hliðina sem maður hallast, er ekki hægt að horfa framhjá rannsóknum Berlins og Kays og niðurstöðum þeirra. Þrátt fyrir allt virðist svo vera að í tugum alls ólíkra mála sé að finna mjög keimlíka skiptingu litrófsins. Þessi einsleita skipting er þá afleiðing þróunarbrautarinnar sem þeir töldu sig hafa fundið. Aðferðirnar sem þeir notuðu í rannsóknum sínum, að láta fólk nefna lituð spjöld án alls samhengis, allsnakin litbrigði ef svo má að orði komast, hafa þann kost að til verður samanburðargrundvöllur sem virkar á milli menningarhópa. Hafi fólk

á annað borð orð til þess að lýsa tilbrigðum fyrirbærisins ‘litur’ er hægt að kortleggja þennan orðaforða og bera saman, án áhrifa frá öðrum þáttum sem tengjast þessum hugtökum: menningartengingum, uppruna orðanna sjálfra og/eða málfræðigerðar. Ef orð X í máli A er notað yfir sömu litbrigði og orð Y í máli B ætti að vera óhætt að draga þá ályktun að það hafi sömu merkingu, að minnsta kosti hvað varðar litbrigði. Því ákváðu upphafsmenn rannsóknarinnar *Evolution of Semantic Systems* (EoSS) að nýta sér þessa aðferð. Þetta verkefni Max Planck stofnunarinnar í Hollandi var í gangi árin 2011 og 2012, og gögnum var safnað úr yfir fimmtíu indóevrópskum málum (Dunn 2013). Markmiðið var að kortleggja litrófið innan hvers máls fyrir sig og merkja kjarna hvers litahugtaks til þess að sjá hvaða litbrigði eiga heima undir hvaða litaheiti. Yfirleitt hafa rannsóknir í þessum anda verið gerðar á ólíkum málum, en tilgangur EoSS var að athuga hvort hægt væri að sjá mynstur í merkingarþróun og merkingarskiptingu eftir skyldleika málanna og/eða landfræðilegri nálægð. Til þess voru valdir fjórir merkingarflokkar (merkingartengsl): orð yfir líkamshluta (parta hluta), ílát (tegundir hluta), staðsetningu (hvernig hlutir tengjast) og liti (eigindi hluta), en hér verður nær einungis fjallað um litina (varðandi umfjöllun um hina merkingarflokkana, sjá t.d. Majid o.fl. 2015, Whelpton o.fl. 2015, Vejdemo o.fl. 2015, Vejdemo 2017, og Zimmermann o.fl. 2015).

3 Rannsóknin

Í þessum kafla verður sagt frá þátttakendum í rannsókninni sem hér er fjallað um (3.1), gagnasöfnun (3.2), og úrvinnslu gagnanna (3.3). Gögnum fyrir íslenska táknmálið var safnað í Reykjavík fyrir verkefnið *Litir í samhengi* sem studdist við verklag og aðferðafræði EoSS. Samanburðargögn í tveim raddmálum, íslensku og breskri ensku, voru fengin úr EoSS.

3.1 Þátttakendur

Í rannsókninni EoSS er gert ráð fyrir að þátttakendur hafi málið, sem prófað er í, sem fyrsta mál (móðurmál) í ljósi þess að líklegt er að innsæi slíkra málhafa og tilfinning fyrir málinu sé áreiðanlegust. Í táknmálssamfélagi er þessi krafa vandkvæðum bundin, aðallega vegna þess að þeir sem telja táknmál sinn aðaltjáningarmáta („fyrsta

mál“) hafa í langfæstum tilfellum lært það frá foreldrum sínum og oft ekki fyrr en talsvert er liðið á máltökuskeið, t.d. við upphaf skólagöngu. Sumir, t.d. Neidle o.fl. (2000:13), gera þá kröfu að til að geta talist málhafi tákn máls með táknmál að fyrsta máli eigi hann foreldra sem tali táknmál að fyrsta máli en aðrir setja fram vægari skilyrði, t.d. að heyrnarlaus geti talist málhafi tákn máls ef hann hefur byrjað að læra málið fyrir þriggja ára aldur, er hæfur til að dæma um gildi setninga eða annarra myndana og hefur verið virkur þátttakandi í táknmálssamfélaginu í meira en tíu ár (Mathur og Rathmann 2006). Sem dæmi um hversu miklu máli þetta getur skipt má nefna að einungis 3% málhafa ástralska tákn málsins (e. *auslan*) eiga táknmálstalandi foreldra eða eldri skyldmenni (Johnston 2006), en samkvæmt upplýsingasíðu áströlsku hagstofunnar, *id* (2019), sögðust 10.118 nota táknmál heima í manntali 2011. Það þýðir að málhafar auslans samkvæmt hinni hefðbundnu skilgreiningu eru einungis um þriðjuti í allri Ástralíu. Heildarfjöldi málhafa íslenska tákn málsins er einungis rétt um 300 manns (Rannveig Sverrisdóttir og Kristín Lena Thorvaldsdóttir 2016:209) svo að augljóst er að ekki er hlaupið að því að finna málhafa eftir hinum hefðbundnu skilyrðum sem farið er eftir við rannsóknir á raddmálum. Rannsakandi í LÍS var heyrandi sem talar íslenskt táknmál sem annað mál.

Í *Töflu 2* má sjá tölfraði yfir þátttakendur í LÍS (íslenskt táknmál = ÍTM) og samanburð við þátttakendur í EoSS (Íslenska = ÍSL, enska = ENS). Tölur innan sviga tilgreina fjölda þátttakenda sem voru ekki taldir með vegna litblindu.

	Fjöldi þátttakenda	kk	kvk	Aldursbil	Meðalaldur	Miðgildi aldurs
ÍTM	21 (0)	14	7	25–59	43	48
ÍSL	21 (2)	11	10	19–57	29	25
ENS	20 (2)	11	9	19–31	22	21

Tafla 2: Tölfraði þátttakenda.

Í EoSS var leitast við að fá þátttakendur úr hópi fyrsta árs nema í háskóla, en ekki var hægt að gera þá kröfu þegar þátttakenda var leitað fyrir LÍS. Því er meðalaldur og miðgildi aldurs í táknmálshópnum nokkuð hærri en í EoSS-hópnum tveim, þó að aldursbilið á milli yngsta og elsta þátttakanda í íslenska hópnum hafi verið svipað og í táknmálshópnum.

3.2 Söfnun gagna

Þátttakendur í LÍS leystu þrjú verkefni sem tengdust litum að fyrirmynd EoSS (Majid o.fl. 2011). Í EoSS voru valdir 84 litir. Þessir litir eru skilgreindir samkvæmt Munsell-kerfinu þar sem litum er raðað eftir litblæ, birtustigi og mettunarstigi. Litirnir fyrir EoSS voru valdir með jöfnu millibili úr þessu kerfi, og þá má sjá á *Mynd 1*.

	A																				
	B																				
	C																				
	D																				
0		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20

Mynd 1: EoSS-litirnir 84.

Á milli dálka er jafnt bíl á milli litbrigða, hver lína hefur sama birtustig og í hverjum reit er hæsta mettnarstig sem mögulegt er fyrir þá samsetningu litbrigðis og birtustigs. Þegar litirnir höfðu verið valdir voru þeir prentaðir á spjöld⁴ og þeim raðað í handahófskennda röð til þess að leggja fyrir þátttakendur í fyrsta verkefninu: að nefna liti. Sama röð var notuð fyrir alla þátttakendur. Þátttakendur fengu að sjá eitt spjald (einn lit) í einu og voru hvattir til að nota eins hversdagsleg heiti og þeim var unnt, en annars var þeim frjálst að nefna litina hvaða nafni sem þeim sýndist.

Í verkefni númer tvö voru allir sömu litir saman á blaði, þar sem þeim var raðað upp á nokkurn veginn sama hátt og á *Mynd 1*. Þá voru lesin upp litaheiti og þátttakendur beðnir að velja kjörlitinn, eða þann lit sem þeir töldu dæmigerðastan fyrir það litaheiti sem nefnt var. Við hönnun EoSS-verkefnisins var gert ráð fyrir því að notaður væri listi yfir grunnlitaheiti að fyrirmynd Berlins og Kay. Slíkt reyndist augljóslega auðvelt fyrir enska hluta rannsóknarinnar, en vegna þess hve stutt merkingarlegar rannsóknir á litaheitum voru komnar þegar EoSS-rannsóknin var gerð var ekki til neinn slíkur listi fyrir íslensku. Því var nauðsynlegt að framkvæma litla aukarannsókn þar sem þátttakendur voru beðnir um að skrifa eins mörg litaheiti og þeir gátu á stuttum tíma. Síðan var reiknað út hvaða litaheiti komu almennt efst og listinn gerður eftir því. Slík próf eru yfirleitt góð til þess að fá fram þau litaheiti sem eru fólki nærtækust (Corbett og Davies 1997) og kunnugleiki er eitt af aðalviðmiðum Berlins og Kays hvað varðar grunnlitaheiti. Grunnlitalisti fyrir táknmálið var fenginn úr grein Rannveigar Sverrisdóttur og Kristínar Lenu Thorvaldsdóttur (2016).

⁴ Spjöldin voru prentuð af aðila sem er samþykktur af Munsell-staðlafyrirtækinu.

Priðja verkefnið var svo litblindupróf. Þátttakendur í EoSS tóku Waggoner-próf (Waggoner 2002), en þátttakendur í LÍS tóku Ishihara-próf (The Isshinkai Foundation 2005). Öll þrjú prófin voru framkvæmd undir dagsljósaperu til að hafa sem náttúrulegasta lýsingu og koma í veg fyrir áhrif frá mismunandi birtuskilyrðum.

3.3 Úrvinnsla gagnanna

Stuðst var við verklagið sem notað var í EoSS þegar unnið var úr gögnum í LÍS. Í fyrstu atrennu er fullt svar þátttakanda skráð, t.d.: „Þetta myndi ég halda að væri gult. Þetta er svona, já, þetta er svona ekki alveg hreinn gulur litur, það er eitthvað saman við þetta. Þetta er gult og grænt.“ Næst voru litaheitin dregin út og skráð sem aðalsvar og gátu þau þá verið fleiri en eitt. Í dæminu hér að framan yrði t.d. aðalsvar númer eitt „gulur“, en aðalsvar númer tvö „grænn“, og þar af leiðandi voru tvö litaheiti skráð fyrir þetta litbrigði (spjald/reit). Þegar litaheitin voru skráð var allt sem hægt var að skilgreina sem einkunn eða sértækari skilgreiningu á viðkomandi litaheiti tekið af þar til ekki var hægt að smætta litaheitið frekar. Ef þátttakandi sagði „ljósblár“ var það skráð sem *blár* (*ljós-* = einkunn), ef hann sagði „grasgrænn“ var það skráð sem *grænn* (*gras-* = undirtegund af grænum). Það eina sem var skráð sem aðalsvar var það sem talist gat merkingarlegt höfuð eða kjarnainnihald litasamsetningarinnar. Í sumum tilfellum voru samsetningar þó skráðar sem aðalsvar, svo sem *ólífulitur* eða *ferskju-litaður*, enda ekki hægt að skera merkingu þeirra niður neitt frekar.

Ýmis vandkvæði eru við skráningu á táknmáli. Táknmálstákn eða -orð telst samsett úr handformi, afstöðu handar, hreyfingu, myndunarstað, látbrigði (e. *nonmanual features*) og munnhreyfingu, en yfirleitt er látið nægja að skrá merkingu þess með hástöfum og það látið standa fyrir alla þessa þætti saman, t.d. „þessi litur blár“. Hins vegar hefur hver myndunarþáttanna málfræðilegt mikilvægi og smáar breytingar geta átt sér stað við myndun táknsins sem ekki er hægt að skrá í einu orði. Sem dæmi má nefna að munnhreyfingar eru ekki skráðar í þessum gögnum, en þær eru mjög mismunandi við hvert litaheiti. Munnhreyfingar við lýsingarorð í íslensku táknmáli eru oft íslensk orð, t.d. <gulur>,⁵ <svartur>, en þær falla oft niður eða renna saman við myndun annars tákns, t.d. þegar táknað er ‘blágrænn’ en munnhreyfing er bara <grænn>. Tilbrigði í látbrigðum og handa-

⁵ Í táknmálfræðum tákna orð innan oddklofa munnhreyfingar.

hreyfingum eru líka oft merkingaraukandi. Sem dæmi má nefna að augabrúnir eru oft settar upp í spurningum og ákafi og lengd hreyfingar, eða hvort hún er endurtekin, getur breytt merkingu táknsins.

Þegar aðalsvör voru unnin úr nafngiftahluta LÍS komu endurtekið fram tvær tegundir breytinga í látbrigðum og handahreyfingum svo þær voru einnig skráðar og verða teknar með þegar fjallað er um orðmyndun. Annars vegar er um að ræða áhersluaukningu, þar sem táknið var myndað með hreyfingu sem er styttri og ákveðnari en venjulega og augabrúnir eru settar niður. Hins vegar er myndun táknsins dregin lengur og augabrúnir settar upp. Þessar myndunar- aðferðir voru ekki bara notaðar með litaheimum heldur einnig öðrum orðum sem koma fram með litaheitunum svo sem LJÓS og DÖKKUR.

Auk þessara tilbrigða í myndun sama tákns komu einnig fram nokkur afbrigði af táknum fyrir nokkur litbrigðanna og þurfti að skrá þau sér (t.d. BRÚNN, BRÚNN2, BRÚNN3). Þetta kemur til af hröðum breytingum í orðaforða á milli kynslóða en þessi afbrigði voru ekki það mörg að þau hefðu áhrif á niðurstöður.

Þegar unnið hafði verið úr gögnunum samkvæmt verklagi EoSS varð til orðalisti fyrir hvert litbrigði (spjald/reit) sem hægt var að nota til að skrá merkingarsvið á myndir eins og *Mynd 1* til að sjá hvaða litbrigði hvert litaheiti næði yfir í hverju máli fyrir sig. Það er annars vegar hægt með því að skrá ráðandi heiti, en það eru þau litaheiti sem oftast eru tilnefnd sem heiti á hverju litbrigði fyrir sig, þ.e. til þess að sjá hvaða litaheiti eru algengust fyrir það svæði sem við erum að skoða. Gildir þá einu hversu hátt hlutfall þátttakenda nefnir viðkomandi orð svo lengi sem það er efst á listanum yfir þau orð sem eru nefnd fyrir litbrigðið sem við á. Hins vegar er hægt að setja skilyrði um að litaheiti þurfi að vera tilnefnt af ákveðnum meirihluta þátttakenda til að vera skráð, til þess að sjá hvaða litaheiti eru ráðandi og nærtækust málhöfum.

4 Gögnin krufin

Nú verður farið yfir niðurstöðurnar sem unnar hafa verið úr gögnunum. Í fyrsta lagi er gerð tölfræðileg athugun (4.1); í öðru lagi er orðaforðinn eins og hann birtist í gögnunum athugaður og skoðað hvaða litaheiti eru ráðandi (4.2); í þriðja lagi er gerð athugun á kjörlitum, kjarna litahugtakanna (4.3); í fjórða lagi er sammæli höfuðheita reiknað út og svið þeirra kortlögð (4.4); og í fimmta lagi eru

nýmyndunaraðferðir sem nýttar eru af málhöfum til þess að auka við orðaforðann athugaðar (4.5). Niðurstöður eru í grófum dráttum þær að þau svæði sem litahugtökin ná yfir eru almennt mjög svipuð á milli málanna, en í nafngiftum á jöðrum grunnhugtakanna kemur þó fram nokkur fjölbreytni, sérstaklega í litaheitunum sjálfum þar sem mismunandi orðmyndunaraðferðir eru nýttar. Ráðandi heiti í íslensku táknmáli sem komu fram í þessari skoðun eru ellefu: SVARTUR, HVÍTUR, RAUÐUR, GULUR, GRÆNN, BLÁR, BRÚNN, GRÁR, BLEIKUR, FJÓLUBLÁR og APPELSÍNUGULUR (sjá Mynd 2).

Mynd 2: Ráðandi litaheiti í ÍTM.

4.1 Tölfræði

Í tölfræðigreiningu höfum við fylgt fordæmi Majid o.fl. (2015) og Malt o.fl. (1999) og notað fylgnistuðul Pearsons til að reikna líkindi í nafngiftum á milli málanna.⁶ Það er gert þannig að fyrst er gerður samanburður á öllum svörum eins þátttakanda til þess að komast að því hvaða reiti hann nefnir sama nafni. Fyrir svör sem eru eins (t.d. „grænn“/„grænn“) er gefið 1 en svör sem eru öðruvísi (t.d. „grænn“/

⁶ Greiningin sem hér er sett fram er byggð á stöðu gagna í september 2017, og gerð í reikniforritinu R, útgáfu 3.3.2 (2016-10-31). Við viljum þakka Michael Dunn, Joe Jalbert og Helga Guðmundssyni fyrir aðstoð við R-greininguna. Allar villur eða misskilningur er á okkar ábyrgð.

„blár“) er gefið 0. Þar sem svar fyrir hvert spjald af 84 er borið saman við svör við öllum hinum spjöldunum fæst fylki (e. *matrix*) sem er 84×84 að stærð fyllt með gildunum 1 og 0. Næst er reiknað meðaltal þessara þátttakendafylkja í hverju máli fyrir sig þar sem fást jafnstór fylki, en gildin geta verið frá 0 og upp í 1 þar sem niðurstöður fyrir hvern samanburð geta verið frá því að enginn nefni þessi spjöld sama nafni (0) upp í að allir geri það (1). Að lokum var gerður samanburður á milli málanna til að komast að því hversu lík þessi fylki eru. Sá lokasamanburður gaf eina tölu frá 0 upp í 1, þar sem 0 sýnir engin marktæk líkindi, en 1 gefur til kynna að þau gildi sem borin eru saman séu alveg eins.

Þegar reiknuð voru líkindi á milli málanna í öllum fjórum merkingarflokkunum sem skoðaðir voru í EoSS sást að mest líkindi voru á milli íslensku og íslenska táknmálsins í litahópnum, en ekki eru til samanburðargögn úr táknmálinu fyrir hina merkingarflokkana. Almenn líkindi voru enn fremur mest á milli málanna í litanafngiftum og svipuð í orðum fyrir líkamshluta, en nokkru minni í orðum yfir staðsetningar og ílát. Það er í samræmi við niðurstöður Majid o.fl. (2015) við rannsókn á germönsku málunum. Ef hér væri einungis um að ræða áhrif skynjunar á merkingu ættu allir merkingarflokkarnir að vera mjög einsleitir en þeir eru það ekki. Þeir tveir merkingarflokkar sem eru hvað næst skynjandanum, líkamshlutar og litir, hafa mesta meðaltalsfylgni, þ.e.a.s. þessir flokkar eru líkastir milli málanna.

	ÍTM	ÍSL	ENS
ÍTM	1	0,946	0,908
ÍSL	0,946	1	0,911
ENS	0,908	0,911	1

Tafla 3: Líkindi litanafngifta á milli mála.

Líkindi milli þeirra málapara sem hér eru til umfjöllunar má sjá í *Töflu 3*. Hér sést greinilega mikil almenn fylgni á milli nafngifta í málunum þrem. Mest fylgni, 0,946, er á milli íslenska raddmálsins (ÍSL) og íslenska táknmálsins (ÍTM), og enskan (ENS) er næstum jafn lík íslenska raddmálinu (0,911) og íslenska táknmálinu (0,908). Munurinn á þessum líkindatölum er of lítill til að vera marktækur, en mögulega er það menningarumhverfið sem gerir það að verkum að íslenska raddmálið og íslenska táknmálið eru líkust.

4.2 Nafngiftir

Ekki virðist mikill munur eftir málum á því hvernig litaorðaförði er notaður til þess að merkja litbrigði samkvæmt tölfræðilegu greiningunni, en gerð hans í hverju máli fyrir sig er engu að síður þó nokkuð mismunandi. Eftir að höfuðheiti eru skráð og greind er hægt að bera þau saman.

	Höfuðheiti	Ráðandi heiti	Hlutaheiti	Tökuorð	Villa
ÍTM	52	11	26	9	0
ÍSL	26	11	9	8	2
ENS	54	12	37	1	0

Tafla 4: Sundurliðun á orðaforða.

Í *Töflu 4* sést fjöldi höfuðheita (einstök heiti smætтуð eftir verklagi EoSS), fjöldi villna (ekkert svar eða ekkert litaheiti), fjöldi hlutaheita (litaheiti sem eru í grunnin heiti hlutar sem ber einkennandi lit), og fjöldi tökuorða (orð úr öðru máli en því sem málhafi er prófaður í, annað hvort algild tökuorð sem eru í almennri notkun, t.d. *turkis*, *lilla*, eða erlend heiti sem eru nefnd í og með, t.d. *turquoise*, *beige*).

Í tölfræðilegri skoðun á nafngiftum er íslenska táknmálið líkast íslenska raddmálinu en þegar orðaforðinn er skoðaður eru tölurnar í íslenska táknmálinu mun líkari ensku tölunum heldur en tölunum úr íslenska raddmálinu. Íslenska raddmálið hefur áberandi fæst höfuðheiti vegna þess hversu mikið málhafar reiða sig á að búa til samsetningar úr algengari heitum (t.d. *blágrænn*, *ljósrauður*), en íslenska táknmálið og enskan hafa svipaðan fjölda höfuðheita. Fjölda höfuðheita í íslenska táknmálinu má að einhverju leyti skýra með því að þar fylgja sumum hugtökum fleiri en eitt tákn eða afbrigði af tákni. Þetta stafar af því hversu smátt málsamfélagið er (um 300 manns). Við þær aðstæður verða breytingar oft mjög hraðar og hluti þess orðaforða sem eldri kynslóðir nota hefur nú þegar horfið og/eða breyst hjá yngstu málhöfum. Þar af leiðandi nota eldri þátttakendur gjarnan tákn sem þeir yngri nota ekki og öfugt (Rannveig Sverrisdóttir og Kristín Lena Thorvaldsdóttir 2016).

Þegar skoðuð eru hlutaheiti sjást mjög svipuð hlutföll. Íslenska táknmálið og enskan hafa aftur áberandi fleiri hlutaheiti heldur en íslenska raddmálið. Mismunandi aðferðir eru notaðar til að mynda þessi hlutaheiti í ensku og íslenska táknmálinu. Í ensku eru hlutaheiti óspart notuð sem litaheiti óbreytt, svo sem *cream* 'rjómi', *salmon* 'lax'

eða *eggplant* ‘eggaldin’ (þ.e. rjómalitur, laxalitur, eggaldinslitur),⁷ en í íslenska táknmálinu eru fleiri samsetningar eins og t.d. VÍNLITUR, FERSKJULITUR, þó fyrir komi að hlutaheiti séu líka notuð sem litaheiti beint, t.d. GRAS, HÚÐ, APPELSÍN (þ.e. graslitur, húðlitur, appelsínlitur).⁸ Þá eru aðeins talin tákn sem notuð eru sem litaheiti, en ekki þegar íslensk orð eru stöfuð með fingrastafrófi táknmálsins (t.d. M.O.S.I.).

Ráðandi heiti eru einnig mismörg í þessum málum en í flestum tilfellum er um að ræða eitthvert af þeim litaheitum sem Berlin og Kay skilgreina sem grunnlitaheiti. Öll málin höfðu tíu af þeim sem ráðandi heiti: ‘hvítur’, ‘rauður’, ‘gulur’, ‘grænn’, ‘blár’, ‘brúnn’, ‘grár’, ‘bleikur’, ‘fjólublár’ og ‘appelsínugulur’. Litaheitið ‘svartur’ kom ekki fram sem ráðandi heiti í íslenska raddmálinu eða ensku. Málhafar þeirra mála kölluðu dekksta litbrigðislausu spjaldið (reitur D0 á *Mynd 1*) mun oftast ‘grátt’ en ‘svart’. Í íslenska táknmálinu kom SVARTUR fram eins og búist var við. Íslenska raddmálið og enskan höfðu líka ráðandi heiti sem ekki myndu teljast til grunnlitaheita. Í ensku var *peach* ‘ferskja’ (þ.e. ferskjulitur) sett í reit A2 og *maroon* ‘rauðbrúnn’ (upphaflega kastaníuhnetulitur) í reit D1, og í íslenska raddmálinu kom *húðlitur* fram í A2 sem er sami reitur og *peach* í enskunni. Frekari umfjöllun um samspil orðanna *peach* og *húðlitur* má sjá hjá Zimmermann o.fl. (2015). Í íslenska táknmálinu voru ráðandi heiti einungis þau ellefu sem Berlin og Kay skilgreina sem grunnlitaheiti.

Hvað snertir tökuorð eru íslenska raddmálið og táknmálið aftur fremur svipuð, enda eru flest tökuorðin í báðum málunum úr ensku. Í íslenska táknmálinu voru tökuorð bæði notuð sem tákn (TÚRKIS) og stöfuð (L.I.M.E., B.E.I.S.).

Af þessari stuttu yfirferð yfir samsetningu orðaforðans sem komið hefur fram í þessum rannsóknum í þeim málum sem við fjöllum um hér er ljóst að mismunandi aðferðir eru nýttar til þess að skilgreina nákvæmari blæbrigði litrófsins.

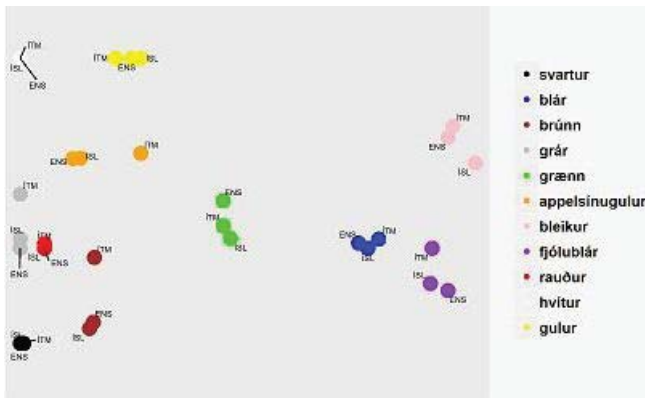
4.3 Kjörlitur

Val á kjörliit merkir ákveðinn kjarna í litahugtaki, hið dæmigerða eintak. Þegar verkefnið var lagt fyrir þátttakendur var litunum 84 raðað

⁷ Ensk litaheiti eru ekki þýdd með venjulegum íslenskum litarheitum þar sem markmið greinarinnar er að bera saman litakerfi tungumála og nákvæm þýðing því ekki alltaf æskileg.

⁸ Tákníð vísar í drykkinn appelsín, ekki ávöxtinn.

upp eins og á *Mynd 1*. Þegar litaheiti var nefnt valdi fólk reit og hvert svar var skráð sem beind (e. *vector*). Dálkarnir voru tuttugu en raðirnar fjórar og beindirnar skráðar eftir því (t.d. 2,4 = röð tvö, dálkur fjögur, eða 4,15 = röð fjögur, dálkur fimmtán). Eins og með nafngiftirnar er hægt að reikna meðaltal beindanna. Ef allir velja sama reit verður staðsetningin sú sama. Dæmi um það má sjá á litnum 'hvítur' á *Mynd 3*. Ef reitirnir sem fólk velur eru dreifðari færist miðjupunkturinn (meðaltalið) til þeirrar hliðar sem vegur þýngst. Það má sjá á litnum 'grár' á *Mynd 3* þar sem þátttakendur velja í flestum tilfellum annan tveggja þeirra reita sem það taldi gráasta litinn (2,1 og 3,1, eða B0 og C0 á *Mynd 1*).

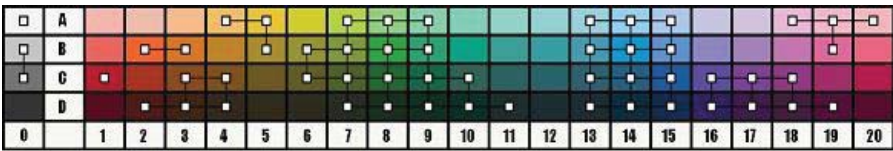

Mynd 3. Meðaltalspunktur kjörlitavals.

Á *Mynd 3* sjást meðaltalssvæði þeirra litbrigða sem valin voru sem kjörlitir fyrir litaheitið á listanum yfir litaheiti sem notaður var í það verkefni. Í hverjum klasa fyrir sig er meðaltal íslenska táknmálsins frekar nálægt hinum, nema hvað varðar 'appelsínugulur' og 'brúnn', þar sem táknmálið víkur örlítið frá hinum málunum. Erfitt er að segja til um ástæður þessa en þó má geta sér til að aldur þátttakenda hafi eitthvað að segja í því efni. Samanburður á þessum málum við vesturíslensku og ameríska ensku (Þórhalla Guðmundsdóttir Beck og Matthew Whelpton 2018) leiddi í ljós vísbendingar um að kynslóðamunur sé á því hvaða litbrigði falla undir þau litaheiti sem koma fram á seinni stigum þróunarraðar Berlin og Kay ('brúnn', 'grár', 'bleikur', 'fjólublár', 'appelsínugulur').

4.4 Nærtæk höfuðheiti

Hér að framan skoðuðum við hver litaheitanna væru ráðandi fyrir hvern reit, þ.e.a.s. hvaða litaheiti var oftast nefnt þegar þátttakendum var sýnt tiltekið spjald. Gallinn við að nota þá aðferð, þ.e. að finna þau litaheiti sem eru mest áberandi er að þó að ákveðið litaheiti sé efst á lista fyrir tiltekinn reit er það ekki endilega nærtækt öllum málhöfum. Gott dæmi um það er *maroon* í ensku, en það var skráð sem ráðandi heiti fyrir reit D1. Hins vegar nefndu aðeins sex af átján þátttakendum þetta litaheiti og jafn margir nefndu *red*. Önnur litaheiti sem voru tilnefnd sem heiti á þessum lit voru *purple* (5), *burgundy* ‘vínrauður’ (2), *brown* (1) og *crimson* ‘djúprauður’.⁹ Til þess að líklegra væri að þau litaheiti sem við erum að skoða séu töm öllum eða flestum málhöfum voru sett prósentumörk sem litaheitið þurfti að ná til þess að það væri skráð í þessari atrennu. Ákveðið var að til þess að litaheitið komist á blað þyrfti það að fá í það minnsta 80% af tilnefningum fyrir reitinn. Þannig detta bæði *maroon* og *red* út af enska kortinu í reit D1. Þegar ekkert litaheiti er nefnt fyrir reit í 80% tilfella eða meira er sá reitur skilinn eftir auður. Þeir reitir sem hafa sama litaheiti eru tengdir saman og þannig birtist smám saman kort af þeim litaheitum sem hafa mest sammæli. Á *Mynd 4* sést kortið sem verður til þegar sammæli hefur verið reiknað fyrir alla reitina í ensku gögnunum.

Mynd 4. Sammæliskort litaheita fyrir ensku.

Skýrt afmörkuð svæði sýna tíu nærtæk höfuðheiti: *white* (A0), *grey* (B-C0), *red* (C1), *orange* (B2-3), *brown* (D2-D4), *yellow* (A4-B5), *green* (B6-D11), *blue* (A13-D15), *purple* (D16-D19), og *pink* (A18-A20). Eins og við höfum minnst á áður kom *black* ekki fram sem ráðandi heiti og nær því ekki inn á þetta kort.

Þegar sambærilegt kort fyrir íslenska táknmálið er skoðað, *Mynd*

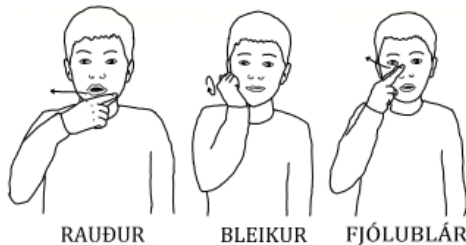
⁹ Samtals er þetta 21 tilnefning, sem er meira en þátttakendurnir 18. Þetta er algeng tilhneiging í gögnunum í öllum tungumálunum. Annars vegar vegna þess að samsetningar eru klofnar niður, svo svarið „rauðbrúnn“ frá einum þátttakanda fyrir eitt litbrigði verður tvær tilnefningar, *rauður* og *brúnn*. Hins vegar vegna þess að þátttakendur nefna stundum fleiri en eitt litaheiti, t.d. „Brúnn, ja, eða dökkrauður.“ sem verður einnig að tveim tilnefningum, *brúnn* og *rauður*.

4.5 Orðmyndun

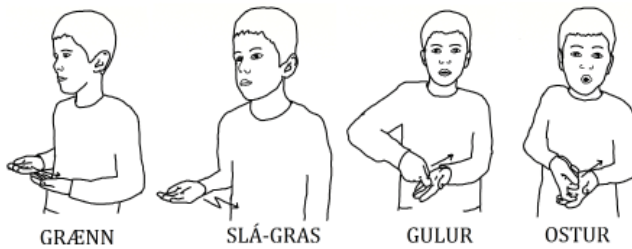
Það sem snýr að merkingarsviðum og kortlagningu hugtaka hefur í umfjöllun okkar fram að þessu verið að mestu mjög svipað í íslenska táknmálinu og þeim málum sem við höfum borið það saman við. Við höfum einnig skoðað mun á orðaforða, t.d. hlutfall tökuorða og hlutaheita í heildarfjölda einstakra litaheita, og séð að íslenska táknmálið hallast fremur að aðferðum íslenska raddmálsins; að nýta samsetningar fremur en að taka óbreytt nafnorð upp sem litaheiti.

Þegar athugunin snýr að orðunum sjálfum er augljósasti munurinn á táknmálinu og raddmálunum sá að í táknmálinu er annar miðlunarháttur nýttur og þeir merkimiðar sem nýtilegir eru til að setja á hugtök eru allt annars eðlis en í hinum málunum. Tákn eru oft mjög lýsandi, eða gegnsæ, og mörg þeirra tákna sem samsvara höfuðheitunum sem við höfum fjallað um eru komin beint af hlutaheitum eða hafa þróast út frá þeim (Rannveig Sverrisdóttir og Kristín Lena Thorvaldsdóttir 2016). Á *Mynd 7* sjást þrjú tákn sem tengjast hlutum: RAUÐUR (varir), BLEIKUR (kinnalitur), og FJÓLUBLÁR (glóðarauga).

Mynd 7. Höfuðheiti í íslensku táknmáli sem tengjast hlutum.

Í þessum tilfellum gefur myndunarstaður og gerð táknsins góða vísbendingu um tengslin en stundum þarf að þekkja hlutatáknið sem litaheitið er dregið af. Á *Mynd 8* sjást tvö litatákn og táknin sem þau eru dregin af. Annars vegar er um að ræða GRÆNN/SLÁ-GRAS og hins vegar GULUR/OSTUR. Þessi tákn eru lýsandi fyrir orðaforða táknmála þar sem hið myndræna er oft í fyrirrúmi.

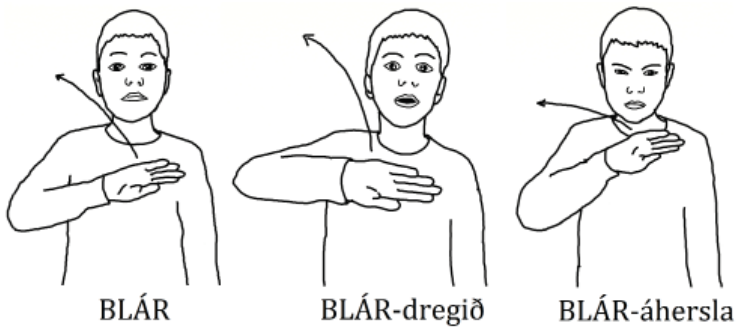
Mynd 8. Höfuðheiti í íslensku táknmáli dregin af hlutaheitum.

Í nýmyndunum í íslensku og ensku eru aðallega tvær orðmyndunar-aðferðir notaðar, samsetningar og afleiðslur. Slíkar orðmyndunar-aðferðir eru einnig notaðar í íslenska táknmálinu. Í dæmunum hér fyrir neðan má sjá fjórar tegundir samsetninga sem fundust í íslensku táknmálsgögnunum.

- a. SKÆRGULUR, DÖKKGULUR
- b. RAUÐBRÚNN, BLÁGRÆNN
- c. VÍNRAUÐUR
- d. BABY-BLÁR

Í fyrsta lagi er þar um að ræða tilbrigði í birtustigi/mettun (a), í öðru lagi blöndur litbrigða (b), í þriðja lagi litbrigði kennd við hlut sem hefur einkennandi lit (c) og litbrigði tengd við hluti eða hugtök sem ekki hafa endilega ákveðinn lit (d). Þessar samsetningategundir finnast almennt í öllum málunum sem hér voru skoðuð og myndu teljast almennasta aðferðin til að mynda ný orð úr öðrum orðum sem þegar eru til í orðaforðanum.

Þegar kemur að afleiðslum verður málið flóknara þar sem sértækar málfræðireglur sem geta verið mismunandi milli mála koma meira við sögu. Engar afleiðslur fundust í íslensku EoSS-gögnunum, en þó nokkrar í þeim ensku. Annars vegar núllafleiðslur, þar sem nafnorð eru nýtt óbreytt sem lýsingarorð (*charcoal* 'kol', *lemon* 'sítróna', *seafoam* 'sjávarlöður' (þ.e. kolalitur, sítrónulitur og sjávarlöðurslitur)), og hins vegar afleiðslur með viðskeytunum *-y* og *-ish* (*yellowy*, *reddish*). Eins og minnst var á hér að framan fundust nokkrar núllafleiðslur í íslenska táknmálinu (APPELSÍN, GRAS, HÚÐ (þ.e. appelsínulitur, graslitur, húðlitur)) en mest áberandi voru sérstakar táknmálafleiðslur: tvenns konar áherslubreytingar. Þessar afleiðslur eru einkennandi fyrir myndana-hneppi (e. *simultaneous features*) táknmálsins (Sutton-Spence og Voll 1998:158–160). Á Mynd 9 má sjá þessar háttarafleiðslur sem komu fram í íslensku táknmálsgögnunum.

Mynd 9. Tákníð blár og tvær háttarafleiðslur.

Annars vegar voru táknin framkvæmd með lengdri hreyfingu (-dregið) og augabrúnir settar upp, og hins vegar með snöggri hreyfingu (-áhersla) og augabrúnirnar settar niður. Svipaðar aðferðir við afleiðslu með litaorðum finnast einnig í öðrum táknmálum, t.d. hinu eistneska þar sem það að hækka augabrúnir og færa höfuð og líkama aftur á bak fylgir táknnum sem vísa í ljósari litbrigði en það að hnykla augabryrnar, þíra eða jafnvel loka augum, og færa höfuð og líkama fram táknar hins vegar dekkri litbrigði (Hollmann 2016:54). Hið sama á einnig við í nýsjálensku táknmáli, þar sem hægt er að sýna gráðuskiptingu í dimmu eða birtu með því að þíra augun, ýkja framburð og færa niður augabrúnir fyrir dekkri litbrigði en opna augun meira fyrir ljósari (McKee 2016:372). Í finnsku táknmáli er sama uppi á teningnum: „Í tákninu sem merkir ‘DÁLÍTID BLÁR’ eru augun aðeins þírd og hreyfingin er mjög lítil og endurtekin. Í tákninu APPELSÍNUGULUR! fyrir ‘sterkur appelsínugulur’ er hreyfingin hraðari og ákveðnari og munnhreyfingin er sterkari” (Takkinen o.fl. 2016:137–138 þýð. greinarhöfunda).

Í ensku gögnunum birtust viðskeytin *-y* og *-ish* einnig með þeim lýsingarorðum og nafnorðum sem voru nýtt sem nákvæmari skilgreiningar á litbrigðum (t.d. *darkish green*, *milky green*) og svo er einnig um þessar táknmálsaflleiðslur. Auk litaheita birtust þessar afleiðsluaðferðir líka með LJÓS og DÖKKUR, og STERKUR og SKÆR.

Dreifing þessara afleiðsluaðferða er þó nokkuð ólík eins og sést í Töflu 5. Þær eru ekki einungis nýtanlegar fyrir litaheitin sjálf, heldur einnig önnur lýsingarorð sem notuð eru til þess að lýsa litbrigðum nánar og meira en helmingur tilfella af *-dregið* er með tákninu LJÓS. Eins og kemur fram hér að framan tengjast látbrigðin ‘ljós’ og ‘dökkur’ að einhverju leyti, en þau látbrigði sem fylgja oftast ‘dökkur’ (auga-brúnir niður, skarpari hreyfing; áhersla) birtast einnig með táknunum

SKÆR og LJÓS. Líklegt er því að merking þeirra sé fremur eitthvað í átt við 'mjög; áberandi' (t.d. blár-dregið, sbr. *Mynd 7*, 'áberandi blár') og 'algjörlega; ekkert annað' (t.d. blár-áhersla, sbr. *Mynd 7*, 'blár og ekkert annað!').

-dregið		-áhersla	
LJÓS	51	GRÆNN	11
BLÁR	11	BLÁR	9
BLEIKUR	8	SKÆR	7
GRÆNN	4	BLEIKUR	5
RAUÐUR	4	DÖKKUR	3
FJÓLUBLÁR	3	FJÓLUBLÁR	3
SKÆR	2	GULUR	2
APPELSÍNA	1	STERKUR	2
BRÚNN	1	RAUÐUR	1
GRÁR	1	APPELSÍNUGULUR	1
		LJÓS	1
		DIMMUR	1
Alls	86	Alls	46

Tafla 5: Tákn sem voru mynduð með afleiðsluaðferðunum -dregið og -áhersla.

5 Lokaorð

Þegar Berlin og Kay gáfu út bók sína um grunnlitaheitin urðu straumhvörf í merkingarfræðilegum rannsóknum á litaheitum. Sú hugmynd að hvert mál, með sínar hefðir, duttlunga og blæbrigði hefði sína eigin skiptingu hafði fest sig í sessi, ekki síst vegna eðlis litrófsins sem einnar samfelldrar heildar án greinilegra marka milli ákveðinna litbrigða, en varð að mestu að vika fyrir nýjum hugmyndum þar sem litið er á skynjun sem grundvöll merkingar. Þau tungumál sem fjallað var um hér, íslenska og enska úr indóevrópsku málaættinni og hið alls óskylda íslenska táknmál, virðast styðja þá hugmynd að kjarni litahugtaka sé nokkurn veginn sá sami, hvort sem um er að ræða skyld mál eða óskyld, raddmál eða táknmál. Hinn frábrugðni samskiptamáti sem í táknmálinu felst, miðað við raddmálin og byggist upp á orðum sem mynduð eru með höndum og andliti en ekki röddinni, virðist ekki hafa áhrif á það hvernig fólk nefnir kjarna litahugtakanna. Það lýsir sér í því að tölfræðilegur munur á grunnnafngiftum er ekki marktækur.

Munurinn á milli málanna kemur fram á jöðrum hugtakanna, þar sem málhafar eru ekki eins vissir um hvaða kjarna litbrigðið tilheyrir. Þá grípa þeir til nánari og flóknari skilgreininga. Gerð þessara skilgreininga og eðli veltur á þeim aðferðum sem tungumál málhafanna býður upp á. Í ensku nýta þátttakendur afleiðslur, í íslensku nær einungis samsetningar. Táknmálið hefur, auk þessara aðferða sem teljast hefðbundnar út frá sjónarhorni raddmála, sérstakar táknmálsmyndanir sem koma fram við nafngiftir á litbrigðum sem eru á jöðrum kjarnahugtaka. Þrátt fyrir þessa sérstöðu hvað varðar eðli táknmálsins virðist sem svo að grunnlitahugtökin sjálf séu, eins og Berlin og Kay myndu spá fyrir um, tiltölulega keimlík litaheitum í öðrum málum, og þá helst þeim íslensku. Sem meðlimir í íslensku samfélagi hugsa heyrnarlausir málhafar íslenska táknmálsins eins um liti og heyrandi Íslendingar.

Sé miðað við það að saga íslenska táknmálsins hefjist þegar fyrsti táknmálskennarinn á Íslandi tók til starfa árið 1867 er þetta litla málsamfélag einungis um 150 ára gamalt (Reynir Berg Þorvaldsson 2010:13–17). Það er t.d. rúmum þúsund árum yngra en íslenska málsamfélagið (sé miðað við landnám) en á þessum stutta tíma íslenska táknmálsins hafa engu að síður orðið miklar breytingar á því. Einangrun og áhersla á raddmál hefur vikið fyrir móðurmálskennslu á táknmáli og viðurkenningu á íslensku táknmáli sem móðurmáli heyrnarlausra og heyrnarskertra á Íslandi. Á undanförunum áratugum hafa orðið miklar tækni- framfarir sem auðvelda málhöfum táknmálsins samskipti og greiða fyrir útbreiðslu og þróun málsins, en ógna því einnig þar sem aðgerðir eins og kuðungsígræðsla leiða til þess að það fækkar í þeim hópi sem þurfa að reiða sig eingöngu á táknmál. Hvað sem framtíðin ber í skauti sér er það óyggjandi að málfræðilegar rannsóknir á táknmálum gefa ómetanlega innsýn í það hvernig tungumál þróast og breytast, og er merkingarfræði þar engin undantekning.

Heimildir

- Becker, Udo. 1994. *The Element Encyclopedia of Symbols*. Shaftesbury: Element.
- Berlin, Brent og Paul Kay. 1999 [1969]. *Basic Color Terms, Their Universality and Evolution*. The David Human Series (Philosophy and Cognitive Science Reissue). Stanford: CSLI Publications.
- Corbett, Greville G. og Ian R. L. Davies. 1997. Establishing Basic Color Terms, Measures and Techniques. Í: Clyde L. Hardin og Louisa Maffi (ritstj.). *Color Categories in Thought and Language*, bls. 197–223. Cambridge: Cambridge University Press.

- Crawford, Jackson. 2014. *The Historical Development of Basic Color Terms in Old Norse-Icelandic*. University of Wisconsin, Madison.
- Dunn, Michael. 2013. *Evolution of Semantic Systems*. <https://www.mpi.nl/departments/other-research/research-consortia/eoss> (mars 2019).
- Hollmann, Liivi. 2016. Colour Terms, Kinship Terms and Numerals in Estonian Sign Language. Í: Ulrike Zeshan og Keiko Sagara (ritstj.). *Semantic Fields in Sign Languages, Colour, Kinship and Quantification*, bls. 41–72. Berlín: Mouton de Gruyter.
- Johnston, Trevor. 2006. W(h)ither the Deaf Community? Population, Genetics, and the Future of Australian Sign Language, *Sign Language Studies* 6(2):137–173.
- Kay, Paul, Brent Berlin, Louisa Maffi, William R. Merrifield og Richard Cook. 2009. *The World Color Survey* (1. útgáfa). Stanford, California: Center for the Study of Language and Information.
- Lenneberg, Eric H. og John M. Roberts. 1956. *The Language of Experience, A Study in Methodology*. Baltimore: Waverly Press.
- Lucy, John A. 1997a. Linguistic Relativity. *Annual Review of Anthropology* 26:291–312.
- Lucy, John A. 1997b. The Linguistics of “Color”. Í: Clyde L. Hardin og Luisa Maffi (ritstj.). *Color Categories in Thought and Language*, bls. 320–346. Cambridge: Cambridge University Press.
- Majid, Asifa, Fiona M. Jordan og Michael Dunn. 2011. *Evolution of Semantic Systems Procedures Manual Version 1.3*. Nijmegen: Max Planck Institute for Psycholinguistics.
- Majid, Asifa, Fiona M. Jordan og Michael Dunn. 2015. Semantic Systems in Closely Related Languages. *Language Sciences* 49:1–18.
- Malt, Barbara C., Steven A. Sloman, Silvia Gennari, Meiyi Shi og Yuan Wang. 1999. Knowing Versus Naming, Similarity and the Linguistic Categorization of Artifacts. *Journal of Memory and Language* 40:230–262.
- Mathur, Gaurav og Christian Rathmann. 2006. Variability in Verbal Agreement Forms Across Four Signed Languages. Í: Louis Goldstein, Douglas H. Whalen og Catherine Best (ritstj.). *Laboratory Phonology 8*, bls. 287–314. Berlín: Mouton de Gruyter.
- McKee, Rachel. 2016. Number, Colour and Kinship in New Zealand Sign Language. Í: Ulrike Zeshan og Keiko Sagara (ritstj.). *Semantic Fields in Sign Languages, Colour, Kinship and Quantification*, bls. 209–250. Berlín: Mouton de Gruyter.
- Íslensk orðabók. 2002. (3. útg. aukin og endurbætt.) Ritstj. Mörrður Árnason. Reykjavík: Edda.
- Neidle, Carol, Judy Kegl, Dawn MacLaughlin, Benjamin Bahan og Robert G. Lee. 2000. *The Syntax of American Sign Language, Functional Categories and Hierarchical Structure*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Pinker, Steven. 1997. *How the Mind Works*. New York, London: W.W. Norton & Company.

- Rannveig Sverrisdóttir og Kristín Lena Thorvaldsdóttir. 2016. Why is the sky blue? On Colour Signs in Icelandic Sign Language. Í: Ulrike Zeshan og Keiko Sagara (ritstj.). *Semantic Fields in Sign Languages, Colour, Kinship and Quantification*, bls. 209–250. Berlín: Mouton de Gruyter.
- Reynir Berg Þorvaldsson. 2010. *Saga heyrnarlausra á Íslandi*. Reykjavík: Félag heyrnarlausra.
- Rossing, Thomas og Christopher J. Chiaverina. 1999. *Light Science, Physics and the Visual Arts*. Berlín: Springer Science & Business Media.
- Sapir, Edward. 1929. The status of Linguistics as a Science. *Language* 5(4): 207–214.
- Sutton-Spence, Rachel og Bencie Voll. 1998. *The Linguistics of British Sign Language: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Takkinen, Ritva, Tommi Jantunen og Irja Seilola. 2016. A Typological Look at Kinship Terms, Colour Terms and Numbers in Finnish Sign Language. Í: Ulrike Zeshan og Keiko Sagara (ritstj.). *Semantic Fields in Sign Languages, Colour, Kinship and Quantification*, bls. 123–162. Berlín: Mouton de Gruyter.
- Taussig, Michael. 2009. *What Color is the Sacred?* Chicago: University of Chicago Press.
- The Isshinkai Foundation. 2005. *Ishihara's Design Charts for Colour Deficiency of Unlettered Persons*. Tokyo: Kanehara Trading.
- Vejdemo, Susanne. 2017. *Triangulating Perspectives on Lexical Replacement: From Predictive Statistical Models to Descriptive Color Linguistics*. Stockholm: Stockholm University.
- Vejdemo, Susanne, Carsten Levisen, Cornelia van Scherpenberg, Þórhalla Guðmundsdóttir Beck, Áshild Næss, Martina Zimmermann og Linnaea Stockall. 2015. Two Kinds of Pink, Development and Differences in Germanic Colour Semantics. *Language Sciences* 49:1–16.
- Waggoner, T. L. 2002. *Quick Six Colour Vision Test Pseudoisochromatic Plates: Colour Testing Made Easy*. Elgin, IL: Good-Lite Company.
- Whelpton, Matthew, Þórhalla Guðmundsdóttir Beck og Fiona M. Jordan. 2015. The Semantics and Morphology of Household Container Names in Icelandic and Dutch. *Language Sciences* 49:67–81.
- Wierzbicka, Anna. 1996. *Semantics, Primes and Universals*. Oxford: Oxford University Press.
- Zimmermann, Martina, Carsten Levisen, Þórhalla Guðmundsdóttir Beck og Cornelia van Scherpenberg (2015). Please Pass me the Skin Coloured Crayon! Semantics, Socialisation, and Folk Models of Race in Contemporary Europe. *Language Sciences* 49:1–16.
- Þórhalla Guðmundsdóttir Beck og Matthew Whelpton. 2018. Það besta úr báðum heimum. Um litahæiti í vesturíslensku. Í: Birna Arnbjörnsdóttir, Höskuldur Þráinsson og Úlfar Bragason (ritstj.). *Sigurtunga. Vesturíslenskt mál og menning*, bls. 375–400. Reykjavík: Háskólaútgáfan.

Lykilorð

táknmál, íslenskt táknmál, merkingarfræði, litaheiti, grunnlitaheiti, orðmyndun

Keywords

sign language, Icelandic sign language, semantics, colour terms, basic colour terms, morphology

Abstract

Brent Berlin and Paul Kay brought a sea change in semantic studies of colour terms when they published their book *Basic Color Terms* in 1969. Up to that point the dominant view was that each language represented a unique conceptual organisation of the world, a view supported by the fact that the colour spectrum is a continuum which provides not obvious breaks for the purposes of naming. Despite the many criticisms of their work which have followed, their methodology has proven extremely influential and been widely adopted. The project Evolution of Semantic Systems, 2011–2012, adopted their methodology for a study of colour terms in the Indo-European languages and the Colours in Context project applied the same methods to a study of Icelandic Sign Language. Signed languages differ in many ways from spoken languages but the results of this study suggest the broad organisation of the colour space is the same in Icelandic Sign Language, Icelandic and British English. The colour space is organised by a few dominant terms, largely the same as Berlin and Kay's original basic colour terms. Yet within that broad pattern is considerable microvariation, especially in the spaces between the dominant terms. There the characteristic patterns of word formation in the language have a clear influence in colour naming strategies.

Þórhalla Guðmundsdóttir Beck
Íslensku- og menningardeild
Hugvísindadeild Háskóla Íslands
thgbeck@gmail.com

Matthew James Whelpton
Mála- og menningardeild
Hugvísindadeild Háskóla Íslands
Veröld - Hús Vigdísar
IS-107 Reykjavík
whelpton@hi.is

Tinna Frímann Jökulsdóttir, Anton Karl Ingason,
Sigríður Sigurjónsdóttir og Eiríkur Rögnvaldsson

Um nýyrði sem tengjast tölvum og tækni

1 Inngangur

Í íslenskri málsögu má finna hugmyndir þess efnis, jafnvel settar fram með nokkru stolti, að íslenska sé nær uppruna sínum en mörg önnur tungumál því hún hafi, í einhverjum skilningi, að miklu eða mestu leyti haldist hrein og ómengduð af áhrifum frá öðrum málum (sjá t.d. umfjöllun Árna Böðvarssonar 1964 og Kjartans G. Ottóssonar 1990).¹ Þó að eflaust sé eitthvað til í þessum staðhæfingum er það þó svo að í gegnum tíðina hefur íslenskur orðaforði, rétt eins og orðaforði annarra mála, þurft að endurnýjast og taka ýmsum breytingum í takt við tíðarandann hverju sinni. Því hafa hugtök eins og tökuorð, aðkomuorð, nýyrði og nýyrðasmíð lengi fylgt íslensku þjóðinni þótt umræða og viðhorf þeim tengdum hafi tekið einhverjum breytingum frá einum tíma til annars (sjá t.d. Ara Pál Kristinsson 2017, Kristján Árnason 2005). Í þessari grein verður greint frá niðurstöðum úr nýlegri rannsókn á viðhorfum íslenskra málhafa til ýmissa nýyrða sem orðið hafa til í kjölfar framþróunar í tölvu- og snjalltækni undanfarin ár og áratugi.

Þrátt fyrir að íslenska hafi til þessa haft sterka stöðu hér á landi hefur hún í tímans rás orðið fyrir ýmiss konar áhrifum frá nágrannamál-

¹ Við þökkum ónafngreindum ritrýnum fyrir gagnlegar athugasemdir sem og ritstjóra, Helgu Hilmisdóttur.

unum, m.a. frá latínu, ensku, þýsku og dönsku (sjá t.d. Árna Böðvarsson 1964) og í dag virðast ensk áhrif nánast alltumlykjandi. Slíkt hefur valdið mörgum Íslendingum áhyggjum, jafnvel svo miklum að finna má í sögunni dæmi um dauðadóma yfir íslenskunni og aðrar slæmar hrakspár (sjá t.d. Björn M. Ólsen 1916, Eggert Ólafsson 1832, Kjartan G. Ottósson 1990). Áhrif eins tungumáls á annað geta birst með ýmsu móti og hefur þeim m.a. verið skipt eftir því hvort þau tengist formi eða umdæmi þess máls sem fyrir áhrifunum verður (sjá t.d. Kristján Árnason 2001, 2005). Til þessa hafa birtingarmyndir erlendra áhrifa á íslensku kannski fyrst og fremst tengst formi hennar, líkt og Eiríkur Rögnvaldsson (2016) bendir á, og má þar t.a.m. nefna hvers kyns áhrif á orðaforðann. Töku-, aðkomu- og framandorð (eða slettur) hafa lengi verið mörgum þynnrir í augum, t.a.m. á tímum sjálfstæðisbaráttunnar við Dani. Talið var að tungan gegndi mikilvægu hlutverki í þeirri baráttu og virðist það hafa leitt til samstöðu um að hreinsa hana eftir bestu getu af erlendum áhrifum og gera hana sem þjóðlegasta, m.a. með myndun íslenskra nýyrða (sjá t.d. Kjartan G. Ottósson 1990:76, 100–103). Í raun heldur Árni Böðvarsson (1964:200) því fram að það hafi ekki verið fyrr en á fyrstu áratugum 20. aldar sem farið var að viðurkenna orð af erlendum uppruna sem nothæfa íslensku, jafnvel þótt þau hefðu aðlagast hljóð- og beygingarkerfi.

En óháð því hvaða skoðun fólk hefur á aðkomuorðum er ljóst að tungumál þurfa að taka breytingum. Heimurinn breytist hratt; í sífellu verða til nýjar hugmyndir og nýir hlutir og í kjölfar síaukinnar hnattvæðingar og hvers kyns byltinga í tækni berast þau hratt hingað til lands. Þessum hugmyndum og hlutum, sem upphaflega bera yfirleitt erlend heiti, þarf að gefa nafn til að hægt sé að ræða um þau og var það m.a. til umræðu hjá Halldóri Halldórssyni (1987:94) þegar hann sagðist telja íslensku nokkuð ófullkomna að því leytinu til að mjög erfitt væri að tala um ýmis viðfangsefni á íslensku þar sem orðin skorti. Við slíkar nafngiftir kemur helst tvennt til greina; annars vegar að samþykka erlenda heitið eða einhvers konar aðlagða útgáfu af því eða hins vegar að búa til íslenskt nýyrði (sjá t.d. Ara Pál Kristinsson 2017:150) og oft er a.m.k. látið reyna á síðari kostinn.

Nýyrðamyndun og –notkun tengjast þar með ekki aðeins formi íslenskrar tungu heldur einnig umdæmi hennar því íslensk nýyrði og jákvætt viðhorf gagnvart notkun þeirra geta leikið stórt hlutverk þegar kemur að því að uppfylla aðalmarkmið íslenskrar málstefnu frá árinu 2009, þ.e. „að tryggja að íslenska verði notuð á öllum sviðum íslensks samfélags“ (*Íslenska til alls* 2009:11). Undanfarin ár hefur t.a.m.

orðið afar mikil og hröð framþróun í hvers kyns tækni og þá ekki síst með tilkomu hinnar svokölluðu snjalltækjabyltingar sem m.a. hefur alið af sér raddstýringu tækja. Fólk er, a.m.k. í hinum vestræna heimi, nettengt nánast hvar og hvenær sem er og tæknin hefur tekið yfir sífellt fleiri þætti í daglegu lífi þeirra. Til þessa hefur íslenska oftari en ekki verið nothæf, a.m.k. að einhverju leyti, innan tækninnar kjósi menn þann möguleika, m.a. vegna íslenskra, tæknitengdra nýyrða sem náð hafa fótfestu í málinu.

En í kjölfar þessara gríðarlegu samfélags- og tæknibreytinga sem átt hafa sér stað verður enska sífellt meira áberandi og um leið má greina auknar áhyggjur af stöðu og framtíðarhorfum íslensku. Nýlegar rannsóknir hafa sýnt að þessar áhyggjur eru ekki tilefnislausar því þótt önnur mál hafi haft áhrif á íslensku í gegnum tíðina er mál-sambýli íslensku og ensku nú með allt öðrum hætti en áður hefur sést og fleiri hættumerki sjáanleg (sjá t.d. Sigríði Sigurjónsdóttur og Eirík Rögnvaldsson 2018, 2019, Sigríði Sigurjónsdóttur 2016, Drude o.fl. 2018, Dagbjörtu Guðmundsdóttur 2018, Elínu Þórsdóttur 2018, Lilju Björk Stefánsdóttur 2018, Tinna Frímann Jökulsdóttur 2018). Sé markmiðið að sjá til þess að íslenska verði áfram nothæf á öllum sviðum samfélagsins, þ.m.t. á sviði tækni, þarf að bregðast rétt við og um leið mun hraðar en áður. Að þessu sögðu má nefna að þegar reynt er að leggja mat á lífvænleika tungumála eru ýmsir þættir lagðir til grundvallar og meðal þeirra eru virðing og viðhorf málhafa gagnvart málinu, á hvaða sviðum (e. *domains*) samfélagsins málið er notað/not hæft og hvort tungumálið nái inn á ný notkunar svið og í nýja fjölmíðla (Lewis og Simons 2010, UNESCO Ad Hoc Expert Group on Endangered Languages 2003).

Meginmarkmið þessarar greinar er að fjalla um niðurstöður nýlegrar vefkönnunar um viðhorf u.þ.b. 350 Íslendinga gagnvart nýyrðamyndun og notkun þeirra á íslenskum nýyrðum sem tengjast tölvum og tækni. Í stuttu máli má segja að niðurstöðurnar bendi m.a. til þess að nokkuð almennur samhljómur sé um það viðhorf að búa eigi til íslensk nýyrði þó að greina megi mun eftir aldri þátttakenda. Þegar kemur að notkun nýyrða kemur einnig nokkuð skýrt fram að ólíkum nýyrðum er misvel tekið af mál-samfélaginu auk þess sem munur er á ólíkum aldurshópum. Efnisskipan greinarinnar er með þeim hætti að fræðilegan bakgrunn má finna í öðrum hluta greinarinnar þar sem m.a. verða birtar skilgreiningar á helstu hugtökum og stuttlega fjallað um aðrar tengdar rannsóknir. Í þriðja hluta verður rannsókninni, sem þessi grein byggir á, lýst nánar og þá sérstaklega þeim spurningum

sem liggja til grundvallar niðurstöðum. Í fjórða hluta verður fjallað um niðurstöður tengdar viðhorfum og í þeim fimmta verður tekin fyrir notkun þátttakenda á nokkrum íslenskum nýyrðum. Sjötti og síðasti hlutinn inniheldur niðurlag.

2 Fræðilegur bakgrunnur

Líkt og Ari Páll Kristinsson (2017:156–157; sjá einnig Ágústu Þorbergsdóttur 2011) bendir á hefur hugtakið nýyrði haft svolítið breytilega tilvísun eða merkingu í fræðilegum skrifum til þessa og það sama virðist eiga við um önnur hugtök sem tengd eru endurnýjun orðaforðans, s.s. tökuorð og aðkomuorð. Samkvæmt Guðrúnu Kvaran (2005:104) nær hugtakið nýyrði „yfir ný orð sem búin eru til yfir hluti eða hugtök sem ekki höfðu íslenskt heiti áður“. Þó að það komi ekki beint fram í þeirri skilgreiningu að þessi nýju orð þurfi að vera búin til úr innlendum (eða arfteknum, sbr. Ara Pál (2017:154)) efnivið einvörðungu er „sá skilningur á orðinu *nýyrði* í íslensku líklega algengastur og almennt viðtekinn“ (Ari Páll Kristinsson 2017:156) og því liggur beinast við að miða við hann hér.² Þrátt fyrir að greina megí ákveðinn mun á svokölluðum nýmerkingum, þ.e.a.s. þegar orð sem þegar er til í íslensku fær nýja merkingu í viðbót við þá sem það hafði áður, og nýmynduðum orðum (sjá Ara Pál Kristinsson 2017:151) verða þær jafnframt settar undir hatt nýyrða (Guðrún Kvaran 2005:105; Ágústa Þorbergsdóttir 2011:333). Einnig má nefna hér að stundum er talað um hugtakið tökumerkingu en þá er í raun átt við nýmerkingu þar sem merking orðsins, sem fyrir er í málinu, „víkkar fyrir áhrif frá samsvarandi orði í erlendu máli“ (Ásta Svavarsdóttir 2011:341). Sem dæmi um gömul og nokkuð rótgróin nýyrði í íslensku máli má taka orð eins og *sími*, *sjónvarp*, *tölva*, *skjár*, *veitingahús*, *þota* og *þyrta* sem og nokkur nýyrði Jónasar Hallgrímssonar frá fyrri hluta 19. aldar, *aðdráttarafl*, *sporbaugur*, *líkindareikningur* og *ljósvaki* (Bjarni Vilhjálmsson 1944).

En líkt og áður hefur komið fram samanstendur regluleg endur-

² Til eru dæmi, þá aðallega eldri, um bæði þrengri skilgreiningar á hugtakinu *nýyrði* sem og víðari. Í fyrri tilvikinu nær hugtakið oft aðeins yfir svokallaða „lærða orðmyndun“ en ekki orð sem orðið hafa til „sjálfkrafa“ á meðal málnotenda eða svokallaða „virka orðmyndun“. Í síðara tilvikinu nær hugtakið stundum yfir öll ný orð í málinu, hvort sem þau eru úr innlendum eða erlendum efnivið (sjá t.d. umfjöllun Ara Páls Kristinssonar 2017:156–157).

nýjun íslensks orðaforða ekki aðeins af nýyrðum. Hingað til lands berast einnig orð af erlendum uppruna sem m.a. hafa ýmist verið nefnd tökuorð, aðkomuorð eða framandorð. Guðrún Kvaran (2005:343) segir að lengi vel hafi hugtakið tökuorð verið „notað yfir öll þau orð sem töldust erlend í málinu hvort sem þau höfðu aðlagast hljóð- og beygingarkerfi eða ekki“ en síðar hafi orðið sú aðgreining að með hugtökunum tökuorð og aðkomuorð sé átt við orð sem koma inn í eitt tungumál (hér íslensku) frá öðrum málum og haldast ýmist óbreytt að mestu (aðkomuorð) eða aðlagast málkerfi viðtökumálsins (tökuorð).

Önnur flokkun eða hugtakanotkun virðist þó nýlegri en þá er hugtakið aðkomuorð „notað almennt um orð sem eru upprunnin í öðru máli, óháð því hvort þau hafa aðlagast viðtökumálinu eða ekki og því hversu algeng þau eru“ (Ásta Svavarsdóttir 2011:341, 2017:59), sem svarar þá til notkunar Guðrúnar Kvaran á orðinu tökuorð. Aðkomuorðum er svo skipt í tvo flokka, framandorð og tökuorð, þar sem hugtakið framandorð er notað yfir þau aðkomuorð sem ekki hafa aðlagast málkerfi viðtökumálsins að fullu (óháð útbreiðslu eða því hversu algeng þau eru) en tökuorð eru þá þau aðkomuorð sem hafa aðlagast málkerfi viðtökumálsins og eru oftast orðin föst í sessi (Ásta Svavarsdóttir 2011:341). Hér verður stuðst við þessa síðari hugtakanotkun, sérstaklega vegna þess að þá má til einföldunar nota hugtakið aðkomuorð yfir öll orð af erlendum uppruna, hvort sem þau flokkast til tökuorða eða framandorða.

Mörkin á milli þessara tveggja undirflokka aðkomuorða eru, eðli málsins samkvæmt, ekki alltaf mjög skýr en sem dæmi um aðkomuorð nefnir Guðrún Kvaran (2005:345–347) m.a. *djús*, *hamborgari*, *kúl*, *töff*, *bögga* og *meila* og Ásta Svavarsdóttir (2011:344, 346) nefnir t.d. orðin *stúdíó*, *meil/ímeil*, *pólitík*, *digital* og *seiva*. Að auki má nefna dæmi eins og *viskastykki/viskustykki*, *vaskur*, *skrúbba* og *húkka* sem líklega eru öll aðkomuorð úr dönsku (Ásgeir Blöndal Magnússon 1989, Guðmundur Finnbogason 1928, Guðrún Kvaran 2001). Líkt og víða hefur verið fjallað um (sjá t.d. Ara Pál Kristinsson 2017:134–147, Ágústu Þorbergsdóttur 2011:333–334, Kjartan G. Ottósson 1990) hefur hin svokallaða nýyrðastefna verið meðal þess sem áhrif hefur haft á endurnýjun íslensks orðaforða og þegar á heildina er litið eru tökuorð hlutfallslega sjaldgæf í íslensku. Almennt hefur verið reynt að bregðast við þörf á nýjum orðum með nýyrðum frekar en tökuorðum og oft hefur verið litið svo á að orð úr innlendum orðstofnum eigi á einhvern hátt betur við í vönduðu máli og rituðum texta en tökuorðin sem séu

frekar hæf í óformlegu talmáli. Í því má greina ákveðið viðhorf um að nýyrði séu á einhvern hátt betri íslenska.

Þó er það alls ekki alltaf svo að tiltekin nýyrði nái strax einhverri yfirburðastöðu gagnvart samsvarandi aðkomuorðum og stundum hreinlega fatast þeim flugið strax í upphafi með þeim afleiðingum að aðkomuorðið nær yfirhöndinni. Sem dæmi má nefna nýyrðin *sjálfrenningur* og *sjálfrennireið* sem töpuðu baráttunni við tökuorðið *bill* (og nýyrðið *bifreið* sem þó er sjaldnar notað)³. Eflaust er ýmislegt sem veldur en t.a.m. mætti leita skýringa í tegund nýyrðanna, þ.e.a.s. þeirri aðferð sem notuð var við myndun þeirra, en þá er hægt að miða við þær fimm aðferðir sem Guðrún Kvaran (2005:105) telur algengastar við nýyrðasmíð; samsetningu, afleiðslu, nýmerkingu, tökuþýðingu og aðlögun⁴. Ágústa Þorbergsdóttir (2011:337–338) nefnir fleiri mögulegar ástæður; að eldri heiti, sem oft eru aðkomuorð, hafi þegar verið orðin rótgróin í málinu þegar tiltekið nýyrði varð til, að stundum gæti einfaldlega andstöðu gegn tilteknum nýyrðum af einhverjum ástæðum eða þá að nýyrðin séu mun óþjálli en samsvarandi aðkomuorð. Einnig telur hún að það skipti miklu máli hvernig og hversu mikið nýyrðum sé komið á framfæri, t.d. með því að nota þau í vinsælum auglýsingum og fjölmiðlum. Halldór Halldórsson (1987:96–98) nefnir svipuð atriði í umfjöllun sinni um sigurlíkur nýyrða og leggur hann m.a. mikla áherslu á hlutverk fjölmiðla, stjórnvalda og menntakerfis.

Enn fleiri atriði má tína til enda þarf, líkt og Thomason (2010:35–45) hefur bent á, að taka tillit til marga þátta, bæði félagslegra og málfræðilegra, þegar rannsaka á áhrif frá einu tungumáli á annað í málsambýli tveggja tungumála (sjá einnig umfjöllun Dagbjartar Guðmundsdóttur 2018:9–11). Einn af þeim þáttum sem Thomason nefnir er fólgin í viðhorfi og afstöðu málhafanna í samfélaginu til hvors máls um sig, hvort sem þau eru meðvituð eða ekki. Þetta kemur m.a. fram í því að ef viðhorf málhafa eins máls gagnvart öðru máli

³ Nýyrðið *sjálfrenningur* kom t.a.m. fyrir í verkinu *Sjálfstætt fólk* eftir Halldór Laxness (1993:421, 470) og í ræðum Jóns Ólafssonar og Einars Jónssonar á Alþingi í ágúst 1913 þar sem Jón Ólafsson reyndi m.a. að færa rök fyrir því að *sjálfrenningur* væri betra heiti en *bifreið*. Orðið finnst hins vegar ekki í Íslenskri orðabók, hvorki í útgáfu frá árinu 2007 eða í vefútgáfu Snöru þann 10.10.18. Nýyrðið *sjálfrennireið* er í Íslenskri orðabók (2007:859) skráð sem gamalt nýyrði.

⁴ Þótt Guðrún Kvaran telji aðlögun erlendra orða að íslensku málkerfi til algengra aðferða við nýyrðasmíð má færa rök fyrir því að það eigi ekki við í þessu samhengi þar sem hér er yfirleitt litið á slík orð sem tökuorð en ekki nýyrði, a.m.k. þegar um er að ræða „sjálfsprottna“ aðlögun hjá almennum málnotendum.

í málsambýlinu eru jákvæð getur það orðið til þess að auka og efla áhrif frá seinna málinu á það fyrra. Eins virkar það öfugt, ef viðhorfin eru neikvæð getur það hamlað áhrifum. Með öðrum orðum geta viðhorf Íslendinga gagnvart aðkomuorðum úr ensku haft töluverð áhrif á það hversu vel íslenskum nýyrðum er tekið og hversu mikið þau eru notuð (sbr. umræðu hjá Thomason 2010:38).

Líkt og fram hefur komið hefur víða verið fjallað nokkuð ítarlega um meinta samstöðu Íslendinga fyrr á tímum með „hreinu“ máli án aðkomuorða en í grein frá árinu 2005 veltir Kristján Árnason því m.a. fyrir sér hvort einhvers konar hugarfarsbreyting væri að verða í íslensku málsamfélagi. Hann talar um aukin ítök ensku, spyr t.a.m. hvort „alþjóðavæðing [eigi] sinn þátt í því sem haldið hefur verið fram að tungan skipti nú minna máli í sjálfsmynd Íslendinga en áður?“ (Kristján Árnason 2005:99) og nefnir að sumir telji að það sé kominn tími til að aðlagast nútímanum betur, jafnvel með því að stefna að „tvítyngdu“ málsamfélagi. Hafi slíkar hugmyndir verið komnar fram á þessum tíma hljóta þær að hafa haft einhver áhrif á viðhorf Íslendinga gagnvart enskum áhrifum á íslenskt málsamfélag og þar með líklega á viðhorf gagnvart enskum aðkomuorðum.

Í sömu grein fjallar Kristján um norræna skoðanakönnun sem framkvæmd var hér á landi snemma árs 2002. Þátttakendur voru 801 talsins, 412 karlar og 389 konur, og var könnunin framkvæmd símleiðis. Spurt var hversu sammála þátttakendur væru þeirri fullyrðingu að búa ætti til ný íslensk orð í staðinn fyrir ensku orðin sem koma inn í málið og reyndust 64% vera algjörlega eða frekar sammála því en aðeins 24% voru frekar eða algjörlega ósammála. Einnig reyndust 60% þátttakenda vera algjörlega eða frekar sammála þeirri fullyrðingu að notuð væru of mörg ensk orð í íslensku og dró Kristján þá ályktun að „[h]in íslenska hefð að sporna gegn of mikilli notkun erlendra orða og búa frekar til ný íslensk orð [virtist] því njóta trausts meirihlutfylgis meðal þjóðarinnar“ (Kristján Árnason 2005:110). Í umfjöllun Kristjáns er þátttakendum einnig skipt í aldurshópa (yngri en 30 ára, 30–44 ára, 45–59 ára og eldri en 60 ára), yngstu þátttakendur 16 ára og þeir elstu 75 ára, og niðurstöður flokkaðar eftir því. Áhugaverðan mun má greina á svörum miðað við þessa flokkun þar sem 85% af elsta hópnum eru frekar eða algjörlega sammála því að búa eigi til íslensk nýyrði í stað enskra orða en aðeins 52% af þeim yngstu eru sama sinnis.

Innan sömu rannsóknar tók Hanna Óladóttir (2005, 2007) viðtöl við 24 Íslendinga á aldrinum 27–36 ára og í þeim áttu þátttakendur að

bregðast við sömu staðhæfingu og hér að ofan, „[p]að á að búa til ný íslensk orð í staðinn fyrir ensku orðin sem koma inn í málið“ (Hanna Óladóttir 2007:125). Átján þátttakendur (u.þ.b. 75%) voru sammála, einn þátttakandi hlutlaus og fimm voru ósammála (u.þ.b. 21%) og reyndust þeir sem voru ósammála ekki endilega á móti myndun nýyrða heldur þótti þeim fullsterkt til orða tekið með sögninni „eiga“.

Í umfjöllun Kristjáns (2005:112–113) má einnig finna niðurstöður úr svokölluðum orðnotkunarspurningum þar sem spurt var um þrjú orðapör þar sem annað orðið er íslenskt nýyrði en það síðara enskt aðkomuorð um sama fyrirbæri. Orðapörin þrjú voru valin út frá aldri innlendu orðanna og voru þau, í lækkanði aldursröð, *lífoörður* – *bodyguard*, *hönnun* – *design* og *tölvupóstur* – *e-mail*. Þátttakendur voru beðnir að svara því, fyrir hvert par fyrir sig, hvort orðið þeir myndu frekar nota og bentu niðurstöðurnar til þess að nokkuð mikill munur væri á milli orðaparanna. Eldri nýyrðin *lífoörður* og *hönnun* reyndust allt að því einráð með rúmlega 94% fylgi en í tilviki orðanna *tölvupóstur* og *e-mail* voru hlutföllin mun jafnari, 46,7% gegn 42,6% auk þess sem 10,7% sögðust nota bæði orðin. Þær niðurstöður gefa til kynna að mögulega hafi aldur nýyrðanna þar einhver áhrif en eins og Kristján bendir á virðast aðrir félagsfræðilegir þættir, s.s. aldur og kyn þátttakenda, jafnframt hafa áhrif. Bilið á milli orðanna *tölvupóstur* og *e-mail* er t.d. langbreiðast hjá yngsta aldurshópnum þar sem 70% segjast nota seinna orðið en aðeins 20,5% það fyrra og þeir þátttakendur virðast jafnframt líklegri en aðrir til að nota aðkomuorðin *bodyguard* og *design* þótt hlutföllin séu enn fremur lág.

Hanna lagði jafnframt fyrir sína þátttakendur nokkur pör orða þar sem annað orðið var enskt aðkomuorð en hitt íslenskt nýyrði yfir sama fyrirbæri. Hún skipti spurningunni í þrennt eftir því hvort hún taldi íslenska orðið vera algengara eða útbreiddara í íslensku málsamfélagi en það enska (dæmi: *hugbúnaður* – *software*), bæði orðin vera jafnalgeng (dæmi: *stafrænn* – *digital*) eða enska orðið algengara en það íslenska (dæmi: *húðmjólk* – *lotion*). Í öllum hópnum þremur voru þátttakendur, sem voru algjörlega eða frekar sammála því að nota ætti íslenska orðið, fleiri en þeir sem voru frekar eða algjörlega ósammála þó að greinilega kæmi fram munur eftir því hversu algeng og útbreidd orðin þóttu vera. Þegar íslenska orðið var talið algengara voru 18 af 24 þátttakendum (75%) algjörlega eða frekar sammála því að nota ætti íslenska orðið en aðeins einn þátttakandi var því ósammála. Þegar íslenska orðið og samsvarandi enskt orð þóttu jafnalgeng töldu 15 þátttakendur (62,5%) að íslenska orðið ætti að hafa vinninginn en

þegar enska orðið þótti algengara var sama hlutfall ekki nema 9 af 24 (37,5%). Þó ber að hafa í huga að í þessum síðasta flokki voru 10 manns (41,7%) hlutlausir svo fæstir voru frekar eða algjörlega ósammála því að nota ætti íslenska orðið (Hanna Óladóttir 2007:120–121).

Hátt hlutfall hlutlausra í því tilviki þar sem enska orðið var talið algengara en það íslenska vakti upp spurningar hjá Hönnu og velti hún því fyrir sér hvort það væri vegna þess að þeir einstaklingar upplifi „togstreitu milli þess sem þeim finnst að eigi að gera, það er að nota íslensku orðin, og svo þess sem er gert, notkun enskra orða“ (Hanna Óladóttir 2007:121). Hún nefndi einnig tilhneigingu þátttakenda til að finna ýmsum nýyrðum allt til foráttu og taldi að það væri jafnvel gert til þess að afsaka eigið notkunarleysi. Þó nefndi hún líka að margir viðmælendanna hafi sýnt hrifningu gagnvart því sem þeir töldu vera góð nýyrði en í því samhengi voru nefnd orð eins og *tölva* og *sjónvarp* (Hanna Óladóttir 2007:122, 125).

Þessar niðurstöður Kristjáns og Hönnu benda ótvírætt til þess að þótt einhverjar blikur hafi mögulega verið á lofti í tengslum við breytt sjónarmið gagnvart sambúð íslensku og ensku hafi almenningur í byrjun þessarar aldar almennt verið hliðhollur myndun nýyrða og notkun þeirra. Og þá liggur beint við að velta því fyrir sér hvernig staðan sé núna, tæpum tveimur áratugum síðar.

3 Rannsóknin

Vorið 2018 setti Tinna Frímann Jökulsdóttir saman rannsókn fyrir meistararitgerð sína í máltækni þar sem megintilgangurinn var að kortleggja samskipti Íslendinga við stafræna aðstoðarmenn og annars konar raddstýrð tæki. Ritgerðin var unnin innan öndvegisverkefnisins *Greining á málfræðilegum afleiðingum stafræns málsambýlis* sem styrkt er af Rannsóknasjóði Íslands og stjórnað af Sigríði Sigurjónsdóttur og Eiríki Rögnvaldssyni (sjá t.d. Sigríði Sigurjónsdóttur og Eirík Rögnvaldsson 2018, 2019). Rannsóknin var framkvæmd með þeim hætti að vefkönnun, sem að hluta til byggði á spurningum úr fyrrnefndu öndvegisverkefni, var deilt á samfélagsmiðlum og þegar upp var staðið fengust 354 nýtileg svör⁵ frá einstaklingum

⁵ Ákveðið var að til þess að teljast sem nýtilegt svar þyrfti það að innihalda upplýsingar um bæði kyn og aldur og var ástæðan fyrir þeirri ákvörðun tvíþætt. Annars vegar til að hægt væri að vinna niðurstöður út frá aldursskiptingu og hins vegar vegna þess að þær spurningar voru samliggjandi í flokki bakgrunnsspurninga

á aldrinum 15–81 árs (á árinu), 275 konum og 79 körlum.

Nýyrðamyndun og -notkun geta leikið stórt hlutverk í því hversu vel gengur að þýða ýmiss konar hugbúnað á íslensku, hvort sem um er að ræða hugbúnað sem byggir á myndrænu/skriflegu viðmóti eða raddstýringu, og ekki síður í því hvort þær þýðingar séu nothæfar og/eða teknar fram yfir ensku. Í þessu samhengi eru það kannski helst viðhorf málhafa gagnvart myndun og notkun nýyrða sem skipta máli því ef viljinn til að nota slíkar þýðingar er lítill sem enginn, óháð því hvaða ástæða liggur að baki, er markmiðinu með þýðingunni varla náð. Því beindist hluti af rannsókninni að viðhorfum Íslendinga gagnvart sambýli íslensku og ensku í stafrænum heimi og þar á meðal voru tvær spurningar sem sneru að nýyrðum og nýyrðanotkun en þær liggja til grundvallar þessari grein.

Fyrri spurningin var hluti af svokallaðri viðhorfsspurningu þar sem þátttakendur voru beðnir um að meta hversu sammála eða ósammála þeir væru tilteknum staðhæfingum. Ein staðhæfinganna tengdist nýyrðamyndun sérstaklega, staðhæfingin „það á að búa til ný íslensk orð í staðinn fyrir ensku orðin sem koma inn í málið“, og er hún til umfjöllunar hér.⁶ Svarmöguleikar voru settir fram á fimm stiga kvarða, frá „mjög ósammála“ upp í „mjög sammála“ auk valmöguleikans „vil ekki svara“. Í seinni spurningunni voru tekin fyrir ellefu fyrirbæri sem eru, a.m.k. í einhverri merkingu, tengd tækni og tölvum. Fyrir hvert fyrirbæri var sett upp tveggja orða þar þar sem fyrra orðið er íslenskt nýyrði yfir þetta tiltekna fyrirbæri og það seinna sambærilegt aðkomuorð.⁷ Í þeim tilvikum þar sem fleiri en eitt orð komu til greina var reynt eftir fremsta megni að velja það sem virðist algengast í íslensku málсамfélagi. Þá var litið til ýmissa orðabóka (*Íslensk orðabók* 2007, e.d.; *Íslensk samheitaorðabók* 2012, e.d.; *Slangurorðabókin* e.d.), ýmissa málheilda (*Ritmálssafn Orðabókar Háskólans*, Steinþór Steingrímsson o.fl. 2018) og gagnasafna sem aðgengileg eru á vefsíðunni *málið.is* auk þess sem stuðst var við óformlega leit á netinu. Þegar kom að vali á fyrirbærum var horft til þess að blanda saman nýrri og eldri tækni um leið og þess var gætt að

sem kom síðast fyrir og líklegt að viðkomandi hafi verið búinn að svara flestum, ef ekki öllum, spurningum fram að því.

⁶ Aðrar staðhæfingar úr sömu viðhorfsspurningu tengjast ekki beint efni greinarinnar og eru því ekki til umfjöllunar.

⁷ Í rannsókninni var talað um „enska heitið“ en líkt og ritrýnir benti réttilega á á það varla við um orð sem notuð eru í íslensku samhengi. Þá á hugtakið „aðkomuorð“ frekar við, orð sem kemur úr öðru máli en er notað í íslensku.

fyrirbærin sem valin voru væru nokkuð þekkt.⁸ Fyrir hvert fyrirbæri voru þátttakendur beðnir um að meta á fimm stiga kvarða hvort algengara væri að þeir notuðu íslenska nýyrðið eða aðkomuorðið auk þess sem þeir gátu valið möguleikana „vil ekki svara“ og „ég þekki ekki hugtakið“.⁹

Þó að reynt væri eftir fremsta megni að setja seinni spurninguna fram með þeim hætti að niðurstöður yrðu sem áreiðanlegastar voru ákveðnir vankantar óumflýjanlegir. Lögð var áhersla á að framsetning yrði eins einföld og skýr og hægt var, fyrst og fremst til að forðast hvers kyns rugling og því var þátttakendum ekki boðið að bæta við eigin orðum. Í einhverjum tilvikum getur því verið að þátttakandi hafi kosið á milli tveggja orða (aðkomuorðs og íslensks nýyrðis) en noti að jafnaði eitthvert annað orð. Eins segja niðurstöður ekki til um hversu oft fólk notar eða talar um viðkomandi fyrirbæri þó að vonir væru bundnar við að valmöguleikinn „ég þekki ekki hugtakið“ myndi a.m.k. ná utan um þá einstaklinga sem aldrei nota þau.

Eins þarf að hafa í huga þá vankanta sem geta fylgt framkvæmd rannsóknarinnar. Vefkönnuninni var að mestu leyti deilt í gegnum samskiptamiðilinn Facebook með hjálp vina og ættingja en að auki voru opnir hópar notaðir til þess að vekja athygli á henni. Þó að heildarfjöldi gildra svara, u.þ.b. 350, sé kannski ekki hátt hlutfall af þjóðinni þá virðist það markmið að ná til fjölbreytts hóps m.t.t. aldurs, kyns, búsetu, atvinnu og menntunar hafa tekist nokkuð vel.¹⁰ Líkt og Fowler (2014) og Best og Harrison (2009) hafa bent á hafa vefkannanir þó bæði kosti og galla. Þeir kostir sem rannsakandi taldi vega þyngst í þessu tilviki eru að með vefkönnunum er tiltölulega auðvelt og fljótlegt að ná til fjölda fólks úr öllum áttum, fólk getur tekið allan þann tíma sem það kys til að svara, hægt er að ná fram fullri nafnleynd svo fólk er óhræddara við að svara sannleikanum samkvæmt og jafnframt er úrvinnsla yfirleitt fljótlegri og áreiðanlegri þegar gögnin eru strax á tölvutæku formi. Til galla má nefna möguleikann á ójafnri dreifingu þátttakenda miðað við ýmsa félagslega þætti, samvinnu þátttakenda eða notkun hjálpargagna og að ekki er hægt að fullu að

⁸ Hér skal tekið fram að lagt var fremur óformlegt mat á þessa þætti þar sem t.d. getur reynst erfitt að tímasetja nákvæmlega upphaf notkunar á tilteknu orði í tiltekinni merkingu, bæði í tal- og ritmáli, sem og að ákvarða útbreiðslu og það hversu algengt það er. Athuganir í vefheimildum voru gerðar í byrjun árs 2018.

⁹ Nánari útfærslu á þeim fimm stiga kvörðum sem notaðir voru í spurningunum má sjá á gröfum af niðurstöðum.

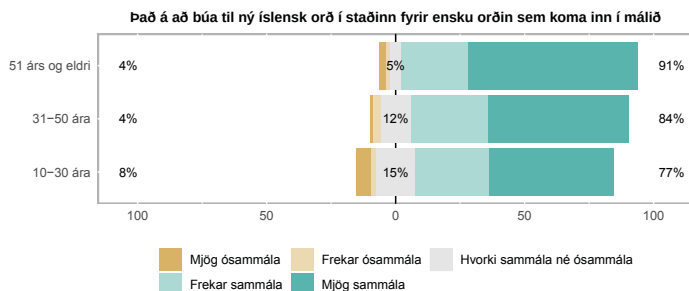
¹⁰ Dreifingu þátttakenda m.v. þessa þætti sem og betri umfjöllun um aðferðafræði rannsóknar og niðurstöður má finna hjá Tinna Frímann Jökulsdóttur (2018).

koma í veg fyrir misskilning þar sem þátttakandi getur ekki fengið aðstoð ábyrgðarmanns könnunar. Aðrir ókostir eru þeir að vefkönnun takmarkar nokkuð það sem hægt er að spyrja um og það hversu ítarlegar upplýsingar er hægt að fá um einstaka atriði þar sem einfaldleiki og skýrleiki vega þyngra. Til að mynda þótti ekki hægt að taka tillit til framburðar í þessari rannsókn.

Tilgangur þeirra tveggja spurninga sem um er rætt var tvíþættur. Annars vegar var reynt að meta með nokkuð almennum hætti viðhorf þátttakenda gagnvart nýyrðamyndun, óháð því hvort þeir kjósi sjálfir að nota þau. Hins vegar var markmiðið með seinni spurningunni að varpa einhverju ljósi á það hversu algengt það sé í raun að fólk taki íslenskt nýyrði fram yfir samsvarandi aðkomuorð og þá hvort greina megí einhvern mun eftir því um hvaða orðapar er að ræða.

4 Viðhorf gagnvart nýyrðamyndun

Nú má líta á niðurstöður úr fyrri spurningunni sem nefnd var hér að framan, viðhorfsspurningunni, sem sjá má endurtekna á *Mynd 1*. Þar er þátttakendum skipt í þrjá aldurshópa þar sem 87 einstaklingar féllu í hóp 10–30 ára, 127 einstaklingar í hóp 31–50 ára og 128 í hóp 51 árs og eldri. Alls 12 svör voru ógild (ekkert svar) en enginn nýtti sér valmöguleikann „vil ekki svara“.

Mynd 1. Viðhorf þátttakenda gagnvart staðhæfingunni „[þ]að á að búa til ný íslensk orð í staðinn fyrir ensku orðin sem koma inn í málið“, flokkuð eftir aldri. Prósentutölur hægra megin standa fyrir samanlögð hlutföll þeirra sem svöruðu „frekar sammála“ (ljósgræna súlan) eða „mjög sammála“ (dökkgræna súlan). Tölurnar á ásnúnum í miðjunni standa fyrir hlutföll þeirra sem svöruðu „hvorki sammála né ósammála“ og vinstra megin eru samtölur þeirra sem svöruðu „frekar ósammála“ eða „mjög ósammála“.

Líkt og *Mynd 1* sýnir styður mikill meirihluti þátttakenda myndun

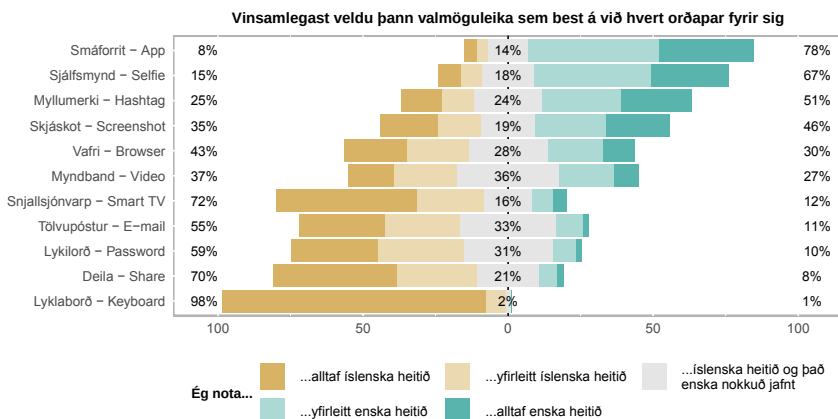
íslenskra nýyrða. Þar kemur fram að 91% þátttakenda í hópi 51 árs og eldri eru frekar eða mjög sammála staðhæfingunni „það á að búa til ný íslensk orð í staðinn fyrir ensku orðin sem koma inn í málið“, 84% í hópi 31–50 ára og 77% í hópi 10–30 ára. Einnig er áhugavert að sjá að í öllum aldurshópum taka fleiri sterka afstöðu með „mjög sammála“ í stað veikari afstöðu með „frekar“. Þetta mætti túlka svo að almennur samhljómur sé innan allra aldurshópa um mikilvægi nýyrðamyndunar, jafnvel þótt hlutfallið lækki aðeins með lækkanði aldri og helst megi greina skýra afstöðu gegn nýyrðamyndun í yngsta aldurshópnum (þó eru aðeins 5,7% mjög ósammála). Munurinn á milli hópa 10–30 ára og 31–50 ára reyndist ekki marktækur (Mann-Whitney U-próf, p-gildi = 0,2246) en munurinn var marktækur á milli hópa 10–30 ára og 51 árs og eldri (p-gildi = 0,0036) og hópa 31–50 ára og 51 árs og eldri (p-gildi = 0,0492)¹¹. Tekið skal fram að þetta jákvæða viðhorf veitir enga fullvissu um að þátttakendur noti íslensk nýyrði heldur má frekar draga þá ályktun að þeir séu líklegri til þess.

Þessar niðurstöður ríma ágætlega við áðurnefndar niðurstöður Kristjáns Árnasonar (2005) og Hönnu Óladóttur (2007) og benda í raun til enn jákvæðara viðhorfs gagnvart nýyrðamyndun en áður, ekki síst hjá yngri þátttakendum. Heildarhlutfall þeirra, án aldursflokunar, sem eru mjög eða frekar sammála fullyrðingunni er tæplega 85% á móti 64% úr niðurstöðum Kristjáns og 75% úr niðurstöðum Hönnu. Yngsti aldurshópurinn hér, þar sem hlutfall jákvæðra svara er 77%, samsvarar yngsta aldurshóp Kristjáns þar sem samsvarandi hlutfall er ekki nema 52%. Svo virðist sem aukin ítök ensku hafi jafnvel eflt vilja Íslendinga til að viðhalda og hlúa að málinu sínu, jafnt hjá ungum sem öldnum. Í kjölfarið af þessu er áhugavert að kanna hvort niðurstöðurnar á *Mynd 1*, sem eins og áður sagði sýna viðhorf 342 þátttakenda gagnvart nýyrðamyndun, séu í takt við raunverulega notkun þeirra á íslenskum nýyrðum. Það er, er hlutfall á raunnotkun þátttakenda á íslenskum nýyrðum í takt við þá skoðun meirihlutans að búa eigi þau til og ef ekki er þá einhver munur á því um hvaða orðapar ræðir?

¹¹ Við útreikninga á marktækni voru sett inn tölugildi fyrir svarmöguleikana fimm, frá 1 fyrir „mjög ósammála“ upp í 5 fyrir „mjög sammála“. Út frá þessum gildum voru svo U-gildi og meðaltöl reiknuð.

5 Notkun íslenskra nýyrða

Nú skal litið á niðurstöður úr spurningunni um raunverulega notkun nýyrða en grafið á *Mynd 2* sýnir öll þau orðapar sem nefnd voru.

Mynd 2. Niðurstöður fyrir öll orðapörin ellefu, án aldursflokkanar.

Á *Mynd 2* sést að augljós munur er á því hvort þátttakendur segjast nota íslenska nýyrðið eða samsvarandi aðkomuorð eftir því um hvaða orðapar er að ræða. Niðurstöður benda því ekki til þess að fólk skiptist í fylkingar á grundvelli uppruna orðanna, þ.e.a.s. noti alltaf íslenskt nýyrði eða alltaf samsvarandi aðkomuorð, heldur virðast aðrir þættir skipta meira máli og þá mögulega einhverjir þeirra sem nefndir voru í kafla 2 og vikið verður betur að hér á eftir. Í tilvikum íslenskra nýyrða eins og *lyklaborð*, *snjallsjónvarp*, *deila*, *lykilorð* og *tölvupóstur* segjast þátttakendur taka þau fram yfir samsvarandi aðkomuorð í 55%–98% tilvika og eru þeir sem svara „ég nota alltaf íslenska heitið“ alltaf jafn margir eða fleiri en þeir sem velja „ég nota yfirleitt íslenska heitið“. Í tilvikum nýyrða eins og *myndband* og *vafri* er skiptingin mun jafnari, þó að íslenska eigi reyndar enn vinninginn en aðkomuorðin taka svo yfir í tilvikum nýyrða eins og *skjáskot*, *myllumerki*, *sjálfsmynd* og *smáforrit*.

Þá er áhugavert að sjá að í þeim tilvikum þar sem enskan hefur yfirburði tóku fleiri þátttakendur þó vægari afstöðu með aðkomuorðinu, með svarinu „ég nota yfirleitt enska heitið“ í stað „ég nota alltaf enska heitið“ sem er þá, eins og áður hefur komið fram, öfugt við þau tilvik þar sem íslenskan hefur yfirburði. Varhugavert er að draga of miklar ályktanir af þessu mynstri en þó má velja því fyrir sér

hvort það geti með einhverjum hætti tengst ákveðinni togstreitu hjá þátttakendum sem nota sjálfir frekar aðkomuorðið en eru mögulega þeirrar skoðunar að betra eða réttara væri að nota nýyrðið, sbr. áður-nefnda umfjöllun Hönnu Óladóttur.

Fyrirbæri	„Ég þekki ekki hugtakið“	„Vil ekki svara“ eða svaraði ekki	Aðrir svarmögu-leikar
smáforrit – app	3	15	336
sjálfsmynd – selfie	1	14	339
myllumerki – hashtag	12	21	321
skjáskot – screenshot	6	12	336
vafri – browser	3	24	327
myndband – video	0	11	343
snjallsjónvarp – smart TV	24	26	304
tölvupóstur – e-mail	0	7	347
lykilorð – password	0	11	343
deila – share	2	10	342
lyklaborð - keyboard	1	4	349

Tafla 1. Fjöldi þátttakenda á bakvið hvern svarmöguleika fyrir hvert orðapar.

Í *Töflu 1* má sjá fjölda þátttakenda á bakvið svarmöguleikana fyrir hvert orðapar. Þar sést að niðurstöðurnar á *Mynd 2* byggja á 304–349 svörum en fyrir hvert orðapar voru alltaf einhverjir þátttakendur sem kusu að svara ekki og stundum einhverjir sem ekki þekktu fyrirbærið. Í öllum tilvikum nema tveimur voru þeir sem ekki þekktu fyrirbærið undir 2% af heildarfjölda svara svo ljóst er að slíkt var ekki algengt. Aftur á móti voru hlutföllin aðeins hærri þegar spurt var um *myllumerki – hashtag* og *snjallsjónvarp – smart TV*, 3,4% og 6,8%, og í báðum tilvikum kom u.p.b. helmingur þeirra þátttakenda úr hópi 51 árs og eldri. Það má sennilega telja eðlilegt í ljósi þess að um tiltölulega ný fyrirbæri er að ræða og þau því líklegri en önnur til að vera ekki á allra vitorði.¹²

¹² Fyrsta myllumerkið, í þeirri notkun sem þekkt er á samfélagsmiðlum, hefur

Þar sem niðurstöðurnar á *Mynd 2* benda til þess, eins og áður sagði, að val á heitum fyrir þessi tilteknu fyrirbæri sé ekki bundið uppruna þeirra (þ.e.a.s. hvort um sé að ræða íslenskt nýyrði eða aðkomuorð) virðist ástæðan fyrir því að sum íslensk nýyrði njóta vinsælda og önnur ekki liggja í öðrum þáttum, t.d. einhverjum þeirra sem nefndir voru í 2. kafla líkt og aldri, útbreiðslu eða tegund.

Íslenska nýyrðið vinsælla		Aðkomuorðið vinsælla	
Nýyrði	Tegund	Nýyrði	Tegund
Lyklaborð	Tökuþýðing	Smáforrit	Samsett nýyrði
Deila	Tökumerking	Sjálfsmynd	Upprunalega tökuþýðing (sbr. e. <i>self-portrait</i> og d. <i>selvportræt</i>). Svipuð merking í raun og áður en ný notkun með tilkomu nýrrar tækni (nýmerking) → sbr. e. <i>selfie</i> .
Lykilorð	Tökuþýðing ættað úr dönsku (<i>nøgleord</i>) eða ensku (<i>keyword</i>). Síðar nýmerking í nýrri notkun (tökumerking).		
Snjallsjón-varp	Sjónvarp = samsett nýyrði → Snjallsjónvarp = tökuþýðing		
Tölvupóstur	Samsett nýyrði	Myllumerki	Samsett nýyrði
Íslenska nýyrðið vinsælla en lítill munur		Aðkomuorðið vinsælla en lítill munur	
Nýyrði	Tegund	Nýyrði	Tegund
Vafri	Vafra (so.) = nýmerking → Vafri = afleiðsla	Skjáskot	Tökuþýðing
Myndband	Samsett nýyrði		

Tafla 2. Tegund íslensku nýyrðanna (í tæknitengdri merkingu) m.v. þær aðferðir sem Guðrún Kvaran (2005:105) telur algengastar.

Í *Töflu 2* er gerð tilraun til að ákvarða tegund nýyrðanna sem um ræðir út frá áður nefndum fimm aðferðum. Eins og sést eru nýyrðin af ýmsum tegundum, þá helst tökuþýðingar, nýmerkingar og samsett nýyrði, og dreifa ólíkar tegundir sér nokkuð jafnt yfir flokkana í *töflu 2*. Því er varla hægt að greina skýrt samband á milli tegundar ný-

stundum verið eignað Chris Messina en hann notaði það í fyrsta skiptið á samfélagsmiðlinum Twitter árið 2007 (sjá t.d. van den Berg 2014). Erfiðara er að tíma-setja komu fyrsta snjallsjónvarpsins, í þeirri mynd sem við þekkjum það í dag, en líklega má setja upphafspunkt við upphaf snjalltækjabyltingarinnar sem oft er talin hafa hafist árið 2007 þegar fyrsti Iphone síminn kom á markað (Apple 2007).

yrðis og vinsælda þess en hér þarf þó að hafa í huga að um er að ræða frekar fá orðapör og sennilega þyrfti fleiri til svo greina mætti eitthvert mynstur.

Næst má velta því fyrir sér hvort greina megji áhrif þess að tiltekin nýyrði séu sjáanlegri eða meira áberandi en önnur. Til dæmis má bera saman nýyrðin *lykilorð* og *lyklaborð* en þó að þau séu bæði vinsælli en samsvarandi aðkomuorð er töluverður munur á niðurstöðum, 98% þátttakenda nota alltaf eða yfirleitt orðið *lyklaborð* en aðeins 59% *lykilorð*. Nú eru þessi orð nokkuð keimlík og sennilega bæði tökuþýðingar að uppruna þótt merking orðsins *lykilorð* hafi breyst og víkkað eilítið meira en merking orðsins *lyklaborð* með tímanum. Bæði orðin hafa verið til í málinu frá fyrri hluta síðustu aldar¹³ og líklega svipað lengi í tölvutengdri merkingu þar sem hugtökin hafa bæði fylgt fyrstu tölvunum. Skýringuna á muninum á vinsældum þessara nýyrða má mögulega finna í sýnileika þeirra eða öllu heldur sýnileika aðkomuorðanna. Notendur Internetsins og snjalltækja þurfa í sífellu að slá inn hvers kyns lykilorð og þar sem viðmót algengra vefsíða og smáforrita eru oft á ensku er enska heitið eða aðkomuorðið, *password*, mjög sýnilegt sem eykur samkeppni við íslenska nýyrðið. Líklega ber hlutinn *lyklaborð*, í tölvutengdri merkingu, sjaldnar á góma, hvort sem er á ensku eða íslensku, og því eru áhrif aðkomuorðsins sennilega minni.

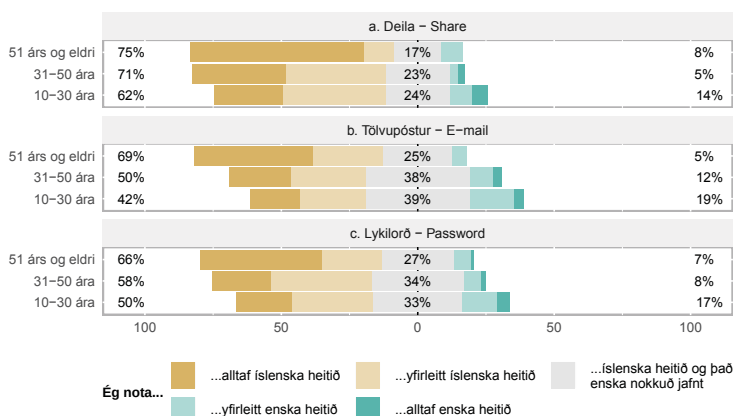
Mögulega má tengja góðar viðtökur nýyrðisins *snjallsjónvarp*, sem nú er nokkuð nýlega komið á markað, við tvennt; annars vegar er nýyrðið *sjónvarp* mjög rótgróið í íslensku málсамfélagi og hins vegar mátti greina gríðarlega aukningu í auglýsingum á slíkum tækjum, þar sem íslenska nýyrðið var notað, í aðdraganda heimsmeistaramótsins í fótbolta 2018 um svipað leyti og rannsóknin sem hér er kynnt fór fram. Ástæðan fyrir því hversu lítilla vinsælda nýyrðið *smáforrit* nýtur má mögulega rekja til tveggja ástæðna; skorts á sýnileika umfram aðkomuorðið *app* og þess að það gæti hafa orðið til of seint, þ.e.a.s. eftir að aðkomuorðið *app* var orðið rótgróið í málinu og t.a.m. búið að aðlagast íslensku beygingakerfi vel. Við leit í *Risamálheildinni* fást tæplega sjö þúsund niðurstöður ef leitað er að öllum orðmyndum aðkomuorðsins *app* (m.a. úr Alþingisræðum, dómum og fjölmiðlum) en aðeins rúmlega tvö þúsund niðurstöður fyrir nýyrðið *smáforrit*.

¹³ Við leit á vefnum *Tímarit.is* var elsta dæmið um orðið *lyklaborð* frá árinu 1914 en þó aðeins þrjú dæmi fyrir 1950 og varla um neinn fjölda að ræða fyrr en á áttunda áratugnum. Elsta dæmið um *lykilorð* er frá árinu 1931 en þau eru fá fram á sjöunda áratuginn. Að sjálfsögðu er ekki um að ræða tölvutengda merkingu fyrst um sinn.

5.1 Notkun nýyrða með tilliti til aldursflokkanar

Nú skal lítið á niðurstöður með tilliti til aldurs en á myndum 3–6 má sjá niðurstöður sömu spurningar þar sem búið er að skipta þátttakendum í aldurshópa. Þar má greina a.m.k. tvö mynstur sem hvort á við nokkur orðapör. Því fyrra má lýsa með eftirfarandi hætti (myndir 3–4):

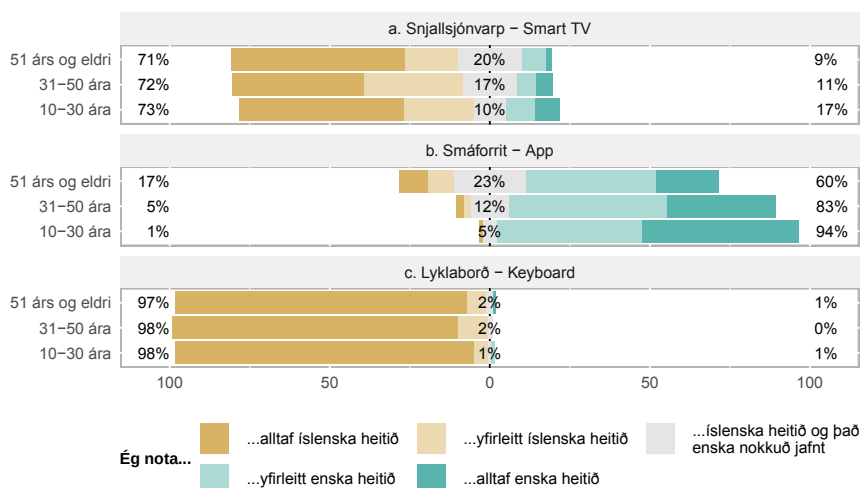
- Allir aldurshópar hneigjast í sömu átt fyrir tiltekið orðapar, þ.e.a.s. annað hvort hefur íslenska vinninginn hjá öllum aldurshópum eða enska.
- Þó er súlan fyrir aðkomuorðið yfirleitt lengst hjá yngsta aldurshópnum og þar eru þátttakendur einnig líklegri en aðrir til að taka sterkari afstöðu með ensku (með valmöguleikanum „ég nota alltaf enska heitið“). Með sama hætti er súlan fyrir íslenska nýyrðið yfirleitt lengst hjá elsta aldurshópnum og þar eru þátttakendur einnig líklegri en aðrir til að taka sterkari afstöðu með íslensku.

Mynd 3. Niðurstöður fyrir orðapörin *deila – share*, *tölvupóstur – e-mail* og *lykilorð – password*, flokkaðar eftir aldri.

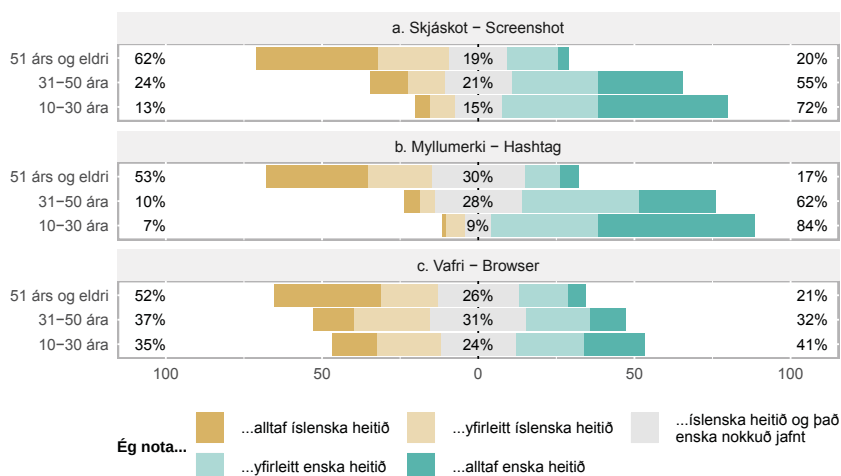
Fyrir Mynd 3 má taka orðaparið *deila – share* sem dæmi en meirihluti þátttakenda segist yfirleitt eða alltaf nota íslenska nýyrðið, óháð aldurshópi. Hlutfall þeirra sem velja ensku er þó hæst hjá yngsta aldurshópnum og þar er einnig hæst hlutfall þeirra sem taka afgerandi afstöðu með „alltaf enska heitið“. Öfugt við það er hæst hlutfall þeirra sem nota íslenska nýyrðið, ýmist alltaf eða yfirleitt, í elsta aldurshópnum og þeir þátttakendur taka einnig helst afgerandi

afstöðu með íslensku. Sama mynstur sést hjá þörunum *tölvupóstur – e-mail* og *lykilorð – password* sbr. *Mynd 3*.

Mynd 4. Niðurstöður fyrir orðapörin *snjallsjónvarp – smart TV*, *smáforrit – app* og *lyklaborð – keyboard*, flokkaðar eftir aldri.

Eins og sést á *Mynd 4* fylgja niðurstöður fyrir orðapörin *snjallsjónvarp – smart TV* og *smáforrit – app* einnig þessu mynstri en þó með smá frávikum. Í tilviki nýyrðisins *snjallsjónvarp* er lítill sem enginn munur á „íslensku súlunni“ eftir aldurshópum og í raun fer hlutfall þeirra sem kjósa að nota það frekar en aðkomuorðið hækkandi um 1% með lækkandi aldri. Í tilviki orðaparsins *smáforrit – app* er frávikið frá áður nefndum orðapörum fólgið í því að allir aldurshópar taka aðkomuorðið fram yfir það íslenska. Á *Mynd 4* má einnig sjá niðurstöður fyrir orðaparið *lyklaborð – keyboard* sem sker sig frá öllum öðrum orðapörum að því leytnu til að nánast enginn (0%–1%) segist yfirleitt eða alltaf nota aðkomuorðið og jafnframt eru fáir (1%–2%) sem segjast nota nýyrðið til jafns við aðkomuorðið. Með öðrum orðum segjast 97%–98% þátttakenda yfirleitt eða alltaf nota íslenska nýyrðið og það sem meira er, 89%–93% taka sterka afstöðu með svarinu „ég nota alltaf íslenska heitið“.

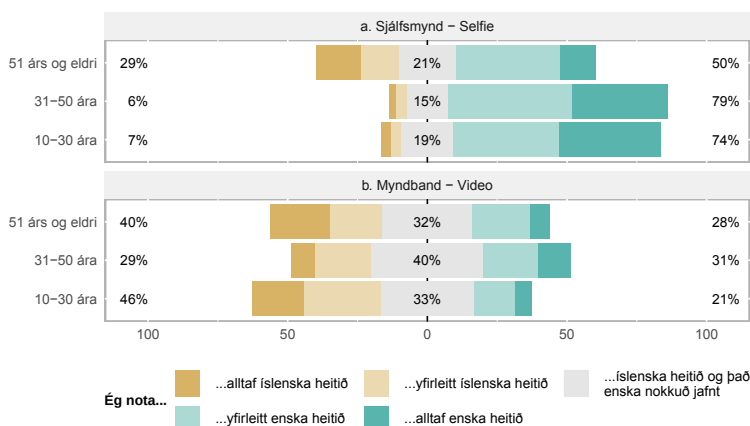
Mynd 5. Niðurstöður fyrir orðapörin *skjáskot – screenshot*, *myllumerki – hashtag* og *vafri – browser*, flokkaðar eftir aldri.

Á Mynd 5 má sjá seinna mynstrið sem kemur fram hjá orðapörunum *skjáskot – screenshot*, *myllumerki – hashtag* og *vafri – browser*. Í þessum dæmum hneigist elsti aldurshópurinn alltaf í átt að íslensku (52%–62%) og um leið taka fleiri þátttakendur í þeim hópi sterka afstöðu með íslensku en veika og öfugt þegar kemur að ensku. Yngsti aldurshópurinn hneigist aftur á móti í öllum tilvikum að ensku (41%–84%) og virðast yngstu þátttakendurnir um leið líklegri, þó að munurinn sé fremur lítill, til að taka sterkari afstöðu með ensku kjósi þeir ensku en veikari með íslensku verði hún fyrir valinu. Hópur 31–50 ára lendir í öllum dæmunum þarna á milli; í fyrri dæmunum tveimur kjósa fleiri aðkomuorðið (55% og 62%) en í síðasta dæminu kjósa fleiri íslenska nýyrðið (37%). Þátttakendur í þeim hópi taka frekar veikari afstöðu með ensku en sterka, en í tilviki íslensku er slíkur munur minni eða enginn.

Ef litið er á niðurstöðurnar fyrir orðaparið *myllumerki – hashtag* (á Mynd 5) er nokkuð merkilegt að sjá að í elsta aldurshópnum segjast 53% yfirleitt eða alltaf nota íslenska nýyrðið en 17% segjast yfirleitt eða alltaf nota aðkomuorðið. Eins og áður sagði er hugtakið, í þeirri mynd sem þekktust er í dag, nokkuð nýlegt og enska heitið þar að auki nokkuð sýnilegt, t.d. á vefsíðum og samfélagsmiðlum. Því hefði jafnvel mátt búast við að enskan hefði yfirhöndina, sem hún reyndar gerir þegar litið er á niðurstöðurnar án aldursflokunar, sbr. Mynd 2, sem og hjá hinum aldurshópunum tveimur. Mögulega má leita

skýringa í þeim mun sem virðist vera á því hvaða afþreyingu fólk kys eftir aldri. Samkvæmt niðurstöðum fyrrnefnds öndvegisverkefnis (sjá t.d. Dagbjörtu Guðmundsdóttur 2018:58–63) virðist eldra fólk t.d. horfa töluvert meira á íslenskar sjónvarpsstöðvar en yngri kynslóðirnar sem sækja frekar í hvers kyns efnisveitur, efni af netinu eða efni í ýmiss konar smáforritum sem aðallega er á ensku. Þar af leiðandi er líklegt að kynni yngri þátttakenda af hugtakinu *myllumerki* – *hashtag* séu mestmegnis á ensku og því ekki óeðlilegt að aðkomuorðið festist frekar í minni. Eldri þátttakendur eru aftur á móti líklegri til að horfa hlutfallslega meira á íslenskt efni, t.d. á íslenska fjölmiðla, þar sem íslenska nýyrðið ber án efa oftár á góma.

Niðurstöðurnar á *Mynd 5* geta bent til aldursbindingar (e. *age grading*) eða málbreytingar á milli kynslóða (e. *generational change*) (sjá umfjöllun Wagner 2012). Ef fyrra tilvikið, aldursbinding, á við þýðir það að sú tilhneiging yngstu þátttakendanna til að velja aðkomuorðið sé bundin aldri og muni líklega eldast af þeim. Það er, eftir því sem þátttakendur eldast því líklegri séu þeir til að færa sig úr aðkomuorðinu yfir í íslenska nýyrðið. Næstu kynslóðir myndu svo gera slíkt hið sama, kjósa aðkomuorðið á ákveðnum aldri en taka svo upp íslenska nýyrðið þegar þeir eldast. Í seinna tilvikinu, málbreytingum á milli kynslóða, væri hins vegar um að ræða varanlegri breytingu þar sem þátttakendurnir í yngri aldurshópunum, sem nú velja oftár aðkomuorð, munu halda því áfram og líklega bera það val áfram til næstu kynslóða. Smátt og smátt gætu því íslensku nýyrðin dáið út þegar fækkar í eldri kynslóðum.

Mynd 6. Niðurstöður fyrir orðapörin *sjálfsmynd* – *selfie* og *myndband* – *video*, flokkaðar eftir aldri.

Niðurstöður fyrir síðustu hugtökin tvö má sjá á *Mynd 6* en þar sést að þau fylgja ekki aðurnefndum mynstrum. Þau eiga það sameiginlegt að þátttakendur á aldrinum 31–50 ára lenda ekki á milli hinna hópanna tveggja eins og í öllum hinum dæmunum heldur teygir þeirra súla sig lengst í átt að aðkomuorðunum, lengra en súla yngsta aldurshópsins. Líkt og ritrýnir benti á var sennilega óheppilegt að nota orðið *sjálfsmynd* á móti aðkomuorðinu *selfie* af ýmsum ástæðum. Líklega er nýyrðið *sjálfa* algengara í þessu samhengi, þó að *sjálfsmynd* sé vissulega notað líka, auk þess sem orðið *sjálfsmynd* hefur fleiri merkingar sem gæti hafa skekkt niðurstöður. Í tilviki orðaparsins *myndband* – *video* má mögulega tengja þetta við það tímabil sem vídeospólur og vídeóleigur nutu vinsælda, sérstaklega hjá börnum og unglingum. VHS myndbandsspólur komu fyrst á markað í Japan 1976 (Cusumano o.fl. 1992:51) og voru nánast einráðar á markaði þar til DVD mynddiskarnir komu til sögunnar í kringum 1995 (de Laat 1999). Á tímum vídeospólunnar voru elstu þátttakendurnir í aldurshópi 31–50 ára á aldrinum u.þ.b. 10–30 ára og þeir yngstu orðnir u.þ.b. 10 ára þegar DVD tók við hér á landi svo ekki er ólíklegt að aðkomuorðið *video* sé þeim tamara en þeim sem yngri eru. Hér má benda á að orðið var stafsett með enskum hætti í könnuninni, líkt og virðist algengt á t.d. helstu samfélagsmiðlum, en aðlagður ritháttur, *vidéo*, er einnig í notkun. Líklega hafa þátttakendur sem nota þann rithátt þó frekar valið *video* en *myndband*.

Nú hafa verið reifaðar ýmsar skýringar á því hvers vegna sum tækninýyrði hafa náð betri fóttfestu í íslensku málсамfélagi en önnur. Allt eru þetta aðeins tilgátur sem erfitt er að sanna eða átla með nákvæmni þar sem margar skýringar geta átt við eitt og sama orðaparið. Hér hefur aðeins gefist ráðrúm til að ræða einstaka dæmi auk þess sem aðrar mögulegar skýringar eru enn óráddar. Til að mynda má nefna að í rannsókninni var hvorki gerður greinarmunur á tal- og ritmáli né fjallað um ólíkar ritmyndir eða framburð auk þess sem aðkomuorðin hafa aðlagast íslensku beygingakerfi misvel. Aftur á móti má vera ljóst að íslensk nýyrði ná ekki vinsældum fyrir þær sakir einar að vera íslensk. Aðrir þættir virðast þurfa að koma til og t.a.m. virðist skipta töluverðu máli að nýyrðið sé myndað sem fyrst eftir að fyrirbærið/hugtakið berst til landsins, að því sé komið á framfæri og það sé sem flestum sýnilegt.

6 Niðurlag

Í þessari grein er gefið yfirlit yfir niðurstöður úr nýlegri rannsókn á viðhorfum gagnvart íslenskum nýyrðum og aðkomuorðum og notkun á nokkrum slíkum orðapörum sem tengjast tölvum og tækni. Hvað viðhorf varðar kom í ljós að mikill meirihluti þátttakenda styður myndun íslenskra nýyrða og tóku fleiri sterka afstöðu með þeim en veika. Slíkan samhljóm mátti finna í öllum aldurshópum þó að hlutfallið lækki aðeins með lækkingu aldri. Einna áhugaverðast við samanburð þessara niðurstaðna við áður nefnda umfjöllun Kristjáns Árnasonar (2005) og Hönnu Óladóttur (2007) er sú staðreynd að þessar nýju niðurstöður sýna jafnvel enn jákvæðara viðhorf gagnvart nýyrðamyndun en eldri rannsóknir. Eins og Kristján nefnir í grein sinni mætti velja því fyrir sér hvort aukin alþjóðavæðing geti haft þau áhrif að íslenska skipti nú minna máli í sjálfsmynd Íslendinga en áður. Niðurstöðurnar sem Kristján fjallaði um bentu ekki til þess að svo væri raunin á meðal almennings en nú, tæpum tveimur áratugum síðar, ætti að vera farið að bera á slíkum áhrifum séu þau væntanleg. Svo virðist þó ekki vera.

Þegar kemur að notkun nokkurra íslenskra nýyrða er samhljómurinn þó ekki alveg jafn skýr. Greina má augljósan mun á því hvort þátttakendur segjast nota íslenska nýyrðið eða aðkomuorð eftir því um hvaða fyrirbæri/orðapar er að ræða og af því má draga þá ályktun að uppruni orðanna, þ.e.a.s. hvort orðið sé íslenskt nýyrði eða enskt að uppruna, liggi ekki til grundvallar orðavali. Þegar litið er á niðurstöður án aldursflokkanar kemur í ljós að yfirleitt tekur meira en helmingur þátttakenda, sem velja íslensku hverju sinni, sterka afstöðu með íslensku en því er öfugt farið með aðkomuorðin þar sem þeir sem þau velja virðast þá líklegri til að taka veika afstöðu. Mögulegt er að tengja þetta við einhvers konar togstreitu milli þess sem fólki, sem kys frekar aðkomuorð, finnst að það eigi að gera, þ.e.a.s. nota íslensk nýyrði og þess sem það raunverulega gerir.

Þar sem uppruni orðanna virðist ekki liggjá til grundvallar vali fólks var gerð tilraun til að leita skýringa í öðrum þáttum. Myndun nýyrðanna virðist ekki hafa merkjanleg áhrif en þó þarf líklega fleiri en ellefu orðapör til að leggja mat á það. Niðurstöður Kristjáns og Hönnu benda m.a. til þess að aldur nýyrðanna og það hversu algeng þau eru skipti máli sem og aldur málnotenda og virðist það í einhverjum tilvikum í samræmi við þær niðurstöður sem eru birtar hér. Aðrar skýringar voru reifaðar í tengslum við einstaka dæmi og

þó að varla sé hægt að færa sönnur á eitt né neitt í þessu samhengi virðast ýmsir þættir líklegir til að hafa áhrif á lífslíkur og vinsældir nýyrða, s.s. magn og vettvangur sýnileika og það hversu snemma þau koma inn í málið.

Þegar niðurstöður eru flokkaðar eftir aldri sést einnig skýr munur á aldurshópum varðandi skiptingu í veika og sterka afstöðu. Þannig eru þátttakendur yngsta aldurshópsins yfirleitt líklegastir til að taka sterka afstöðu með enska orðinu og þátttakendur elsta aldurshópsins líklegastir til að taka sterka afstöðu með íslenska orðinu. Greina má tvö meginmynstur í niðurstöðunum þó að nokkur orðapör standi utan þeirra. Annars vegar hneigjast allir aldurshópar í sömu átt (þ.e.a.s. annað hvort að íslenska nýyrðinu eða samsvarandi aðkomuorði) en þó þannig að súlan í átt að ensku er lengst hjá yngsta aldurshópnum og súlan í átt að íslensku lengst hjá elsta aldurshópnum. Hins vegar eru nokkur dæmi um að elsti aldurshópurinn taki nokkuð sterka afstöðu með íslensku á sama tíma og yngsti aldurshópurinn tekur með sambærilegum hætti sterka afstöðu með ensku en þriðji aldurs hópurinn lendir þar á milli. Mögulega er um að ræða aldursbundna tilhneigingu til að nota aðkomuorð og þá munu þessir þátttakendur líklega taka upp íslensku nýyrðin þegar fram líða stundir. Líklega þarf meiri áhyggjur að hafa af því ef þetta reynist vísir að málbreytingu í þá átt að enska heitið/aðkomuorðið taki alveg yfir íslenska nýyrðið þegar þessi kynslóð vex úr grasi.

Jákvætt viðhorf gagnvart nýyrðamyndun, yfirburðir meirihluta þeirra íslensku nýyrða sem athuguð voru gagnvart samsvarandi aðkomuorðum og sú tilhneiging þátttakenda til að taka frekar sterka afstöðu með íslensku, ef þeir á annað borð nota íslenska nýyrðið, benda þó til jákvæðs viðhorfs gagnvart íslensku og styrkja án efa lífvænleika íslenskrar tungu. Þátttakendur virðast tilbúnir til að taka íslenskum nýyrðum opnum örmum ef ákveðnum skilyrðum er mætt og því má telja mikilvægt að efla bæði hraða nýyrðamyndunar og útbreiðslu íslenskra nýyrða.

Heimildir

- Apple. 2007. Apple reinvents the phone with iPhone. <https://www.apple.com/newsroom/2007/01/09Apple-Reinvents-the-Phone-with-iPhone/> (apríl 2019).
- Ari Páll Kristinsson. 2017. *Málheimar: Sitthvað um málstefnu og málnotkun*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.

- Ágústa Þorbergsdóttir. 2011. Nýyrði. Í: Jóhannes B. Sigtryggsson (ritstj.). *Handbók um íslensku*, bls. 333–339. Reykjavík: JPV.
- Árni Böðvarsson. 1964. Viðhorf Íslendinga til móðurmálsins fyrr og síðar. Í: Halldór Halldórsson (ritstj.). *Þættir um íslenskt mál eftir nokkra íslenska málfræðinga*, bls. 177–200. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Ásta Svavarsdóttir. 2011. Orð af erlendum uppruna. Í: Jóhannes B. Sigtryggsson (ritstj.). *Handbók um íslensku*, bls. 340–348. Reykjavík: JPV.
- Ásta Svavarsdóttir. 2017. „annaðhvort með dönskum hala eða höfði, enn að öðru leiti íslenskt“: Um tengsl íslensku og dönsku á 19. öld og áhrif þeirra. *Orð og tunga* 19:41–76.
- Best, Samuel J. og Chase H. Harrison. 2009. Internet survey methods. Í: Leonard Bickman og Debra J. Rog (ritstj.). *The SAGE handbook of applied social research methods* (2. útgáfa), bls. 413–434. Los Angeles: SAGE Publications.
- Bjarni Vilhjálmsson. 1944. Nýyrði í Stjörnufræði Ursins. *Skírnir* 118.1:99–130.
- Björn M. Ólsen. 1916. Aldarafmælishátíð hins íslenska bókmenntafelags 1816 – 15. ágúst – 1916. Í: Páll Eggert Ólason (ritstj.). *Hið íslenska bókmenntafélag 1816–1916: Minningarit aldarafmælisins 15. ágúst 1916*, bls. 187–209. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Cusumano, Michael, Yiorgos Mylonadis og Richard Rosenbloom. 1992. Strategic Maneuvering and Mass-Market Dynamics: The Triumph of VHS over Beta. *The Business History Review* 66.1:51–94.
- Dagbjört Guðmundsdóttir. 2018. *Aldursbundin þróun stafræns ílags í málambýli íslensku og ensku: Kortlagning á umfangi, eðli og áhrifsþrengtum*. MA-ritgerð, Háskóla Íslands, Reykjavík. <http://hdl.handle.net/1946/29954> (apríl 2019).
- de Laat, Paul. 1999. Systemic Innovation and the Virtues of Going Virtual: The Case of the Digital Video Disc. *Technology Analysis and Strategic Management* 11.2:159–180.
- Drude, Sebastian, Anton Karl Ingason, Ari Páll Kristinsson, Birna Arnbjörnsdóttir, Einar Freyr Sigurðsson, Eiríkur Rögnvaldsson, Iris Edda Nowenstein og Sigríður Sigurjónsdóttir. 2018. Digital resources and language use: Expanding the EGIDS scale for language development into the digital domains. Í: Nicholas Ostler, Vera Ferreira og Chris Moseley (ritstj.). *Communities in Control: Learning tools and strategies for multilingual endangered language communities. Proceedings of the 21st FEL Conference 19 – 21 October 2017*, bls. 98–106. Hungerford: Foundation for Endangered Languages.
- Eggert Ólafsson. 1832. *Kvæði Eggerts Ólafssonar, útgefin eptir þeim beztu handritum er feingizt gátu* (Eggert Jónsson, Tómas Sæmundsson og Skúli Vigfússon Thorarensen bjuggu til prentunar). Kaupmannahöfn.

- Einar Jónsson. 1913. 1. mál, fjárlög 1914 og 1915 [ræða flutt á 42. fundi 24. löggjafarþings Alþingis]. <https://www.althingi.is/alttext/raeda/?lthing=24&rnr=1137> (apríl 2019).
- Eiríkur Rögnvaldsson. 2016. Um utanaðkomandi aðstæður íslenskrar málþróunar. *Skírnir* 2016.1:17–31.
- Elín Þórsdóttir. 2018. *Áhrif aukinnar enskunotkunar á íslenska málfræði*. MA-ritgerð, Háskóla Íslands, Reykjavík. <http://hdl.handle.net/1946/29876> (apríl 2019).
- Fowler, Floyd J. Jr. (2013). *Survey research methods* Fifth Edition. Los Angeles: SAGE Publications.
- Guðmundur Finnbogason. 1928. Hreint mál. *Skírnir* 102:145–155.
- Guðrún Kvaran. 2001. Nokkur dönsk aðkomu- og tökuorð í heimilishaldi. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 23:275–289.
- Guðrún Kvaran. 2005. *Íslensk tunga II. Orð*. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Halldór Halldórsson. 1987. Þörf á nýyrðum og sigurlíkur þeirra. Í: Ólafur Halldórsson (annaðist útgáfu). *Móðurmálið: Fjórtán erindi um vanda íslenskrar tungu á vorum dögum*, bls. 93–98. Reykjavík: Vísindafélag Íslendinga.
- Halldór Laxness. 1993. *Sjálfstætt fólk* (6. útgáfa). Reykjavík: Vaka-Helgafell.
- Hanna Óladóttir. 2005. *Pizza eða flatbaka?: Viðhorf 24 Íslendinga til erlendra máláhrifa í íslensku*. MA-ritgerð, Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Hanna Óladóttir. 2007. „Ég þarf engin fornrit til að vita að ég er Íslendingur, ég vil samt tala íslensku“: Um viðhorf Íslendinga til eigin tungumáls. *Ritið* 7.1:107–130.
- Íslensk orðabók*. <https://snara.is> (apríl 2019).
- Íslensk orðabók*. 2007. (4. útg.). Ritstj. Mörrður Árnason. Reykjavík: Edda.
- Íslensk samheitaorðabók*. <https://snara.is> (apríl 2019).
- Íslensk samheitaorðabók*. 2012. (3. útgáfa, aukin og endurbætt). Ritstjóri: Svavar Sigmundsson. Reykjavík: Forlagið.
- Jón Ólafsson. 1913. 1. mál, fjárlög 1914 og 1915 [ræða flutt á 42. fundi 24. löggjafarþings Alþingis]. <https://www.althingi.is/alttext/raeda/?lthing=24&rnr=1151> (apríl 2019).
- Kjartan G. Ottósson. 1990. Íslensk málhreinsum. Sögulegt yfirlit. *Rit Íslenskrar málnefndar* 6. Reykjavík: Íslensk málnefnd.
- Kristján Árnason. 2001. Málstefna 21. aldar. *Málfregnir* 11:3–9.
- Kristján Árnason. 2005. Íslenska og enska: Vísir að greiningu á málvistkerfi. *Ritið* 5.2:99–140.
- Lewis, M. Paul og Gary F. Simons. 2010. Assessing endangerment: Expanding Fishman's GIDS. *Revue Roumaine de Linguistique* 2010(2):103–120.
- Lilja Björk Stefánsdóttir. 2018. *Heimdragar og heimsborgarar: Menningarlegur hvati í stafrænu málsambýli*. MA-ritgerð, Háskóla Íslands, Reykjavík. <http://hdl.handle.net/1946/29936> (apríl 2019).
- Mennta- og menningarmálaráðuneyti. 2009. *Íslenska til alls: Tillögur íslenskrar málnefndar að íslenskri málstefnu samþykktar á Alþingi* 12. mars 2009. Reykjavík: Mennta- og menningarmálaráðuneytið.

- Ritmalssafn Orðabókar Háskólans*. <http://ritmalssafn.arnastofnun.is/> (apríl 2019).
- Sigríður Sigurjónsdóttir. 2016. Snjalltækjavæðingin og máltaka íslenskra barna. *Hugrás. Vefrit Hugvísindasviðs* 18. ágúst. <http://hugras.is/2016/08/snjalltaekjavaedingin-og-maltaka-islenskra-barna/> (apríl 2019).
- Sigríður Sigurjónsdóttir og Eiríkur Rögnvaldsson. 2018. Stafrænt sambýli íslensku og ensku. *Netla – Vefðimarit um uppeldi og menntun*. Sérít 2018 – Menntakvika 2018.
- Sigríður Sigurjónsdóttir og Eiríkur Rögnvaldsson. 2019. Íslenska á tölvuöld. Í: Höskuldur Práinsson og Hans Andrias Sølvará (ritstj.). *Frændafundur 9*. Reykjavík: Hugvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Slangurorðabókin*. <http://slangur.snara.is> (apríl 2019).
- Steinþór Steingrímsson, Sigrún Helgadóttir, Eiríkur Rögnvaldsson, Starkaður Barkarson og Jón Guðnason. 2018. Risamálheild: A Very Large Icelandic Text Corpus. Í: *Proceedings of the Eleventh International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2018)*, bls. 4361–4366. Miyazaki, Japan: European Language Resources Association (ELRA). 2017 útgáfa af málheildinni er aðgengileg til leitar á malheildir.arnastofnun.is.
- Thomason, Sarah. 2010. Contact Explanations in Linguistics. Í: Raymond Hickey (ritstj.). *The Handbook of Language Contact*, bls. 31–47. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Tinna Frimann Jökulsdóttir. 2018. „I didn't understand that — please try again“: *Samskipti Íslendinga og stafrænna aðstoðarmanna*. MA-ritgerð, Háskóla Íslands, Reykjavík. <http://hdl.handle.net/1946/29997> (apríl 2019).
- UNESCO Ad Hoc Expert Group on Endangered Languages. 2003. *Language vitality and endangerment* [skýrsla lögð fram vegna International expert meeting á UNESCO programme safeguarding of endangered languages, 10.–12. mars 2003]. <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001836/183699E.pdf> (apríl 2019).
- van den Berg, Jan Albert. 2014. The story of the hashtag(#): A practical theological tracing of the hashtag(#) symbol on Twitter. *HTS Theological Studies* 70.1:1–6. <https://dx.doi.org/10.4102/hts.v70i1.2706>.
- Wagner, Suzanne E. 2012. Age Grading in Sociolinguistic Theory. *Language and Linguistics Compass* 6.6:371–382. doi:10.1002/lnc3.343.

Lykilorð

nýyrði, aðkomuorð, tökuorð, viðhorf málhafa, tölvur og tækni

Keywords

neologisms, loanwords, speaker attitudes, computers and technology

Abstract

English is increasingly influencing the Icelandic language community, raising concerns about the state and prospects of the Icelandic language. Recent studies indicate that such concerns are probably justified. The viability of the language depends on it being used in all areas of daily communication and the attitudes of speakers toward the contact between Icelandic and English is important in this respect. This paper describes the results of a recent study of the attitudes of about 350 Icelandic speakers toward neologisms and their use of a few technology-related neologisms. The paper discusses possible reasons for why some neologisms are received more positively than others and the relationship between neologisms and language viability in the context of Icelandic. The general discussion is then related to the findings of the study which indicate that there is a general consensus among all age groups that Icelandic neologisms should be created and adopted instead of foreign loanwords, although the proportion of such responses is lower in the younger age groups. Icelandic neologisms were viewed more favorably than loanwords in most cases but it is nevertheless clear that not all neologisms are equally well received. We consider some possible explanations for such differences.

Tinna Frímann Jökulsdóttir
Doktorsnemi í máltækni við Íslensku- og menningardeild
Hugvísindasviði Háskóla Íslands
tinnafj@hi.is

Anton Karl Ingason
Íslensku- og menningardeild
Hugvísindasviði Háskóla Íslands
antoni@hi.is

Sigríður Sigurjónsdóttir
Íslensku- og menningardeild
Hugvísindasviði Háskóla Íslands
siggasig@hi.is

Eiríkur Rögnvaldsson
Prófessor emeritus
eirikur@hi.is

Ari Páll Kristinsson

Um greiningu á málstöðlun og málstefnu

Haugen, Ammon og Spolsky
í íslensku samhengi

1 Inngangur

Markmið þessarar greinar er annars vegar að kynna þrenns konar kenningar og greiningaraðferðir er varða málstöðlun, málstefnu og málstýringu og hins vegar að sýna hvernig þær nýtast við greiningu á íslensku efni.¹

Í 2. kafla er hugað að kenningum tveggja höfunda sem fjallað hafa um stöðlun og þjóðtungur. Annars vegar er skýrt frá vel þekktri greiningu Haugens (1966 o.v.) á meginskrefum þess ferlis þegar málafrigði tekur á sig mynd staðlaðrar þjóðtungu. Hins vegar er sagt frá líkani Ammons (2003, 2015 o.v.) um þá gagnvirku þætti sem hann telur ráða því hvað teljist til staðalmáls. Í 3. kafla er fjallað um málstefnu og málstýringu og raktar meginhugmyndir Spolskys (2004, 2009) í því sambandi og nýlegar endurbætur (Spolsky 2018). Jafnframt því að kynna hugmyndir ofangreindra fræðimanna eru í 2. og 3. kafla sýnd og skýrð margvísleg dæmi um hvernig greiningaraðferðum þeirra og hugmyndum ýmist hefur verið beitt eða mætti beita til skýringar á vissum þáttum í íslenskri málsögu og málstefnu. Í 4.

¹ Ég þakka ritrýnum góðar ábendingar og tillögur um orðnotkun og framsetningu. Orð og tunga 21 (2019), 129–151. © Ari Páll Kristinsson. CC BY-NC-SA 4.0.

kafla, lokaorðum, er efnið tekið saman. Þar er einnig rætt um kosti og annmarka greiningaraðferðanna sem kynntar eru í 2. og 3. kafla og tæpt á fleiri hugmyndum sem vert er að vinna með og gefa gaum.

2 Stöðluð þjóðtunga verður til

2.1 Fjögurra skrefa ferli

2.1.1 Áhrifaríkar hugmyndir Haugens

Norskættaði Bandaríkjamaðurinn Einar Haugen (1906–1994) þróaði kerfisbundna lýsingu á því ferli þegar stöðluð þjóðtunga verður til (1966, 1972, 1983). Greining Haugens hefur haft heilmikil áhrif og verið víða beitt (sjá t.d. Vikør 1997:103–124; Deumert og Vandenbussche 2003, Coupland og Kristiansen 2011:20–23). Helstu atriði í hugmyndum Haugens eru rakin á íslensku hjá Kristjáni Árnasyni (2002:161–164) og eru íslensk heiti í þessum kafla m.a. frá honum komin. Í safnritinu *Germanic Standardizations. Past to Present* (ritstj. Deumert og Vandenbussche 2003) er 16 germönskum málum lýst í jafn mörgum köflum þar sem allir höfundarnir gengu út frá líkani Haugens. Ritstjórnarnir segja í formála:

Haugen's four-step model of language standardization [...] has the advantage that it is broad as well as detailed enough to function as a frame of reference for the description of highly varied standardization histories. [...] Haugen's well-known model defines four central dimensions along which standard languages develop:

1. norm selection,
2. norm codification,
3. norm implementation, and
4. norm elaboration. (Deumert og Vandenbussche, 2003:4)

Eins og sjá má í ofangreindri tilvitnun skilgreindi Haugen fjögur þrep í stöðlunarferli þjóðtungna. Velja þarf eitthvert málafrbrigði eða mállýsku sem grunnviðmið (*val á viðmiði*, e. *selection of norm*, Haugen 1966:933). Sá grunnur er skráður og ýmis atriði stöðluð eða samræmd (*málstöðlun*, e. *codification of form*, s.st.). Þriðja skrefið kenndi Haugen (1966:933) upphaflega við *samþykki samfélagsins* eða *viðtöku* (e. *accept-*

ance by the community, en þar sem það er ekki beinlínis „aðgerð“ þegar málsamfélag fellst á að nota viðkomandi málviðmið og málstaðal þá breytti Haugen (1972:294) hugtakinu síðar í *propagation*, sem þýða mætti sem útbreiðslu, og enn síðar tók hann upp hugtakið *implementation* (Haugen 1983:275) sem mætti nefna á íslensku *framkvæmd* eða eitthvað í þá áttina. Átt er við það að málstaðlinum er komið í gagníð í samfélaginu. Þá er ónefnt fjórða skrefið en það felst meðal annars í því að auka orðaforða og þróa mál og málsmál svo að tungan dugi til umfjöllunar um margvísleg efni, t.d. í tækni og vísindum, og við málnotkun í listrænum tilgangi. Þetta skref (e. *elaboration of function*, Haugen 1966:933) hefur verið nefnt á íslensku *þróun*, *ræktun* (Kristján Árnason 2002:163) eða *málauðgun* (Ari Páll Kristinsson 2017:114).

Þá greinir Haugen (1966:933) hugtökin jafnframt þannig að *val á viðmiði* og *viðtaka* (síðar *framkvæmd*) tengist sérstaklega samfélaginu en *málstöðlun* og *málauðgun* helst tungumálinu sjálfu og formum þess. Í endurskoðuðu líkani Haugens (1983:275) kom fram sama meginhugsun og áður en einnig komu þar til skjalanna hugtökin *stöðustýring* (e. *status planning*) sem snýr „út á við“ að samfélaginu (varðar val á viðmiði og framkvæmd) og *formstýring* (e. *corpus planning*) sem snýr „inn á við“, að tungumálinu sjálfu (varðar *málstöðlun* og *málauðgun*).

Samkvæmt þessum hugmyndum þarf samfélagið sem sé að velja sér við hvaða form það vill miða – og fólk þarf að samþykkja það val. Mállegir eða formlegir eiginleikar viðmiðsins eru skráðir og staðlaðir (þar koma við sögu málfræðirit, orðabækur, ritreglur o.s.frv.) og síðan verður að auðga tjáningarmiðilinn með nýjum orðum og fjölbreyttum textategundum. Hið síðastnefnda, málauðgunin, tengist óneitanlega því hlutverki sem tungumálið gegnir í samfélaginu, t.a.m. ef það á að duga í vísindum, stjórnsýslu og kennslu og uppfylla fleiri slíkar kröfur sem gerðar eru a.m.k. til þjóðtungna. Jafnframt er málauðgun nátengd málinu „sjálfu“ enda felst hún í þróun á orðaforða og stíl. Útvíkkun á hlutverki tungumáls kallar með öðrum orðum á breytingar á formi þess.

2.1.2 Íslenska

Íslensk málsaga og málstýring hefur verið skýrð og greind m.a. með hliðsjón af skrefunum fjórum hjá Haugen (1966 o.v.) og verða hér nefnd dæmi um það.

Kristján Árnason (2002, 2003a) fylgdi þessu líkani við lýsingu á þróun íslenskunnar sem staðlaðrar og ræktaðrar þjóðtungu. Í skrifum

um þróunarferlið staldraði Kristján ekki síst við fyrsta skrefið, þ.e. val á viðmiði (Kristján Árnason 2002, 2003a). Í umfjöllun um uppruna íslensks ritmálsstaðals hefur Kristján bent á að val á viðmiði virðist ekki hafa vafist fyrir mönnum við upphaf ritaldar á Íslandi og líklega hafi ritmálið, sem var einnig notað í Noregi á 12. öld og framan af 13. öld, byggst á einu málafbrigði sem átti sér talsverða sögu í munnlegri geymd; þessi grunnur hafi síðan verið auðgaður allar götur síðan og jafnframt staðlaður enn frekar, ekki síst á 19. og 20. öld, og staðlinum haldið að málnotendum og þá fyrst og fremst í sambandi við lestrar- og skriftarnám og almenna ritmenningu (Kristján Árnason 2002, 2003a). Því er við þetta að bæta að ég hef fjallað um það út frá tilteknum dæmum hvernig ofangreint val á viðmiði, þ.e. að byggja í stórum dráttum á íslensku miðaldatextunum, hefur sín áhrif enn í dag þegar kemur að stöðlun nútímaíslensku (Ari Páll Kristinsson 2009a).

Að því er varðar málstöðlun, í skilningi Haugens, tiltekur Kristján Árnason (2003a:260–263) t.d. þátt *Snorra-Eddu* í samræmingu skáldskaparmálsins og hlut málfræðiritgerðanna fjögurra að því er varðar aðra þætti – og þá einkum atrennu Fyrsta málfræðingsins að hljóðkerfisgreiningu og stöðlun stafsetningar hins unga ritmáls. Þegar kemur að viðtöku eða framkvæmd vekur Kristján (2003a:267) m.a. athygli á því að viðmiðið sem valið hafði verið átti engan innlendan keppinaut en styrktist í sessi þegar kirkjan tók það upp á sína arma. Kristján (2003a:265) bendir einnig á t.d. hve vandasöm en jafnframt mikilvæg málauðgun hafi fylgt því þegar farið var að þýða kristilega texta á hið forna norræna mál.

2.2 Kraftar sem ákvarða hvað telst til staðalmáls

2.2.1 Líkan Ammons

Þýski málfræðingurinn Ulrich Ammon (1943–) hefur sett fram líkan um fjórar helstu tegundir krafta sem ákvarða hvaða málnotkun geti talist til staðalmáls. Líkanið spratt upp úr athugunum Ammons á þýsku í Þýskalandi, Austurríki og þýskumælandi hluta Sviss.

Hér er einkum stuðst við tvær greinar Ammons (2003, 2015) þar sem hann útskýrir hugmyndir sínar. Útgáfurnar tvær eru nokkuð samhljóða en þó ekki að öllu leyti; því er getið um mismunandi orðalag í tilvitnunum hér á eftir. Ammon tilgreinir fjóra þætti, (1a) – (1d).

(1a) Hinn skrásetti málstaðall, þ.e. sú málnotkun sem sýnd er í (vísandi) orðabókum, málfræðibókum og kennslubókum; e. *Language codifiers: language codex* (Ammon 2015); *Linguistic codex* (Ammon 2003).

(1b) Fólk sem hefur í einhverjum skilningi vald til að leiðrétta málfar annarra og er þar m.a. átt við kennara; e. *Language-norm authorities: language corrections* (Ammon 2015); *Language-norm authorities: corrections* (Ammon 2003). Þennan þátt líkansins skýrir Ammon (2015:63–64) m.a. þannig:

Any individual who has the power, however established, to effectively correct other individuals' speech or writing is a language-norm authority, like for example any grandmother vis-à-vis her grandchildren or any older vis-à-vis her younger siblings. For standard varieties there are, however [...] professional language-norm authorities with language correction as part of their professional tasks, like school teachers, radio and TV directors, copy editors and also superiors in offices, especially of the state administration, but also in private companies. They are typically not only entitled to correct their language-norm subjects' language behaviour, but even obliged to do so.

(1c) Málnotkun einstaklinga eða höfunda sem hafðir eru sem einhvers konar fyrirmynd sem og málfarið í töluðum og rituðum textum sem nýttir eru sem fyrirmyndir; e. *Model-speakers and model-authors: model texts* (Ammon 2015); *Professional speakers/writers: model texts* (Ammon 2003). Þetta skýrir Ammon (2015:58) nánar:

The public sphere is [...] naturally one of the primary arenas where the norms of standard varieties become established. The social forces which play a major role in this arena are what I call the model speakers and authors [...]. Their main members are, as a rule, professional speakers and authors in the mass media: newsreaders and journalists for major, especially national, radio and TV channels or newspapers and journals. They produce the model texts. They confirm the existing standard variety norms on the one hand, but are the sources of new norms or of norm changes on the other hand.

(1d) Mat sérfræðinga um málfræði og málnotkun; e. *Language ex-*

perts: expert judgements (Ammon 2015); *Language experts: judgements* (Ammon 2003). Um þennan hóp fólks og mat sem það leggur á gildandi málstaðal segir Ammon (2015:62) m.a.:

Whenever a new edition of the language codex or a part of it appears, it will be reviewed by language experts, i.e. linguists. I call this separate group “language experts (with respect to codification)”. They are different from the codifiers, but both groups overlap if codifiers review parts of the codex written by others. The language experts are, generally speaking, all those whose reviews of the language codex are, or have a chance of being, taken seriously. They have a potential impact on what is or what is not standard in the respective language if their criticism of the codex flows into its next edition.

Í líkani Ammons (2003:12, 2015:57) er sem sé gert ráð fyrir að hin ferns konar málsmáfélagslegu öfl (Ammon notar hugtakið *social forces*), og síðan innbyrðis samspil þeirra, ráði því hvað telst tilheyrja málviðmiðum í opinberum töluðum og rituðum textum; m.ö.o. hvað teljist staðalmál. Þá er jafnframt gert ráð fyrir gagnvirknu samspili þáttanna fjögurra.

Meginatriði í hugmyndum Ammons er að staðalmál sé ekki skráð² í eitt skipti fyrir öll heldur séu ofangreindir kraftar sífellt að verki og hafi áhrif hver á annan og þannig verði málstaðallinn að einhverju leyti kvikur og í sífelldri mótun.

Ammon tekur fram í yngri greinum sínum um efnið að líkanið eigi að lýsa staðli þjóðtungna og annarra viðurkenndra staðalmála en að aðrir og ólíkir kraftar ákvarði viðmiðin í málafbrigðum á borð við svæðisbundnar mállýskur, sem og í unglingamálsniði o.fl. (sjá t.a.m. Ammon 2015:57).

2.2.2 Íslenska – um Björn Guðfinnsson og fleira

Ég hef sjálfur notað líkan Ammons við umræðu um möguleg áhrif útvarpsmáls á annað málfar (Ari Páll Kristinsson 2009b:90–91), einkum með hliðsjón af lið (1c), enda þótt margir fleiri þættir komi til í því sambandi.

Einnig hef ég gripið til ofangreindra meginatriða Ammons (2003) í umfjöllun um tímabilið frá því um og upp úr miðri 19. öld og næstu

² Sbr. stöðlunar- eða skráningarþrepið (e. *codification of form*) skv. Haugen, í 2.1.1 hér á undan.

hundrað árin eða svo. Í framhaldi af umfjöllun um þætti (1a)–(1d) segir þar:

Segja má að allir þættirnir hafi verið til staðar í íslensku mál-samfélagi á þeim tíma sem hér um ræðir: sannarlega var nóg til af fyrirmyndartextum, þ.e. úr bókmenntaarfinum; kenn-arar og aðrir leiðréttu málnotkun; hinn skrásetti staðall um ritun og málkerfi lá fyrir hjá t.d. Halldóri Kr. Friðrikssyni í kennslu í Lærða skólanum og í kennslubókum hans og ann-arra (m.a. undir áhrifum Rasmusar Rasks, Sveinbjarnar Egils-sonar, Konráðs Gíslasonar og fleiri) – og seinna komu fram aðrir áhrifamiklir kennarar, orðabókahöfundar og kennslu-bókahöfundar (má þar ekki síst nefna nafn Björns Guðfinns-sonar) sem í senn skrásettu og sköpuðu málstaðalinn í ritum sínum; og loks lögðu aðrir málfræðingar einnig til umræð-unnar með gagnrýni og ritdómum o.s.frv. (Ari Páll Kristins-son 2017:103).

Í þessu sambandi er ástæða til að huga nánar að Birni Guðfinnssyni (1905–1950) í ljósi hinna fjögurra meginþátta í greiningu Ammons.

Það hlýtur að teljast óvenjulegt, ef ekki einstakt, að færa megi rök að því að einn og sami einstaklingur komi við sögu í öllum fjórum þáttum líkans Ammons. Starfsævi Björns var skömm en hún tók einkum til fjórða og fimmta áratugar 20. aldar. En sé litið á áhrif hans á íslenskan ritmálsstaðal og hvernig störf hans á sviði íslenskrar málfræði og málstýringar gætu fallið að líkani Ammons verður ekki betur séð en að þau hafi mögulega getað snert með einhverjum hætti alla þættina fjóra.

Sbr. (1a), skrásetning málstaðals:

Björn Guðfinnsson samdi (vísandi) málfræðibækur sem voru not-aðar mikið og lengi; sbr. Björn Guðfinnsson (1935), (1937) og (1938) ásamt fjölda endurútgáfna. Má hér vísa til ummæla nokkurra mál-fræðinga um áhrif ritanna: „can truly be classified as a codex for the modern norm“ (Kristján Árnason 2003a:274.); „Íslensk málfræði Björns var sannarlega grundvallarrit og skilgreiningar hans og aðferð mótuðu málfræðikennslu grunnskólanna allt frá því fyrir miðja 20. öld og fram á þennan dag“ (Baldur Sigurðsson 2006:83); „Varla hefur önnur málfræðibók haft meiri áhrif hér á landi en málfræði Björns Guðfinnssonar. Í áratugi var hún aðalkennslubók í málfræði í gagnfræðaskólum og menntaskólum og mótaði viðhorf fjölmargra Íslendinga til málfræði“ (Jóhannes B. Sigtryggsson 2006:46).

Sbr. (1b), leiðréttingar:

Björn var mikilvirkur kennari í framhaldsskólum í Reykjavík (og í Ríkisútvarpinu) á fjórða áratugnum og í HÍ á þeim fimmta. Alexander Jóhannesson minntist Björns árið eftir að hann lést og segir: „Björn varð afbragðskennari, strangur og eftirgangssamur, og gerbreytti hann íslenzkukennslunni við þá skóla, er hann kenndi“ (A[lexander] J[óhannesson] 1950–1951:86–87). Björn hefur eflaust ekki dregið af sér við að leiðrétta skriflega málnotkun nemenda sinna hvað varðar stafsetningu, beygingar, setningarleg atriði og stíl og þá má ætla að framburðarkennslan og þjálfun kennara til framburðarkennslu hafi falið í sér leiðréttingar eða leiðréttingartilburði.

Björn Guðfinnsson virðist hafa verið óhræddur við að gagnrýna og leiðrétta málfar opinberlega og ekki bara í kennslu. Hann ritar í *Andvara* 1940 grein með titilinn „Tilræði við íslenzkt mál“ þar sem hann tekur fyrir þýðingar á „sjoppubókmenntum“. Á fimm blaðsíðum í grein Björns eru taldir upp málfarsgallar í þýddri skemmtisögu („Svipurinn hennar“, Vikuritið 1936). Hann leggur síðan út af umfjölluninni með þessum orðum:

Eðlilegt virðist og sjálfsagt, að slíkar sorppýðingar, sem eru beint tilræði við íslenzkt mál, sættu harðri gagnrýni og ættu skammt líf og illt fyrir höndum. Svo er þó ekki. Sjaldnast er á þær minnzt. Þó getur komið fyrir, að góðkunungi þýðandans hripi nokkrar línur og birti í einhverju dagblaðanna, og er það þá tíðast lof eitt og ekki numið við nögl. Ströng, fræðileg gagnrýni á þýðingum er ekki til hér á landi. (Björn Guðfinnsson 1940:80)

Sbr. (1c), fyrirmyndir:

Það kann að virðast langsótt að tengja Björn Guðfinnsson við þennan þátt líkansins, þ.e. að Björn hafi verið fyrirmyndarmálnotandi í þeim skilningi að fólk hafi líkt eftir textum hans, munnlegum og skriflegum. Í íslenskri málstöðlunarsögu er nærtækast að líta á forn-bókmenntir, biblíuþýðingar, kveðskap, þjóðsagnaefni o.s.frv. sem fyrirmyndartexta í mótun staðalmálsins og á 20. öldinni voru fáeinir risar í íslenskri rithöfundastétt sem mætti fella í sama flokk. En því má ekki gleyma að ákveðnir einstaklingar geta verið fyrirmyndir þegar mótaður er staðall þótt þeir séu ekki rithöfundar og þá ekki síst hvað varðar framburð eftir að talmiðlar komu til skjalanna; Ríkisútvarpið var stofnsett 1930. Björn kenndi fjölda manns þann staðalframburð

sem hann vildi koma á og ekki er útilokað að einhverjir hafi gert framburð hans að sínum. Einnig sinnti Björn íslenskukennslu í útvarpinu.

Sbr. (1d), mat sérfræðinga:

Björn Guðfinnsson var sérfræðingur í íslensku máli (lektor 1941 og seinna prófessor í íslensku nútímamáli og hagnýtri íslenskukennslu við HÍ). Hvort sem það hefði komið til eða ekki að hann fékk háskólastöðu þá átti hann greinilega sess sem sérfræðingur í máli og málfræði sem tekið var mark á þegar kom að mati á því hvað væri staðalmál. Stefán Einarsson kallar Björn fremsta kennivald um íslenska nútímamálfræði og framburð:

I note with gratification that in 1947 Dr. Björn Guðfinnsson, *foremost authority on Current Icelandic Grammar and Pronunciation*, has proposed a Standard of Pronunciation, practically agreeing with the one used by me in this book (Stefán Einarsson 1949 [1945]:x; leturbr. APK).

Að því er varðar sérfræðimat Björns á gildandi staðli má nefna að fram kemur í riti hans *Breytingar á framburði og stafsetningu* (1947) að hann hygðist vinna að því að fá gildandi stafsetningarreglum breytt. Þótt hann lýsi fyrirhuguðum tillögum ekki nákvæmlega má ráða anda þeirra af þessum orðum:

Sú er trú mín, að Íslendingar muni aldrei sættast heilum sáttum við núgildandi stafsetningu. [...] Eina skynsamlega leiðin út úr ógöngunum er að sveigja stafsetninguna til muna í framburðar átt, – ekki með barnalegu fikti við einn staf, heldur með samræmdum viðtækum aðgerðum. [...] En á undan slíkri stafsetningarbreytingu verður að fara samræming framburðarins í öllum aðalatriðum. (Björn Guðfinnsson 1947:35)

Líklega hefur Björn hugsað sér að freista þess að vinna framburðarstaðli sínum fylgi fyrst og fylgja honum síðar eftir með tillögum um stafsetningarbreytingar.

Samkvæmt því sem hér hefur verið rakið kom Björn Guðfinnsson úr ýmsum áttum að þeim 20. aldar staðli sem er meginviðmið í íslensku enn í dag. Hér hafa verið færð rök að því að Björn hafi komið við sögu í öllum fjórum þáttunum í líkani Ammons. Það er líklega fáheyrt í stærri málsmáfélögum að einn einstaklingur geti haft áhrif á svo mörgum sviðum en var greinilega ekki útilokað í hinu fámenna íslenska mál(fræðinga)samfélagi um miðja 20. öldina.

3 Meginþættir í málstefnu – hugmyndir Spolskys

3.1 Greining Spolskys

Kjarninn í hugmyndum Ísraelsmannsins Bernards Spolskys (f. 1932) er að miða verði við að málstefna (e. *language policy*) sé byggð á samspili þriggja meginstoða. „Language policy may refer to all the language practices, beliefs and management decisions of a community or a polity“ (Spolsky 2004:9). Meginþættirnir eru sem sé þrír, (2a–c):

(2a) *málhegðun*³ (e. *language practices*; „The way people speak...“, Spolsky 2004:217)

Language practices include much more than sounds, words and grammar; they embrace conventional differences between levels of formality of speech and other agreed rules as to what variety is appropriate in different situations. In multilingual societies, they also include rules for the appropriacy of each named language (Spolsky 2004:9).

(2b) *málviðhorf*⁴ (e. *language beliefs, ideologies*; „...the way they think they should speak...“, Spolsky 2004:217)

Language ideology or beliefs designate a speech community's consensus on what value to apply to each of the language variables or named language varieties that make up its repertoire (Spolsky 2004:14).

(2c) *málstýring*⁵ (e. *language management*; „...the way they think

³ Ritrýnir nefndi að *málhegðun* mætti e.t.v. einnig lýsa sem *málnotkun* eða jafnvel *málvenjum*.

⁴ Það sem Spolsky nefnir *beliefs* og *ideologies* kallast hér *málviðhorf* (sbr. einnig Ara Pál Kristinsson 2017). Ég hef líka notað orðið *málafstaða* (Ari Páll Kristinsson 2007:103) og raunar einnig *málhugmyndafræði* (Ari Páll Kristinsson 2012b) sem þýðingu á e. *language ideology*.

⁵ Spolsky (2004 o.v.) notar enska heitið *language management* en inntak hugtaksins er hjá honum í raun náskyld því sem hefur verið nefnt á ensku *language planning* a.m.k. síðan 1959 (sjá Ara Pál Kristinsson 2007:105, sbr. einnig Fairbrother, Nekvapil og Sloboda 2018:16). Þetta er viss ókostur og getur boðið heim misskilningi þar sem til er önnur hugmynda- og aðferðafræði innan málræktarfræðinnar sem nefnd er *language management theory* (sjá t.d. Baldauf og Hamid 2018). Kristján Árnason (2002) þýddi enska heitið *language planning* fyrst sem *málstjórnun* en í síðari grein (2004) ýmist sem *málstýring* eða *málstjórnun*.

other people should speak“, Spolsky 2004:217)

There are [...] cases of direct efforts to manipulate the language situation. When a person or group directs such intervention, I call this language management (I prefer the term to planning, engineering or treatment). (Spolsky 2004:8)

Í þessu felst að ekki sé nóg að lýsa málstefnu einfaldlega sem hinni sýnilegu málstýringarviðleitni, sbr. þriðju meginstöðina. Með málstýringu, í hinum þrengsta skilningi, væri t.d. átt við ákvörðun stjórnvalda um hvaða tungumál sé notað í stjórnsýslu eða á löggjafarsamkomu, eða ákvarðanir um hvaða stafsetning skuli kennd í skólum o.s.frv. Samkvæmt greiningu Spolskys væri það ófullnægjandi lýsing á málstefnu tiltekins lands eða stjórnarfarseiningar að horfa eingöngu á stýringuna. Við hana verði að bæta athugunum á tveimur mikilvægum þáttum, sbr. (2a)–(2b); ríkjandi málviðhorfum og þeirri málhegðun sem tíðkast.

In any social group, there may or may not be explicit and observable efforts at language management, but there will be generally one or more ideological views of appropriate language use or behavior, and certainly there will be observable, if irregular and not consistent, patterns of language practice. To study one component of language policy while ignoring the other two will provide a very incomplete and biased view. (Spolsky 2004:39–40).

Í ofangreindri lýsingu á hugmyndum Spolskys hefur hér sérstaklega verið dregið fram að það sé grundvallaratriði að málstefna standi á þremur meginstöðum. Hugmyndir hans um eðli og einkenni málstefnu sem fyrirbæris eru vissulega víðfeðmari en svo. Þær mætti taka saman í fjórum liðum (sbr. Spolsky 2004:39–41 o.v.):

- (3a) Hið þríþætta eðli málstefnu, sbr. (2a)–(2c) sem er kjarninn í hugmyndum hans.
- (3b) Málstefna tekur til alls konar málafrigða, þ.e. ekki einungis til staðlaðra þjóðtungna né heldur takmarkast hún við „skilgreind málafrigði“ (e. *named varieties*).
- (3c) Það eru ekki aðeins samfélög sem heild sem eiga sér málstefnu heldur er málstefna á ferðinni í smærri einingum, svo sem í fyrirtækjum, í stofnunum, í fjölskyldum, í skólum o.s.frv.

(3d) Margvíslegir ytri þættir hafa áhrif á málstefnu.

Þá ber þess að geta að Spolsky (2004:219–221) hefur sérstaklega greint og borið saman megineinkenni á málstefnu eins og hún birtist (skriflega, opinberlega) í ýmsum löndum í dag. Samkvæmt athugun hans er þar um að ræða fjóra meginþætti sem dæmigerð málstefna gerir skil:

- (4a) Í málstefnunni eru talin upp þau tungumál sem skipta máli í viðkomandi samfélagi; gerð er grein fyrir stöðu hvers þeirra fyrir sig og hvaða hlutverki málunum sé (ekki) ætlað.
- (4b) Fram kemur sýnileg hugmyndafræði um samstæðan hóp/þjóð.
- (4c) Hugað er að hnattvæðingu og m.a. tekin afstaða til ensku sem heimstungu (ýmist með jákvæðum eða neikvæðum formerkjum).
- (4d) Hugað er að verndun minnihlutahópa og tungumála þeirra, þ.e. tekið er á einhvern hátt á því málefni.

Ný og breytt útfærsla fyrri hugmynda kom nýlega fram hjá Spolsky (2018). Hún felur í sér tvær viðbætur við málstýringarhlutann (Spolsky 2004, 2009):

I now suggest two important modifications to the original model.

The first is to add advocates to the management component, individuals or groups who lack the authority of managers but still wish to change its practices. (Spolsky 2018)⁶

Í fyrsta lagi leggur Spolsky (2018) nú til að við greiningu á málstýringu verði ekki aðeins að gera ráð fyrir málstýrendum með formleg völd eins og þeim sem hann reiknaði upphaflega með (skólar, málnefndir, stjórnvöld, ákveðnir einstaklingar) heldur líka þeim sem hafa ekki slík völd en sækjast eftir að hafa áhrif á þróun forms og stöðu tungumáls (þrýstihópar, baráttufólk) og sem eiga eftir atvikum eftir að ná í gegn með sín sjónarmið og hafa þannig í fyllingu tímans áhrif í málstýringu. Þetta styðst við fjölda dæma um málstefnu í heiminum. Í Ísrael var grunnur að endurreisn eða nútímavæðingu hebresku lagður hjá baráttufólki einkum meðal sionista seint á 19.

⁶ Tilvitnuð grein (Spolsky 2018) er án blaðsíðutals.

öld og fram eftir 20. öld, með grasrótarverkefnum í bændapörpum í Palestínu í Ottómanveldinu þar sem áhugamenn starfræktu skóla og sinntu annarri menningarstarfsemi á eigin vegum, og stóðu þannig gegn meirihlutamálinu arabísku, gegn enskunni sem bresk stjórnvöld studdu, og gegn ríkjandi erfðamáli stórs hluta gyðinganna sjálfra, jiddískunni. Við stofnun Ísraelsríkis 1948 var hægt að gera hebreskuna að þjóðtungu vegna þess grundvallar sem baráttufólkið hafði lagt undanfarna áratugi við að gera hebreskuna nútímalegri.

Hin viðbótin hjá Spolsky (2018) er að gera verði grein fyrir því hvernig málnotandinn sjálfur stjórnar málhegðun sinni, jafnvel til að andæfa opinberri málstýringu. Spolsky (2018) nefnir þetta á ensku *self-management* sem mætti þýða sem „eigin málstýringu“; „the attempt of speakers to modify their own linguistic proficiency and repertoire“.

The second is to incorporate self-management. [...] until now, I have preferred to consider it accommodation [...] Self-management [...] must be considered an additional important component of language policy, accounting for individual resistance to national management goals.

3.2 Íslenska – með augum Spolskys

Hilmarsson-Dunn og Ari Páll Kristinsson (2010, 2013) lýsa íslensku málsamfélagi frá ýmsum hliðum. Við grípum þar m.a. til greiningar Spolskys (2004 o.v.) á þríðli málstefnu þegar við leitumst við að draga saman niðurstöður af lýsingu okkar og geta okkur til um þróunina næstu ár:

As defined by Spolsky (2004), language policies consist of practices, beliefs, and management. Thus, management is not likely to be effective in the long run if it is not grounded in prevailing linguistic ideologies and practices of the population in a polity. Linguistic practices and beliefs among the speakers of Icelandic might be leading towards decreased support for maintaining the use of Icelandic in all the domains in which it is in use at present. An implication of this assumption might therefore be that management efforts to continue to modernize the vocabulary and keep Icelandic in use in all domains in the future are in vain. (Hilmarsson-Dunn og Ari Páll Kristinsson 2010:267; 2013:160)

Ég hef bent á að málstefna getur borið góðan árangur enda þótt engin miðlæg málstýringarstofnun komi að málum og í því sambandi notaðist ég við dæmi úr sögu íslenskrar málstefnu, til rökstuðnings og skýringar (Ari Páll Kristinsson 2012a:345–347). Þar tók ég sem dæmi 100 ára tímabil í íslenskri málsögu (1860–1960) og rökstuddi að í málstefnu þjóðarinnar á því tímabili hafi málstýring í skólum og víðar farið saman við ríkjandi málviðhorf og að málhegðun hafi samræmst hinum meginþáttunum í greiningu Spolskys (2004). Á því tímabili náðist að festa íslenskan ritmálsstaðal í sessi hvað varðar orðaforða í vönduðum málsniðum, stafsetningu og beygingar. Þetta gat að einhverju leyti jafnvel átt við um framburð. Á sama tíma var farið að nota íslensku á mun fleiri og stærri notkunarsviðum en áður. Rökstyðja má að útbreidd málhegðun meðal tiltölulega stórra hópa í íslensku málsamfélagi hafi á framangreindu tímabili verið í samræmi við þau almennu málviðhorf að í rituðu máli og formlegum málsniðum væri alíslenskur orðaforði æskilegri en tökuorð og að fylgja bæri samstæðum íslenskum málstaðli með fornar og þjóðlegar rætur enda væri hann nátengdur pólitísku sjálfstæði landsmanna. Málstýring á Íslandi um miðja 20. öld fór fram m.a. í skólum, hjá forlögum og í fjölmiðlum og að því er virðist í samræmi við ríkjandi málviðhorf (Ari Páll Kristinsson 2012a:345–348; 2017:101–102). Ég hef sem sé lýst árangri málstefnunnar á Íslandi á því tímabili með tilvísun til hugmynda Spolskys (2004, 2009) um þrieðli málstefnu.

Á umræddu skeiði í íslenskri málsögu (1860–1960) var ekki komin til skjalanna opinber íslensk akademía eða málnefnd, né heldur skrifleg opinber málstefna. Slíkt málstefnuskjal kom loks fram á níunda áratugnum í álitssgerð sem var unnin handa menntamálaráðuneytinu (Guðmundur B. Kristmundsson o.fl. 1986) og annað hjá Íslenskri málnefnd 2008 sem Alþingi staðfesti síðan með þingsályktun 2009 (*Íslenska til alls* 2009). Í kjölfarið fylgdu *Lög um stöðu íslenskrar tungu og íslensks táknmáls* nr. 61/2011.

Á tímum þjóðhyggju og þjóðbyggingar eru líkur til að tiltölulega mikið samræmi geti verið milli þriggja meginstoða málstefnu (í skilningi Spolskys 2004), þ.e. milli málhegðunar, málviðhorfa og málstýringar. Segja mætti að stjórnvöld í tilteknu ríki þyrftu ekki að koma málakademíu eða málnefnd á fót meðan þau teldu að ná mætti tilætlunum árangri án þess. Að því getur þó komið að stjórnvöldin kjósi að bregðast við (meintu) breyttu málástandi m.a. með því að stofnsetja málakademíu eða málnefnd til að styðja við málstýringu í ríkinu. Hugsanlega mætti líta á aðdraganda að stofnun málnefndar á Íslandi

1964 (sjá Halldór Halldórsson og Baldur Jónsson 1993), og síðari lagabreytingar um málnefndina, sem dæmi um þess háttar viðbrögð (sjá Ari Pál Kristinsson 2012a um röksemdafærslu í þessa veru).

Ég hef haldið því fram að íslensk málverndarstefna standi hugmyndafræðilega miklu fastari fótum að því er varðar form en stöðu (Ari Páll Kristinsson 2014). Með því er annars vegar vísað til málforma (sbr. hugmyndir um hreint mál, vandaðar beygingar o.s.frv.) og hins vegar til stöðu íslenskunnar andspænis ensku sem er útbreidd sem samskiptamál á mörgum notkunarviðum í dag. Mismunandi málviðhorf að því er varðar form annars vegar og stöðu hins vegar skýrði ég með því að vísa til greiningar Spolskys (2004) á meginstöðum árangursríkrar málstefnu (málhegðun, málviðhorf, málstýring). Það sé í raun engin þversögn í þessari lýsingu á íslenskri málstefnu þótt enskunotkun fari vaxandi og einkum á vissum notkunarviðum (vísað var sérstaklega til ensku í háskólakennslu og vísindastarfi) á sama tíma og stuðningur er enn sem fyrr við málvöndun og hreint mál. Þetta skýrði ég sem sé með því að málviðhorf sem lytu að stöðu málsins væru ekki jafn miðlægur hluti málstefnunnar og málviðhorf sem sneru að formi tungunnar. Þar af mætti einnig álykta að ólíklegt væri að það bæri mikinn árangur að reyna að viðhafa stranga málstýringu sem væri ætlað að takmarka notkun ensku í háskólakennslu og í fræðaskrifum (Ari Páll Kristinsson 2014:166) – enda væri slík málstýring, í skilningi Spolskys (2004 o.v.), ekki nema hluti málstefnunnar.

Ég hef enn fremur fjallað um hugmyndalegan grunn hugtaksins „norraent málsamfélag“ (Ari Páll Kristinsson 2018, 2019) og rakið mótsagnir milli norrænna málviðhorfa, málhegðunar í samskiptum Norðurlandabúa með mismunandi móðurmál og málstýringarviðleitni sem birtist í opinberum samnorrænum skjölum á borð við *Deklaration om nordisk språkpolitik* (2006). Ég held því fram að það málstýringarmarkmið yfirlýsingarinnar að allir Norðurlandabúar eigi fyrst og fremst samskipti á skandinavísku máli muni seint nást og ástæðan sé sú að málviðhorf og málhegðun málnotendanna hneigist í aðrar áttir. Þarna er byggt á þriggreiningu Spolskys (2004, 2009, 2018) og vísað til þess hvernig þættirnir þrír geta sett hver öðrum skorður. Spolsky (2004:218) lýsir slíkum takmörkunum allrar málstýringarviðleitni með þessum orðum:

Language management remains a dream until it is implemented, and its potential for implementation depends in

large measure on its congruity with the practices and ideology of the community.

Í 3.1 hér á undan var m.a. tæpt á greiningu Spolskys á þeim fjórum meginatriðum sem komi við sögu í málstefnuskjölum og í sýnilegri orðræðu um málstefnu í einstökum samfélögum. Albury (2015) hefur borið þessa fjóra liði Spolskys að íslenskri málstefnu. Albury komst að þeirri niðurstöðu að greiningin komi ágætlega heim og saman við málstefnu á Íslandi en þó með þeirri undantekningu eða sérútfærslu á lið (4d), um minnihlutahópa, að Íslendingar telji íslenskuna minnihlutamál þegar það hentar; þ.e. í stað þess að tryggja málréttindi t.d. Pólverja á Íslandi sé einkennandi fyrir íslenska málstefnu það viðhorf að íslenska sé svo „lítil“ að hún þurfi sérmeðferð (t.d. hjá Microsoft í sambandi við tölvukerfi og fleira þess háttar). Meirihlutamálið íslenska sé sem sagt sjálft minnihlutamál vegna smæðar málsamfélagsins, eftir því sem fram komi í íslenskri málstefnu-orðræðu.

Nú skal í lokin vikið stuttlega að endurbótum Spolskys (2018), með hliðsjón af íslensku samhengi. Segja má að með „eigin málstýringu“ sé til dæmis átt við það þegar íslenskur málnotandi tekur ákvörðun um það hvort hann talar á ensku eða íslensku t.d. í samskiptum við erlendan þjón á veitingastað í Reykjavík; einnig mætti nefna það þegar valin eru tiltekin íslensk málform en ekki önnur t.d. út frá mati málnotandans á því hversu formleg málnotkunin eigi að vera með tilliti til aðstæðna og viðmælenda í hverju tilviki. Á bak við slíka „eigin stýringu“, sem birtist í málhegðuninni, geta legið málviðhorf viðkomandi málnotanda (t.d. viðhorf til þess hvort enska eða íslenska sé æskilegra tungumál á tilteknu notkunarsviði eða hvort málvöndun sé að einhverju leyti eftirsóknarverð eða ekki), sem og persónuleg markmið af einhverju tagi (t.d. í hvaða ljósi málnotandi vill að aðrir sjái hann). Þannig má segja að „eigin málstýring“, ekki síður en „ytri málstýring“, sé nátengd málviðhorfum og málhegðun, sbr. þá meginhugsun Spolskys sem gerð hefur verið grein fyrir í þessum kafla.

Spolsky (2018) hefur kosið að tilgreina baráttufólk á sviði máls og málnotkunar (e. *language advocates*) sérstaklega í hinni nýlegu endurskoðun hugmynda sinna um málstefnu. Á Íslandi má í dag sjá ýmiss konar dæmi um áhrif grasrótar eða áhugahópa um ákveðnar breytingar á íslenskri málnotkun. Það var t.d. ekki tekin ákvörðun um það hjá Íslenskri málnefnd að innleiða nýtt fornafn (*hán*) um fólk sem

skilgreinir sig hvorki sem *hann* né *hún*. Og ekki voru það almennar málnotkunarbækur eða orðabækur sem riðu á vaðið með að nota hvorugkyn fleirtölu í stað karlkyns fleirtölu í dæmum á borð við *öll sem vilja geta fengið eintak*. Um sjónarmiðin bak við atriði af þessu tagi og baráttu fyrir málbreytingum má t.d. lesa hjá Josephson og Þorgerði Einarsdóttur (2016). Á hinn bóginn hafa m.a. málfræðingar haldið því til haga hver málhefðin hefur verið og hvaða annmarkar kunni að fylgja breytingum varðandi merkingu og notkun (sjá t.d. Guðrúnu Þórhallsdóttur 2008). Þessi málstýringarviðleitni, sprottin úr ranni baráttufólks, stendur nú yfir og raunar að því leyti með opinberum stuðningi að Ríkisútvarpið heldur fram nýbreytni í málnotkun, a.m.k. að einhverju marki, hvað varðar viðleitni til kynhlutleysis með notkun hvorugkyns þar sem notað hafði verið karlkyn samkvæmt eldri málvenju. Hér er sem sé komið fram dæmi um tilraun til málstýringar sem lýtur að formi íslenskunnar. Málstýringuna má rekja til áhugafólks um tiltekin sjónarmið og hún getur með tímanum orðið almennt viðtekinn hluti íslenskrar málstefnu og birst í málhegðun og þá ekki aðeins hjá afmörkuðum hópum eða í vissum textategundum heldur almennt og í alls konar samhengi. Með öðrum orðum: Endurbætur Spolskys (2018) koma ágætlega heim við það sem er að gerast í íslenskri málstýringu í dag. Segja má að grunnur að málstýringu sé þar lagður af áhugafólki eða baráttufólki og í kjölfarið kemur stuðningur, eftir atvikum, frá stjórnvöldum eða frá áhrifaríkum fjölmiðli.

4 Lokaorð

Um og upp úr miðri 20. öld var farið að fjalla skipulega um málstefnu og málstýringu víða um heim og bera málsamfélög kerfisbundið saman með slíka þætti í huga – enda þótt viðfangsefnin séu vissulega mun eldri og málfræðingar hafi áður fengist við þau á ýmsan hátt á ýmsum tímum.

Í þessari grein hef ég sagt frá hugmyndum þriggja áhrifaríkra fræðimanna sem fjallað hafa um málstöðlun og málstefnu. Ég bar hugmyndirnar jafnharðan að íslenskum úrlausnarefnum. Fræðimennirnir eru Einar Haugen (1906–1994), Ulrich Ammon (f. 1943) og Bernard Spolsky (f. 1932). Sagt var stuttlega frá meginhugmyndum þeirra og sýnt hvernig má styðjast við þær í athugunum á íslenskri málsögu, málstöðlun og málstefnu. Hér er bæði að finna frásögn um athuganir

á íslensku efni sem kynntar hafa verið áður og niðurstöður sem ekki hafa birst fyrr en hér.

Vitaskuld hafa ýmsir aðrir fræðimenn en þremmingarnir ritað marga um sömu og svipuð efni og verður því hér á eftir farið fáeinum orðum um þá í ljósi annarra hugmynda. Full ástæða væri raunar til að vinna oftast með mikilvægar hugmyndir Milroys (2001) um staðalmál og hugmyndafræði í íslensku samhengi. Ekki síður þarf að gefa gaum nýrri rannsóknnum á stöðlun, afstöðlun (e. *destandardisation*) og umstöðlun (e. *demotisation*) sem unnið hefur verið að innan SLICE-rannsóknarnetsins (sbr. Coupland og Kristiansen 2011). Að því er varðar íslensku má þó nefna eftirtaldir athuganir sem hafa verið unnar undir þeim formerkjum: Ari Páll Kristinsson (2013), Leonard og Kristján Árnason (2011), Ari Páll Kristinsson og Hilmarsson-Dunn (2013).

Ég hef áður haldið því fram (Ari Páll Kristinsson 2010:180) að greining Haugens (1966, 1972, 1983), sem og fleiri höfunda sem fjallað hafa um málstefnu (sbr. Cooper 1989 og Kaplan og Baldauf 1997), miðist einkum eða jafnvel eingöngu við sýnilega þætti málstýringar. Það er vissulega annmarki. Eitthvað svipað mætti segja um þær hugmyndir Ammons (2003, 2015) sem lýst var í 2.2.1. Jafnframt hef ég (Ari Páll Kristinsson 2010) bent á að hjá öðrum fræðimönnum en Haugen, sem fjalli um svipuð efni og hann, m.a. hjá Spolsky (2004), en einnig t.a.m. hjá Schiffman (1996) og Wright (2004), sé betur hugað að alls kyns duldum þáttum sem hafi sterk áhrif á málstefnu. (Um sýnilega og dulda málstefnu, sjá t.d. Ari Pál Kristinsson 2007:102–103.)

Rannsóknir í félagslegum málvísindum á síðari árum hafa í auknum mæli tengst virkni (e. *agency*) málnotenda og því hve mikilvægt sé að taka tillit til þess að stofnanir samfélagsins og ríkjandi hugmyndir þess séu fjarri því að vera alls ráðandi um málhegðun og málviðhorf; og jafnframt að hegðun og viðhorf eru breytileg bæði hjá sama málnotanda og innan hóps sem deilir sömu félagslegu bakgrunnsbreytum (s.s. aldri, kyni, menntun, búsetu o.s.frv.).

Eins og fram kom í kafla 3.1 bætti Spolsky (2018) við eldri kenningar sínar þáttum sem snúa að málstýrendum án formlegs valds. Og jafnframt gerði hann virkni málnotenda á vissan hátt skil með hugtakinu „eigin málstýring“. Áherslan á það síðastnefnda rímar reyndar ágætlega við þróunina í félagsmálvísindum sbr. það sem nú var nefnt um eigin virkni málnotenda sem var ekki meðal lykilhugtaka í árdaga greinarinnar. Breytt útfærsla Spolskys (2018) kemur á vissan hátt einnig vel heim og saman við hugmyndir Agers (2001) sem lagði áherslu á „hvata“ (e. *motivation*) í málstýringu; hvað það er sem rekur

samfélag og einstaklinga til þess að stýra máli sínu í einhvern tiltekinn farveg. Hjá Ager (2001) er meðal annars tiltekið að hvati beinist ekki bara að samfélagslegum markmiðum í einhverjum skilningi heldur líka að því að ná einhverjum persónulegum markmiðum með ákveðinni málnotkun (t.d. að koma sér áfram á vinnustað, „falla í kramið“, segja skilið við ákveðinn bakgrunn o.s.frv.). Undir þetta sjónarmið Agers hefur t.a.m. Kristján Árnason (2003b:193–194) tekið og bætt við:

In this broader sense, then, all linguistic behaviour, like any social behaviour, is planned, and each individual has in some sense his or her own (perhaps unconscious) “language policy”, involving among other things the choice of code and its form.

Endurbætur Spolskys (2018) á fyrri hugmyndum eru sem sé skref í þá átt að þróa greininguna til samræmis við nýrri straua í félagsmálvísindum. Á hinn bóginn eru hugmyndir Ammons og Haugens miklu frekar miðaðar við það skeið í hugmyndasögunni sem kallað hefur verið nútími (e. *modernity*). Þrátt fyrir slíkar takmarkanir hafa þær gildi á sínum forsendum. Kostur við yfirlit Ammons um helstu krafta sem ákvarða málstaðal er að tiltölulega auðvelt virðist að færa það yfir á fleiri evrópsk málsmfélög en hin þýskumælandi sem það byggðist upphaflega á. Mikill ávinningur er að greiningu Haugens að því er varðar samanburð á málsögu á ólíkum tímabilum og í ólíkum málsmfélögum. Margir hafa nýtt greiningu hans sem gagnlegt tæki til flokkunar og á það ekki síst við um rannsóknir á sögu málstöðlunar. Má í því sambandi taka undir með Coupland og Kristiansen (2011:11):

we have, like many others, found Haugen’s model to be a valuable heuristic, while the search for new data and more comprehensive theory building continue in parallel with each other.

Heimildir

- Ager, Dennis. 2001. *Motivation in Language Planning and Language Policy*. Multilingual Matters.
- Albury, Nathan John. 2015. National language policy theory: exploring Spolsky’s model in the case of Iceland. *Language Policy*. Published online: 01 March 2015. <https://doi.org/10.1007/s10993-015-9357-z>
- A[lexander] J[óhannesson]. 1951. Látinn háskólakennari. Prófessor dr. Björn Guðfinnsson. *Árbók Háskóla Íslands*. Háskólaárið 1950–195, bls. 86–88. Reykjavík: Háskóli Íslands.

- Ammon, Ulrich. 2003. On the Social Forces that Determine what is Standard in a Language and on Conditions of Successful Implementation. *Sociolinguistica. International Yearbook of European Sociolinguistics*. 17. bindi, bls. 1–10.
- Ammon, Ulrich. 2015. On the social forces that determine what is standard in a language – with a look at the norms of non-standard language varieties. *Bulletin VALS-ALSA, n^o spécial, tome 3 / Bulletin suisse de linguistique appliquée* 2015:53–67.
- Ari Páll Kristinsson. 2007. Málræktarfræði. *Íslenskt mál og almenn málfræði*. 29:99–124.
- Ari Páll Kristinsson. 2009a. Et forsök på morfologisk normering. Í: Helge Omdal og Rune Røstad (ritstj.). *Språknormering – i tide og utide?* bls. 171–183. Ósló: Novus.
- Ari Páll Kristinsson. 2009b. „Í fréttum er þetta helst.“ *Rannsókn á einkennum íslensks útvarpsmáls*. Ritgerð til doktorsprófs í íslenskri málfræði. Reykjavík: Hugvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Ari Páll Kristinsson. 2010. The »overt« and »covert« in LPP terminology. Í: Lars-Gunnar Andersson, Olle Josephson, Inger Lindberg og Mats Thelander (ritstj.). *Språkvård och språkpolitik. Language Planning and Language Policy*, bls. 180–192. Stokkhólmur: Språkrådet / Norstedts.
- Ari Páll Kristinsson. 2012a. Language management agencies counteracting perceived threats to tradition. *Language Policy* 11, 4:343–356.
- Ari Páll Kristinsson. 2012b. Íslensk málhugmyndafræði andspænis hernámi 1940. *Skírnir* 186:464–479.
- Ari Páll Kristinsson. 2013. Evolving language ideologies and media practices in Iceland. *Sociolinguistica. International Yearbook of European Sociolinguistics*. 27. bindi, bls. 54–68.
- Ari Páll Kristinsson. 2014. Ideologies in Iceland: The protection of language forms. Í: Anna Kristina Hultgren, Frans Gregersen og Jacob Thøgersen (ritstj.). *English in Nordic Universities: Ideologies and Practices*, bls. 165–177. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Ari Páll Kristinsson. 2017. *Málheimar. Sitthvað um málstefnu og málnotkun*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Ari Páll Kristinsson. 2018. Implications of Ideology. Iceland and the so-called Nordic language community. *Nordicom-Information* 40 (2018) 2:83–87.
- Ari Páll Kristinsson. 2019. Norræn málstefna í orði og á borði. 33. *Rask-ráðstefnan*. Íslenska málfræðifélagið og Málvísindastofnun Háskóla Íslands. Reykjavík, 26. janúar 2019.
- Ari Páll Kristinsson og Amanda Hilmarsson-Dunn. 2013. Evaluation of different registers in Icelandic written media. Í: Tore Kristiansen og Stefan Grondelaers (ritstj.). *Language (De)standardisation in Late Modern Europe: Experimental Studies*, bls. 331–354. Ósló: Novus.
- Baldauf, Richard B. Jr. og M. Obaidul Hamid. 2018. Language planning 'schools' and their approaches and methodologies. Í: Lisa Fairbrother, Jiří Nekvapil og Marian Sloboda (ritstj.). *The language management approach: A focus on research methodology*, bls. 43–66. Berlín: Peter Lang.

- Baldur Sigurðsson. 2006. Forsetningar í markmiðum málfræðinnar. Arfur Björns Guðfinnssonar í málfræðikennslu á unglingastigi grunnskóla. *Hrafnaping*. 3. árg. 2006, bls. 81–103. Reykjavík: Rannsóknarstofnun Kennaraháskóla Íslands.
- Björn Guðfinnsson. 1935. *Íslenzka I. Kennslubækur útvarpsins*. Reykjavík: Ríkisútvarpið.
- Björn Guðfinnsson. 1937. *Íslenzk málfræði handa skólum og útítvarpi*. 1. útg. Reykjavík: Ríkisútvarpið.
- Björn Guðfinnsson. 1938. *Íslenzk setningafræði handa skólum og útvarpi*. 1. útg. Reykjavík: Ríkisútvarpið.
- Björn Guðfinnsson. 1940. Tilræði við íslenzkt mál. *Andvari* 65:73–81.
- Björn Guðfinnsson. 1947. *Breytingar á framburði og stafsetningu*. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja h.f.
- Cooper, Robert L. 1989. *Language planning and social change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coupland, Nikolas og Tore Kristiansen. 2011. SLICE: Critical perspectives on language (de)standardisation. Í: Tore Kristiansen og Nikolas Coupland (ritstj.). *Standard Languages and Language Standards in a Changing Europe*, bls. 11–35. Ósló: Novus.
- Deumert, Ana og Wim Vandenbussche. 2003. Standard languages. Taxonomies and histories. Í: Ana Deumert og Wim Vandenbussche (ritstj.). *Germanic Standardizations. Past to Present*, bls. 1–14. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Fairbrother, Lisa, Jiři Nekvapil og Marian Sloboda. 2018. Methodology in language management research. Í: Lisa Fairbrother, Jiři Nekvapil og Marian Sloboda (ritstj.). *The language management approach: A focus on research methodology*, bls. 15–39. Berlín: Peter Lang.
- Guðmundur B. Kristmundsson, Baldur Jónsson, Höskuldur Þráinsson og Indriði Gíslason. 1986. *Álitsgerð um málvöndun og framburðarkennslu í grunnskólum. Samin af nefnd á vegum menntamálaráðherra 1985–1986*. Rit Kennaraháskóla Íslands. B-flokkur: fræðirit og greinar 1. Reykjavík.
- Guðrún Þórhallsdóttir. 2008. Karlkyn eða hvorugkyn? Íslensk málhefð, femínísk málstýring og verkefni þýðingarnefndar. *Glíman* 5 (2008):103–134.
- Halldór Halldórsson og Baldur Jónsson. 1993. Íslensk málnefnd 1964–1989. Afmælisrit. Reykjavík: Íslensk málnefnd.
- Haugen, Einar. 1966. Dialect, Language, Nation. *American Anthropologist*. New Series. Vol. 68. No. 4 (Aug., 1966):922–935.
- Haugen, Einar. 1972. *The Ecology of Language*. Ritstj. Anwar S. Dil. Stanford: Stanford University Press.
- Haugen, Einar. 1983. The Implementation of Corpus Planning. Theory and Practice. Í: Juan Cobarrubias og Joshua A. Fishman (ritstj.): *Progress in Language Planning. International Perspectives*, bls. 269–290. Berlín/New York/Amsterdam: de Gruyter Mouton.

- Hilmarsson-Dunn, Amanda og Ari Páll Kristinsson. 2010. The Language Situation in Iceland. *Current Issues in Language Planning*, 11(03):207–276.
- Hilmarsson-Dunn, Amanda og Ari Páll Kristinsson. 2013. The language situation in Iceland. Í: Robert B. Kaplan, Richard B. Baldauf, Jr. og Nkonko M. Kamwangamalu (ritstj.). *Language Planning in Europe: Cyprus, Iceland and Luxembourg*, bls. 100–169. London / New York: Routledge.
- Íslenska til alls. Tillögur Íslenskrar málnefndar að íslenskri málstefnu samþykktar á Alþingi 12. mars 2009. http://www.islenskan.is/Islenksa_til_alls.pdf
- Josephson, Jyl og Þorgerður Einarsdóttir. 2016. Language Purism and Gender. Icelandic Trans*Activists and the Icelandic Linguistic Gender Binary. *TSQ: Transgender Studies Quarterly*. Vol. 3, Numbers 3–4, November 2016, bls. 376–387.
- Jóhannes B. Sigtryggsson. 2006. Tvær gerðir málfræðibókar: Breytingar á Íslenskri málfræði Björns Guðfinnssonar. *Skíma* 58:46–50.
- Kaplan, Robert B. og Richard B. Baldauf Jr. 1997. *Language Planning: From Practice to Theory*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Kristján Árnason. 2002. Upptök íslensks ritmáls. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 24:157–193.
- Kristján Árnason. 2003a. Icelandic. Í: Ana Deumert og Wim Vandenbussche (ritstj.). *Germanic Standardizations. Past to Present*, bls. 245–279. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Kristján Árnason. 2003b. Language planning and the structure of Icelandic. Í: Kristján Árnason (ritstj.). *Útnorður: West-Nordic Standardisation and Variation*, bls. 193–218. Reykjavík: Institute of Linguistics / University of Iceland Press.
- Kristján Árnason. 2004. „Á vora tungu.“ *Íslenskt mál og erlend hugsun. Skírnir* 178. ár, haust 2004:375–404.
- Leonard, Stephen Pax og Kristján Árnason. 2011. Language ideology and standardisation in Iceland. Í: Tore Kristiansen og Nikolas Coupland (ritstj.). *Standard Languages and Language Standards in a Changing Europe*, bls. 91–96. Ósló: Novus.
- Lög um stöðu íslenskrar tungu og íslensks táknmáls nr. 61/2011.
- Milroy, James. 2001. Language ideologies and the consequences of standardization. *Journal of Sociolinguistics* 5,4:530–555.
- Schiffman, Harold F. 1996. *Linguistic Culture and Language Policy*. London: Routledge.
- Spolsky, Bernard. 2004. *Language Policy*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Spolsky, Bernard. 2009. *Language Management*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Spolsky, Bernard. 2018. A modified and enriched theory of language policy (and management). *Language Policy*. Published online: 05 September 2018. <https://doi.org/10.1007/s10993-018-9489-z>
- Stefán Einarsson. 1949 [1945]. *Icelandic. Grammar. Texts. Glossary* (2. útg. 1949). Baltimore: Johns Hopkins Press.
- Vikør, Lars S. 2007. *Språkplanlegging. Prinsipp og praksis*. 3. útg. Ósló: Novus.
- Wright, Sue. 2004. *Language Policy and Language Planning. From Nationalisation to Globalisation*. Basingstoke / New York: Palgrave Macmillan.

Lykilorð

málstefna, málstýring, málhegðun, málviðhorf, málstöðlun, þjóðtunga

Keywords

language policy, language management, language practices, language beliefs, standardization, national language

Abstract

Theoretical analyses and models by Haugen (1966), Ammon (2003, 2015) and Spolsky (2004, 2009, 2018) on language standardization, language policy and language management are described and discussed, along with some detailed accounts on how these have been or may be used in the study of Icelandic language standardization and language policy at various points in the history of Icelandic. Furthermore, some advantages and shortcomings of these analyses are discussed in comparison with different theoretical approaches.

Ari Páll Kristinsson
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Laugavegi 13
IS-101 Reykjavík
ari.pall.kristinsson@arnastofnun.is

SMÁGREINAR

Svavar Sigmundsson

Var Leifur heppni lánsamur eða frækinn?

Í grein í tímaritinu *Sögu* veltir Gunnar Karlsson (2014:87–97) sagnfræðingur því fyrir sér hvers vegna Leifur Eiríksson var kallaður *heppinn*. Niðurstaða hans er þessi: „Leifur hlýtur að hafa verið kallaður inn heppni vegna þess að hann þótti færa öðru fólki höpp.“ (Gunnar Karlsson 2014:97). Gunnari þykir nefnilega ekki líklegt að hann hafi hlotið sérstakt happ af því að bjarga mönnum úr sjávarháska eins og segir í textunum sem um hann fjalla: 1) Eiríks sögu rauða, 2) Ólafs sögu Tryggvasonar í Heimskringlu, 3) Kristni sögu og 4) Grænlandinga sögu. Frásagnirnar af Leifi heppna eru tilfærðar hér úr fimm heimildum:

- 1 a) „Lætr Leifr í haf ok er lengi úti ok hitti á lönð þau, er hann vissi áðr enga ván til. Váru þar hveitiakrar sjálfsánir ok vínviðr vaxinn. Þar váru þau tré, er mǫsurr heita, ok hǫfðu þeir af þessu ǫllu nǫkkur merki, sum tré svá mikil, at í hús váru lögð. Leifr fann menn á skipflaki ok flutti heim með sér. Sýndi hann í því ina mestu stórmennsku ok drengskap, sem mǫrgu ǫðru, er hann kom kristni á landit, ok var jafnan síðan kallaðr Leifr inn heppni.“ (*Eiríks saga rauða* 1935:211–212).
- 1 b) „Leifr lét í haf þegar hann var búinn. Leif velkði lengi úti, ok hitti hann á lönð þau er hann vissi áðr ǫngva ván í. Váru þar hveitiakrar sjálfsánir ok vínviðr vaxinn; þar váru ok þau tré er mǫsurr heita, ok hǫfðu þeir af ǫllu þessu nǫkkur merki. Leifr <fann menn á skipflaki

ok> flutti heim með sér ok fekk ǫllum vist um vetrinn. Sýndi hann í því hina mestu stórmennsku ok gæzku af sér. Hann kom kristni á landit (+ ok hann bjargaði monnunum 557). Var hann <siðan> kallaðr Leifr hinn heppni.“ (*Eiríks saga rauða* 1985:415).

- 2) „Óláfr konungr sendi ok þat sama vár Leif Eiríksson til Grænlands at boða þar kristni, ok fór hann þat sumar til Grænlands. Hann tók í hafi skipsögn þeira manna, er þá váru ófærir ok lágu á skipsflaki, ok þá fann hann Vínland it góða ok kom um sumarit til Grænlands ok hafði þannug með sér prest ok kennimenn ok fór til vistar í Brattahlíð til Eiríks, fœður síns. Menn kǫlluðu hann siðan Leif inn heppna. En Eiríkr, faðir hans, sagði, at þat var samskulda, er Leifr hafði borgit skipsögn manna, ok þat, er hann hafði flutt skémanninn til Grænlands. Þat var prestrinn.“ (*Heimskringla* I 1941:347–348).
- 3) „Þá fann Leifr Vínland it góða. Hann fann ok menn á skipflaki í hafi. Því var hann kallaðr Leifr inn heppni.“ (*Kristni saga* 2003:30).
- 4) „Sigla nú siðan í haf, ok gaf þeim vel byri, þar til er þeir sá Grænland ok fjöll undir jökulum. Þá tók einn maðr til máls ok mælti við Leif: „Hví stýrir þú svá mjök undir veðr skipinu?“ Leifr svarar: „Ek hygg at stjórn minni, en þó enn at fleira, eða hvat sjái þér til tíðenda?“ Þeir kváðusk ekki sjá, þat er tíðendum sætti. „Ek veit eigi,“ segir Leifr, „hvárt ek sé skip eða sker.“ Nú sjá þeir ok kváðu sker vera. Hann sá því framar en þeir, at hann sá menn í skerinu. „Nú vil ek, at vér beitum undir veðrit,“ segir Leifr, „svá at vér náim til þeira, ef menn eru þurftugir at ná várum fundi, ok er nauðsyn á at duga þeim; en með því, at þeir sé eigi friðmenn, þá eigu vér allan kost undir oss, en þeir ekki undir sér.“ Nú sækja þeir undir skerit ok lægðu segl sitt, kǫstuðu akkeri ok skutu litlum báti ǫðrum, er þeir hǫfðu haft með sér. [...] „Nú vil ek,“ segir Leifr, „bjóða yðr ǫllum á mitt skip ok fémunum þeim, er skipit má við taka.“ Þeir págu þann kost ok sigldu siðan til Eiríksfjarðar með þeim farmi, þar til er þeir kómu til Brattahlíðar; báru farminn af skipi. Siðan bauð Leifr Þóri til vistar með sér ok Guðríði, konu hans, ok þrimr monnum ǫðrum, en fekk vistir ǫðrum hásetum, bæði Þóris ok sínum félögum.

Leifr tók fimmtán menn ór skerinu. Hann var síðan kallaðr Leifr inn heppni.“ (*Grænlandinga saga* 1935:253–254).

- 5) „Leifr hinn heppni, var [...] því svá kallaðr, at hann barg skipshöfn í miðju hafi.“ (ONP).

Hér er auknefni Leifs beinlínis tengt björgunarafreki hans en ekki því að hann fann Vínland eða kom kristni á Grænland.

Gunnar (2014:91) segir að heppinn sé einkum sá sem fær meiri og betri hlut í lífinu en hæfileikar eins og styrkur, vit og hófsemi geti skýrt. Því megi segja að það hafi verið öfugmæli að Leifur hafi verið heppinn. Niðurstaða Gunnars (2014:97) er sem sagt sú að *heppinn* hafi getað merkt ‘happaveitull’ en ekki aðeins ‘happsamur’.

Þessi niðurstaða Gunnars er ekki að öllu leyti fullnægjandi. Orðið *happ* merkir ‘það sem maður fær fyrir heppni’ (*Íslensk orðabók* 2002:533), þ.e. það sem einhverjum hlotnast sjálfum persónulega en er ekki hægt að veita öðrum. Á sama hátt er *heppinn* sá ‘sem hefur heppnina með sér’ (*Íslensk orðabók* 2002:571). Dæmin sem tekin eru til vitnisburðar í grein Gunnars skera ekki úr um merkinguna, sérstaklega ekki dæmin úr kveðskap.

Hvað sem líður þeim dæmum úr fornritum sem Gunnar tekur til athugunar og hann telur styðja mál sitt, ætla ég að líta til grannmáls okkar færeysku til þess að styðja annan skilning á orðinu *heppinn* en við höfum í nútíamamáli. Orðið *heppin* merkir þar, auk þess að þýða ‘eydnusamur’, þ.e. lánsamur, ‘kvikur, kringur, fermur, snarráðin’, eins og í dæminu „hann má vera (*heppin*) ið skal gera tilíkt roysni“ (*Føroysk orðabók* 1998:451). Orðið *roysni* er skilgreint í sömu færeysku orðabókinni þannig: „djørv gerð gjørd undir truplum umstøðum, roysnisbragd, bragd, roysnisverk, kappabragd“. Í færeysk-danskri orðabók (Jacobsen og Matras 1961:157) er orðið *heppin* þýtt sem ‘rask og snar, behændig’. Á sama hátt er færeyska *roysni* þýtt ‘manddomsværk, (stor) bedrift, vovestykke, styrkeprøve’ í sömu orðabók. Í aukabindi þessarar orðabókar er orðið *heppibragd* tilfært og þýtt sem ‘heldig bedrift, snarrådig gerning’ (Jacobsen og Matras 1974). Mér þykir líklegt að Leifur hafi ekki síst hlotið viðurnefni sitt vegna þess björgunarafreks sem hann vann sem sýnir snarræði hans og hreysti. Í *Grænlandinga sögu* (1935:252) er sagt um Leif: „Leifr var mikill maðr ok sterkr, manna skøruligastr at sjá, [...]“. Þessi ummæli styðja fremur en hitt að hann hafi verið *heppinn* í hinna færeysku merkingu.

Í *Grettis sögu* kemur orðið *heppinn* fyrir í samhengi sem mér finnst einkar athyglisvert út frá því sem að framan segir. Þar segir frá því að Grettir ásamt kaupmönnum gátu ekki tekið eld þar sem þeir tóku land í Noregi vegna illviðris en sáu að eldur mikill kom upp öðru megin þess sunds er þeir voru þá við komnir. Síðan segir:

„En er skipverjar Grettis sá eldinn, tóluðu þeir til, at sá væri heppinn, er honum gæti nát, ok efuðusk í, hvárt þeir leysa skyldi skipit, en þat sýndisk öllum eigi hættulaust. Þá hófðu þeir umtal mikit, hvárt nokkurr maðr myndi svá vel fœrr, at næði eldinum. Grettir gaf sér fátt at ok segir, at verit myndi hafa þeir menn, er þat myndi ekki trauðat hafa [þ.e. vílað fyrir sér]. Kaupmenn sögðu, at sér væri eigi at borgnara, hvat er verit hafði, ef þá væri til einskis at taka, – „eða treystir þú þér, Grettir?“ sögðu þeir, „því at þú ert nú mestr atgærvismaðr af íslenzkum mönnum kallaðr, en þú veizt nú gørla, hvat oss liggir á.“ Grettir svarar: „Eigi lízk mér mikit þrekvirki at ná eldinum [...]“ (*Grettis saga Ásmundarsonar* 1936:129).

Þarna sýnist mér einboðið að *heppinn* eigi við þrekvirkið sem skipverjar Grettis telja að þurfi til að ná eldinum.

Mín niðurstaða er að orðið *heppinn* í norrænu hafi getað merkt ‘frækinn, hraustur, vel fær, snarráður’ eða þvílíkt, auk þess að merkja ‘lánsamur’ og að fyrri merkingin eigi við viðurnefni Leifs Eiríkssonar.

Heimildir

- Eiríks saga rauða*. 1935. Útg. Matthías Þórðarson. Íslenzk fornrit IV. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag.
- Eiríks saga rauða*. 1985. (Texti Skálholtsbókar AM 557 4to) Útg. Ólafur Halldórsson. Íslenzk fornrit IV. Viðauki. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- Føroysk orðabók*. 1998. Ritstjórn: Jóhan Hendrik W. Poulsen, Marjun Simonsen, Jógvan í Lon Jacobsen, Anfinnur Johansen, Zakaris Svabo Hansen. Tórshavn: Føroya Fróðskaparfelag.
- Grettis saga Ásmundarsonar*. 1936. Útg. Guðni Jónsson. Íslenzk fornrit VII. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag.
- Grænlendinga saga*. 1935. Útg. Matthías Þórðarson. Íslenzk fornrit IV. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag.
- Gunnar Karlsson. 2014. Hvers vegna var Leifur Eiríksson kallaður heppinn? *Saga* LII:2:87–97.
- Heimskringla* I = Snorri Sturluson. 1941. *Heimskringla* I. Útg. Bjarni Aðalbjarnarson. Íslenzk fornrit XXVI. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag.

- Íslensk orðabók*. 2002. (3. útgáfa, aukin og endurbætt.) Ritstjóri: Mörður Árnason. Reykjavík: Edda útgáfa hf.
- Jacobsen, M.A. og Chr. Matras. 1961. *Føroysk-donsk orðabók*. (2. útgáva, nógv broytt og økt.) Tórshavn: Føroya Fróðskaparfelag.
- Jacobsen, M.A. og Chr. Matras. 1974. *Føroysk-donsk orðabók. Eykabind*. Latið úr hondum hevur Jóhan Hendrik W. Poulsen. Tórshavn: Føroya Fróðskaparfelag.
- Kristni saga*. 2003. Útg. Sigurgeir Steingrímsson. Íslenzk fornrit XV:2. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- ONP = *Ordbog over det norrøne prosasprog Online* onp.ku.dk. Bein slóð: <http://onpweb.nfi.sc.ku.dk/webart/h/he/33327255700cartpnfr.htm> (sótt 2018).

Svavar Sigmundsson
Rannsóknarprófessor emeritus
svavar@hi.is

MÁLFREGNIR

Steinþór Steingrímsson

Risamálheildin

1 Inngangur

Í maí 2018 var ný textamálheild, Risamálheildin, opnuð á vefnum *málheildir.árnastofnun.is*. Risamálheildin er leitarbær í leitarvél sem er sérsníðuð fyrir málheildir og aðlöguð að íslenskum textum en einnig er hægt að sækja alla textana sem í henni eru, markaða og lemmaða, til nota við þróun á máltækniþúnaði eða í rannsóknir. Fyrsta útgáfa málheildarinnar inniheldur yfir 1200 milljón lesmálsorð í textum úr ýmsum áttum. Stefnt er að því að gefa út nýja útgáfu málheildarinnar árlega, þar sem fleiri textum hefur verið bætt við og hún mörkuð og lemmuð með nýjustu aðferðum.

2 Markmið

Skömmu eftir að vinnu við Markaða íslenska málheild (Sigrún Helgadóttir o.fl. 2012) lauk var ljóst að þörf væri á miklu stærri textagrunni ef ætlunin væri að nýta nýjar gagnafrekar aðferðir í máltækni til hlýtar. Í því ljósi var lögð inn umsókn um gerð gríðarstórrar málheildar í Innviðasjóð vorið 2015. Aðalumsækjandi var Eiríkur Rögnvaldsson en með honum Sigrún Helgadóttir, Steinþór Steingrímsson, Jón Guðnason, Hrafn Loftsson og Þórhallur Eypórsson. Verkefnið var að koma upp textagrunni með gífurlegu magni texta, allt að 500 milljón orð-

um. Málheildin skyldi verða öllum aðgengileg í gegnum veflæga málheildarleitarvél auk þess sem hægt yrði að hala henni niður ásamt lýsigögnum. Eftir reynslu af smíði Markaðrar íslenskrar málheildar var ákveðið að við gerð þessarar nýju málheildar yrði fyrst og fremst aflað texta sem til væru á stafrænu sniði og auðvelt væri að vinna með. Það flýttir fyrir allri vinnu og gerir okkur kleift að einbeita okkur að söfnun á miklu magni texta, frekar en að verja miklum tíma í að koma textum á aðgengilegt stafrænt form. Þá var ákveðið að málheildin yrði gefin út með eins opnum leyfum og nokkur kostur væri, til að greiða fyrir notkun og allri vinnu með málheildina.

Auk þess að nýttast í máltækni gæti ný risastór málheild opnað nýja möguleika í margvíslegum málfræðirannsóknnum og þar að auki gagnast í kennslu í málfræði og máltækni.

2.1 Málheild fyrir málfræðirannsóknir

Tilkoma rafrænna texta í miklu magni hefur gerbreytt aðstöðu málfræðinga til margs konar málrannsóknna. Hægt er að leita að dæmum í gífurlegu textamagni á örskotsstund, eitthvað sem hefði tekið ár eða áratugi að leita í með hefðbundnum lestri. Með þessum hætti má til að mynda skoða breytileika í setningagerð, breytileika og nýjungar í beygingum, orðmyndun og orðaforða, merkingarbreytingar og svo má áfram telja. Þar að auki er auðveldara að leita í fjölbreyttari textum en fyrr, ekki bara formlegum yfirlesnum textum eftir þjálfaða höfunda, heldur líka óyfirlesnum textum á óformlegu málsniði eftir allan almenning. Tæknin býður þannig líka upp á möguleika til að skoða breytileika milli mismunandi textategunda og málsniða, breytingar sem eru yfirstandandi og breytileika eftir aldri og uppruna höfunda.

Málfræðingar hafa gert nokkuð af því að safna dæmum á vefnum með venjulegum leitarvélum. Það getur gagnast vel, en þótt textamagnið sem þannig er leitað í sé gífurlegt er það ýmsum annmörkum háð. Það er til dæmis útilokað að flokka niðurstöðurnar. Það er ekki hægt að skoða mismunandi málnotkun eftir textategundum, eftir aldri texta eða eftir uppruna, kyni og aldri höfunda. Auk þess er vefurinn síkvikur og leitarvélar mismunandi – niðurstöður geta verið misjafnar frá degi til dags vegna þess að ekki er verið að leita í sömu textum eða með sömu leitarvél. Það getur því verið erfitt að prófa niðurstöður með því að endurtaka tilraunir. Eðli vefsins gerir slíkt ókleift. Þess vegna þótti mikilvægt að koma upp gagnagrunni sem

hefur þann kost vefsins að geyma gífurlegt og fjölbreytt textamagn en er laus við þá ókosti sem að framan eru taldir.

2.2 Málheild fyrir máltækni

Risastórt rafrænt textasafn er grunnforsenda þess að hægt sé að smíða ýmis máltækniverkfæri með þeim aðferðum sem skilað hafa bestum árangri síðastliðin ár. Textasafnið er þá notað til að smíða mállíkön sem geta sagt til um tíðni stafa og stafasambanda, tíðni einstakra orða, orðasambanda og heilla setninga. Í talgreiningu eru mállíkön nauðsynleg til að hægt sé að meta líkindi á því að tiltekna hljóðbylgjur standi fyrir tiltekið orð eða orðastreng. Sams konar mállíkön eru nýtt við gerð talgervla. Tíðniupplýsingar sem fást úr stórum textasöfnum eru nauðsynlegar til að hægt sé að velja rétta framburðinn þar sem ritmyndin gefur ekki ótvíræðar vísbendingar. Mállíkön af þessu tagi eru einnig mikilvæg við rannsókn- og þróunarstarf á sviði vélrænnar málfræði- og setningagreiningar en með tölfræðilegri greiningu á miklu textamagni er hægt að velja með meira öryggi en ella milli mismunandi greiningarmöguleika. Greining af þessu tagi hefur sjálfstætt fræðilegt gildi, en nýtist síðan í ýmsum hagnýtum verkefnum, t.d. gerð leiðréttingarhugbúnaðar og við þróun þýðingarvéla.

2.3 Málheild fyrir menntun

Risastórt stafrænt textasafn gefur stúdentum í málfræði tækifæri til að kynnst megindlegum rannsóknum á ýmsum sviðum málfræðinnar. Við notkun þess fá þeir þjálfun í tölfræðilegri úrvinnslu á niðurstöðum úr skipulegri leit og textagreiningu en það gerir þeim einnig kleift að gera margvíslegar sjálfstæðar rannsóknir sem þeir hefðu ekki haft möguleika á að gera ella. Það er líka mjög mikilvægt fyrir nemendur í máltækni, eða nemendur í tölvunarfræði sem vinna með textagögn, að hafa hentug íslensk gögn til að þjálfa sig á, t.d. til að vinna uppplýsingar úr þeim eða greina á ýmsan hátt.

3 Gagnasöfnun og vinnsla

Vinna við verkefnið hófst haustið 2015 eftir að hafa fengið 4.950

þúsund króna styrk úr Innviðasjóði og 1.650 þúsund króna styrk úr Mótframlagasjóði Háskóla Íslands. Sigrún Helgadóttir og Steinþór Steingrímsson, verkefnastjórar hjá Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum skipulögðu vinnuna og unnu að öflun leyfa frá rétt höfum texta. Starkaður Barkarson var ráðinn til að safna textunum saman, greina og búa um þá svo hægt væri að vinna með allt efnið á sambærilegan hátt. Nokkuð vel gekk að safna efni og sumarið 2017 var efnissöfnun í fyrstu útgáfu hér um bil lokið. Þó átti eftir að setja textana upp svo hægt væri að sækja þá á stöðluðu sniði með lýsigögnum, og uppsetning á leitarkerfi fyrir málheildina var skammt á veg komin. Þá um sumarið hlaut verkefnið sérstakan styrk frá menntamálaráðuneytinu, sem veittur var nokkrum verkefnum sem brýnt þótti að komin yrðu vel á veg þegar verkáætlun um máltækni fyrir íslensku yrði hrundið í framkvæmd (Anna Björk Nikulásdóttir o.fl. 2017). Styrkurinn hljóðaði upp á 8 milljónir og fyrir þá peninga var hægt að klára fyrstu útgáfu málheildarinnar og komast langt með undirbúning annarrar útgáfu. Starkaður hélt áfram að ganga frá textunum og við hlið hans var ráðinn Gunnar Thor Örnólfsson, sem hafði veg og vanda af uppsetningu Korp-málheildarkerfisins (Borin o.fl. 2012) og aðlögun þess að íslensku. Þá var einnig settur upp n-stæðuskoðari sem sýnir breytingar á notkun orða og orðasambanda yfir tíma.

Þegar vinnu við fyrstu útgáfu málheildarinnar lauk höfðu safnast talsvert fleiri textar en lagt var upp með í upphafi. Hún var yfir 1200 milljón orð og þar með um 50 sinnum stærri en Mörkuð íslensk málheild. Í því sambandi er þó rétt að taka fram að MÍM er jafnvæg málheild, þ.e. reynt var að gæta þess að jafnvægi væri á stærð textaflokka. Engar tilraunir voru gerðar til þess í Risamálheildinni, þar er reynt að viðað sé öllu því sem er aðgengilegt. Notendur málheildarinnar geta svo sjálfir valið þá textaflokka sem þeir vilja skoða sérstaklega.

Í fyrstu útgáfu málheildarinnar skiptum við textunum upp í 10 flokka, sbr. *Töflu 1*, en nánari upplýsingar um hvern textaflokk er að finna á vef Risamálheildarinnar, *málheildir.árnastofnun.is*.

Textaflokkur	Fjöldi lesmálsorða	Hlutfall	Tímabil
Fréttamiðlar	795.905.613	63,2%	1998–2017
Þingræður	210.490.367	16,7%	1911–2017
Dómar	92.702.603	7,4%	1999–2017
Útvarps-/sjónvarpsfréttir	54.002.794	4,3%	2004–2017
Íþróttavefir	47.071.733	3,7%	2002–2017
Lög og reglugerðir	27.079.422	2,2%	1275–2017
Blogg/pistlar	11.822.688	0,9%	1973–2017
Fræðsluefni fyrir almenning	10.792.370	0,9%	2000–2017
Útgefnar bækur	5.247.476	0,4%	1980–2008
Lífstill	4.022.699	0,3%	2010–2017
SAMTALS	1.259.137.765	100%	

Tafla 1: Textaflokkar í Risamálheildinni.

3.1 Leyfismál

Málheildin er gefin út undir tveimur mismunandi leyfum. Um helmingur efnisins undir CC BY 4.0 leyfi¹, sem er opið með litlum takmörkunum. Það efni má nota í allar rannsóknir en ef textar úr því eru birtir þarf að geta uppruna þeirra. Hinn helmingur textanna er gefinn út undir sama leyfi og MÍM. Leyfið er takmarkaðra, það er aðeins veitt til rannsókna í málfræðilegum rannsóknum og í máltækni, ekki má afhenda þriðja aðila textana og útgáfa og birting þeirra texta sem gefnir eru út undir því leyfi er bönnuð. Ástæðan fyrir þessari tvískiptingu er að ekki allir réttihafar voru tilbúnir til að leyfa dreifingu sinna texta með eins opnu leyfi og CC BY 4.0. Þar sem reynsla var komin á MÍM-leyfið og notkun þess hefur gengið snurðulaust var hægt að fá langflesta til að samþykkja það.

3.2 Vinnsla textanna

Stór hluti textanna var sóttur beint á vefsíður réttihafa textanna en sumt fékkst sent yfir netið eða var sótt og afritað á minnislykla. Þar sem hægt er að sækja efnið á vef hafa verið sett upp sjálfvirk forrit sem athuga vefina daglega eða vikulega til að kanna hvort nýtt efni hafi bæst við. Ef svo er þá er nýja efnið sótt sjálfkrafa. Þegar efnið hefur verið sótt fer af stað ferli þar sem efnið er hreinsað. Fyrsta skrefið er að vinna úr því lýsigögn og hreina texta. Svo er textunum

¹ <https://creativecommons.org/>

skipt upp í setningar og tóka (orð og greinarmerki) en tilreiðari úr IceNLP-pakkanum er notaður við það (Hrafn Loftsson og Eiríkur Rögnvaldsson 2007). Þá er hver tóki markaður. Í fyrstu útgáfu var notast við IceStagger (Hrafn Loftsson og Östling 2013) en í annarri útgáfu málheildarinnar er notast við nýjan tauganetsmarkara (Steinþór Steingrímsson og Örvar Kárason 2019). Að lokinni mörkun eru uppflattimyndir orðanna fundnar með forritinu Nefni, sem Jón Friðrik Daðason smíðaði.

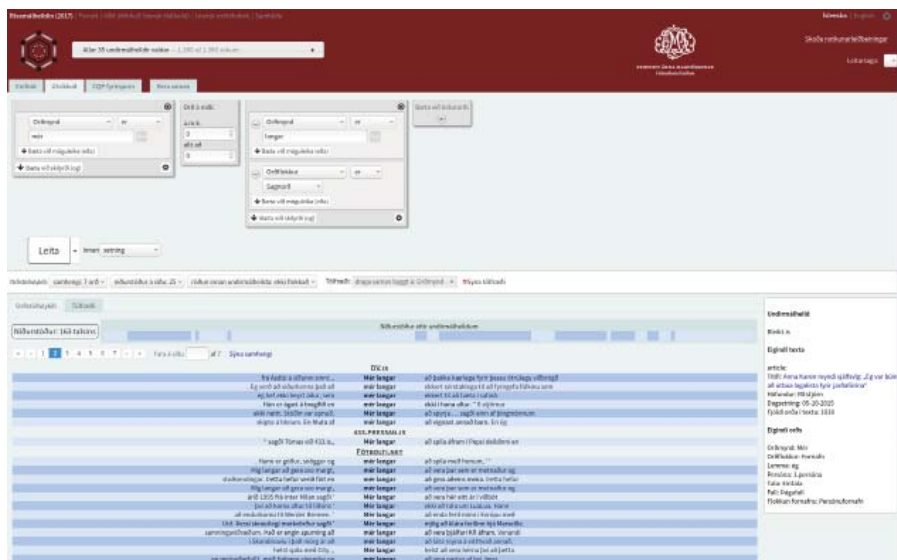
Að lokum eru textarnir settir upp til dreifingar á XML-sniði og gerðir aðgengilegir í leitarvél fyrir málheildir og n-stæðuskoðara.

4 Aðgengi að gögnunum

Risamálheildina má sækja með öllum lýsigögnum á *málföng.is*. Sem fyrr segir er hún einnig leitarbær í öflugri málheildarleitarvél á vefnum *málheildir.árnastofnun.is* en þar að auki er hægt að skoða tíðni orða eða orðastæðna yfir tíma í n-stæðuskoðara sem smíðaður var ofan á gögnin í Risamálheildinni. Hann er aðgengilegur á *n.árnastofnun.is*.

4.1 Málheildarvefur

Hægt er að leita í öllum textum málheildarinnar í sérstakri málheildarleitarvél (sjá *Mynd 1*). Við aðlöguðum sænsku málheildarleitarvélina Korp að íslensku en góð reynsla hefur verið af henni á hinum Norðurlöndunum. Leitarvélina má stilla þannig að einungis er leitað í ákveðnum hlutum málheildarinnar eða í öllum textum hennar í einu. Hægt er að leita að stökum orðmyndum eða uppflattimyndum orða, orðasamböndum eða málfræðilegum formdeildum. Hægt er að skoða hvenær tiltekin orð eða málfræðilegar formdeildir standa saman, eða í nágrenni hvort við annað, en einnig er hægt að takmarka leitina við lýsigögnin (t.d. takmarka leit við ártöl eða tímabil, höfunda eða jafnvel þingræður tilgreindra þingmanna). Vefurinn þýðir fyrirspurnir notenda yfir á CQP-fyrirspurnarmálið, sem er sérhannað fyrir málheildir, en gagnagrunnurinn sem geymir textagögnin sjálf skilur aðeins það fyrirspurnarmál. Notendur geta líka skrifað fyrirspurnir sínar beint á CQP-fyrirspurnarmálinu, sem er nokkuð aðgengilegt þeim sem reynslu hafa af forritun eða vinnu við gagnagrunna, en aðrir ættu einnig að geta lært grunnatriðin með aðstoð notkunarleiðbeininga sem aðgengilegar eru á síðunni.

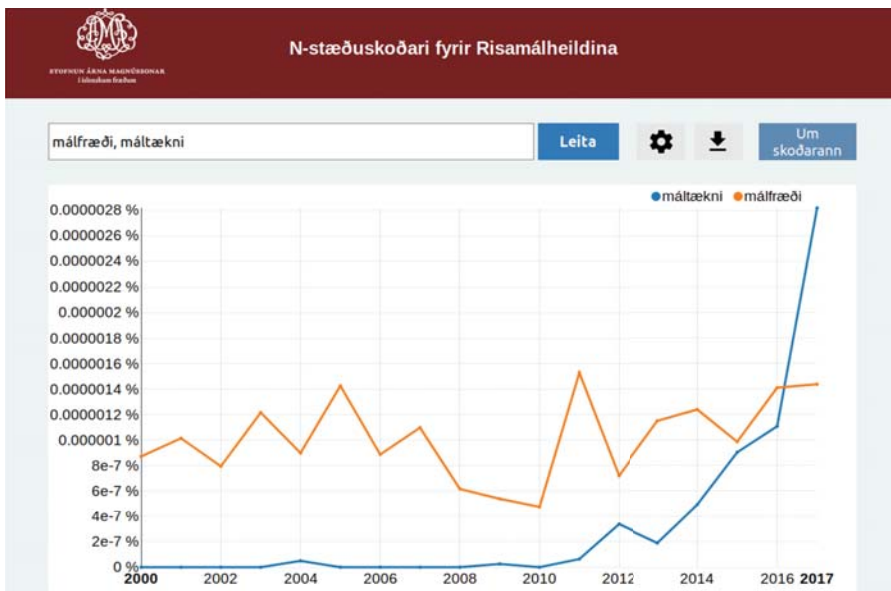
Mynd 1: Skjáskot af málheildarvefnum á [málheildir.árnastofnun.is](http://malheildir.arnastofnun.is).

Niðurstöður leitar má skoða á vefnum sjálfum eða skrifa þær út í töflur sem hægt er að vinna með í töflureiknum eða með eigin forritum. Þá er einnig hægt að kalla eftir niðurstöðum á JSON-sniði sem getur gagnast þeim sem vilja nota annan hugbúnað til að kalla fram niðurstöður úr málheildinni. Vefurinn býður einnig upp á að skoða tölfræðilegar upplýsingar um niðurstöðurnar, til dæmis hlutfallstíðni orðmynda eða í hvaða hlutum málheildarinnar þær er helst að finna.

4.2 N-stæðuskoðari

Á málheildarvefnum er hægt að sjá tíðni leitarniðurstaðna yfir tíma. Sú virkni getur verið mjög gagnleg ef verið er að skoða flókna málfræðilega eiginleika en hún er hægivirk og erfitt getur verið að bera saman mismunandi niðurstöður. Ef ætlunin er hins vegar að skoða stök orð eða orðmyndir, eða orðastæður með tveimur eða þremur orðum og bera saman við önnur orð eða orðastæður, þá er hægt að gera það í n-stæðuskoðara sem byggður er ofan á gögnin í Risamálheildinni. N-stæðuskoðari er tæki til að skoða tíðni orða og orðasambanda yfir tíma, en fyrirmyndin er Google Ngram Viewer sem gefur möguleika á að skoða hvernig orðnotkun í ensku og nokkrum öðrum tungumálum breytist yfir tíma. Við uppsetningu

n-stæðuskoðara Risamálheildarinnar byggðum við á NB N-Gram frá Nationalbiblioteket, Landsbókasafninu í Noregi (Birkenes o.fl. 2015). Textamagn er mjög breytilegt á milli tímabila og niðurstöður n-stæðuskoðarans eru því kvarðaðar og gefnar sem hlutfall af heildarfjölda orða á hverju ári. Upplýsingar sem svona töl veitir getur veitt innsýn í margvíslega þætti í notkun tungumálsins, t.d. notkun orðasambanda eða hvernig tiltekin orð taka við af öðrum, en það getur varpað ljósi á tísku, tæknisögu og samfélagsumræðu, svo eitthvað sé nefnt. N-stæðuskoðarinn er aðgengilegur á *n.árnastofnun.is* (sjá Mynd 2).

Mynd 2: Skjáskot af n-stæðuskoðaranum á *n.árnastofnun.is*.

4.3 Gagnasnið

Auk þess að vinna með gögnin í þeim veflægu verkfærum sem fyrr er getið geta notendur sótt gögnin og unnið með þau sjálfir eins og þeim best hentar. Hægt er að sækja gögnin á *málföng.is* en þar er þeim dreift í tveimur stórum pökkum, einum fyrir hvora leyfistegund. Í pökkunum eru textarnir á XML-sniði sem byggir á TEI P5 staðlinum (sjá *TEI P5: Guidelines* 2017). Í XML-skjölunum eru lýsigögn þar sem ítarleg grein er gerð fyrir innihaldi hvers skjals. Textunum sjálfum er skipt upp í setningar, þar sem því er við komið, og í hverri setningu eru orðmyndir eins og þær birtast í textanum, ásamt málfræðilegum greiningarstrengjum og lemmum eða uppflættimyndum.

5 Að lokum

Á vefmálheildarinnar, *málheildir.árnastofnun.is*, hefur einnig verið veittur leitaraðgangur að eldri íslenskum málheildum, MÍM, fornritamálheild og *Íslenskri orðtíðnibók*. Reiknað er með því að nota þessa leitarvél fyrir aðrar íslenskar málheildir sem kunna að verða til á næstu árum. Haldið verður áfram að safna textum og vinna að nýjum útgáfum Risamálheildarinnar á hverju ári, að minnsta kosti á meðan mál-tækniáætlun fyrir íslensku stendur yfir, en árið 2019 hefst vinna skv. verkáætlun um máltækni fyrir íslensku 2018–2022 (Anna Björk Nikulásdóttir o.fl. 2017). Meðfram því verður unnið að því að bæta greininguna og verkfærin sem notendur geta notað til að vinna með málheildargögnin. Þá verður einnig reynt að gæta að því að leiðbeiningar og upplýsingar um málheildina og verkfærin séu uppfærðar, þar sem þeirra þykir þörf.

Heimildaskrá

- Anna Björk Nikulásdóttir, Jón Guðnason og Steinþór Steingrímsson. 2017. *Máltækni fyrir íslensku 2018–2022: verkáætlun*. Reykjavík: Mennta- og menningarmálaráðuneytið.
- Birkenes, Magnus B., Lars G. Johnsen, Arne M. Lindstad og Johanne Ostad. 2015. From digital library to n-grams: NB N-gram. Í: *Proceedings of the 20th Nordic Conference of Computational Linguistics (NODALIDA-2015)*, NEALT Proceedings Series Vol. 23, bls. 293–295. Vilnius.
- Borin, Lars, Markus Forsberg og Johan Roxendal. 2012. Korp – the corpus infrastructure of Språkbanken. Í: *Proceedings of the Eight International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2012)*, bls. 474–478. Ístanbul.
- Hrafn Loftsson og Eiríkur Rögnvaldsson. 2007. IceNLP: A Natural Language Processing Toolkit for Icelandic. Í: *Proceedings of Interspeech 2007*, bls. 1533–1536. Antwerpen.
- Hrafn Loftsson og Robert Östling. 2013. Tagging a Morphologically Complex Language Using an Averaged Perceptron Tagger: The Case of Icelandic. Í: Stephan Oepen, Kristin Hagen og Janne Bondi Johannessen (ritstj.). *Proceedings of the 19th Nordic Conference of Computational Linguistics (NoDaLiDa -2013)*, NEALT Proceeding Series 16, bls. 105–120. Oslo.
- Sigrún Helgadóttir, Ásta Svavarsdóttir, Eiríkur Rögnvaldsson, Kristín Bjarnadóttir og Hrafn Loftsson. 2012. The Tagged Icelandic Corpus (MIM). Í: *Proceedings of the SaLTMiL-AfLaT Workshop on “Language Technology for Normalisation of Less-Resourced Languages”*, bls. 67–72. Ístanbul.
- Steinþór Steingrímsson og Örvar Kárason. Handrit. Augmenting a BiLSTM

tagger with a Morphological Lexicon and a Seminal Lexical Category Identification Step.

TEI P5: Guidelines. 3.2.0. Síðast uppfært 10. júlí 2017. <https://tei-c.org/guidelines/p5/> (apríl 2019).

Lykilorð

málheild, íslenska, mörkun, lemmun

Keywords

corpora, Icelandic, part-of-speech tagging, lemmatization

Steinþór Steingrímsson
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Laugavegi 13
IS-101 Reykjavík
steinthor.steingrimsson@arnastofnun.is

Jóhannes B. Sigtryggsson

Nýjar reglur Íslenskrar málnefndar um greinarmerkjasetningu. Yfirlit yfir breytingar

Undanfarin þrjú ár hefur mennta- og menningarmálaráðherra auglýst nýjar opinberar ritreglur sem gilda um stafsetningarkennslu í skólum og útgefið efni á vegum hins opinbera. Íslensk málnefnd hefur samið þessar nýju reglur eins og kveður á um í 6. gr. laga um stöðu íslenskrar tungu og íslensks táknmáls (nr. 61/2011). Mennta- og menningarmálaráðherra gaf út fyrri hluta reglnanna 6. júní 2016 í auglýsingu nr. 695 um setningu íslenskra ritreglna sem var birt í B-deild Stjórnartíðinda 10. ágúst sama ár¹ og seinni hlutann 27. ágúst 2018 í auglýsingu nr. 800 um setningu ritreglna sem birt var í B-deild Stjórnartíðinda sama dag.²

Þessi síðari hluti ritreglnanna fjallar um greinarmerkjasetningu og leysir af hólmi auglýsingu um greinarmerkjasetningu nr. 133/1974, með innfelldum breytingum samkvæmt auglýsingu nr. 184/1974.³

Helstu breytingar í greinarmerkjasetningu í nýju reglunum varða kommur og þá sérstaklega utan um innskotssetningar.⁴ Nú ræðst af

---

¹ Fyrri hluta ritreglnanna má sjá hér (Íslensk málnefnd 2016): <http://www.islenskan.is/images/ritreglur-IM-2016.pdf>. Sjá umfjöllun um þær hjá Ara Páli Kristinssyni (2017) og Jóhannesi B. Sigtryggssyni (2016).

² Seinni hluti reglnanna er birtur í fylgiskjali með auglýsingu nr. 800/2018: <https://www.stjornartidindi.is/Advert.aspx?RecordID=4c3c025d-d1b3-4786-9e29-ff2365a5f972>. Auglýsing nr. 800/2018 tekur við af auglýsingu nr. 755 um setningu íslenskra ritreglna sem gefin var út 19. júlí 2018 og birt í B-deild Stjórnartíðinda 7. ágúst sama ár. Stefnt er að því að birta allar reglurnar (695/2016 og 800/2018) í heild á vefsíðunni <http://ritreglur.arnastofnun.is>.

³ Nánari útfærsla á auglýsingum um íslenska stafsetningu og greinarmerkjasetningu nr. 132/1974, 133/1974, 184/1974 og 261/1977 er í ritreglum í *Stafsetningarorðabókinni* (2006:673–736) og taka nýjar reglur (nr. 695/2016 og 800/2018) einnig við af þeim.

⁴ Drög að nýjum reglum um kommusetningu fylgdu með skýrslu vinnuhóps Ís-Orð og tunga 21 (2019), 169–174. © Jóhannes B. Sigtryggsson. CC BY-NC-SA 4.0.

merkingu hvort innskotssetningar eru afmarkaðar með kommu eða ekki. Smávægilegar breytingar hafa einnig orðið í öðrum köflum og tilgreini ég það helsta hér á eftir.

Yfirlit yfir breytingar

Kommur

21.1.2.⁵ Kommur afmarka eingöngu innskotssetningu tengda með samtengingu ef hún felur í sér *viðbótarupplýsingar* og hægt er að setja sviga utan um innskotssetninguna eða taka hana út án þess að merking aðalsetningarinnar glatist.

Þetta hús, sem var byggt 1920, er elsta húsið við götuna. (Innskotið „sem var byggt 1920“ geymir viðbótarupplýsingar sem hægt er að setja sviga utan um.

Ekki skal afmarka með kommu innskotssetningu tengda með samtengingu ef innskotssetningin er ómissandi hluti af merkingu aðalsetningarinnar, afmarkar hana nánar og ekki er hægt að setja sviga utan um hana.

Sá sem fæst við erfitt verkefni verður að leggja hart að sér.

Nemandi sem stundar námið vel mun ná góðum árangri.

Nokkrir sem ég þekki ætla til Akureyrar í sumar.

Alltaf þegar veðrið er gott sit ég úti í garði.

Þetta er breyting frá eldri reglum um greinarmerkjasetningu frá 1974 (auglýsingar nr. 133 og 184/1974) og nánari útfærslu þeirra í ritreglum *Stafsetningarorðabókarinnar* (2006). Þar fór kommuþing við innskotssetningar eftir því hvaða orð fóru næst á undan innskotssetningunum: Ekki voru kommu ef á undan fór fornafrnið *sá* eða atviksorðið *þar*, val var um kommu ef önnur fornöfn eða atviksorð fóru á undan en annars voru alltaf hafðar kommu.⁶

---

lenskrar málnefndar um ritreglur 23. ágúst 2015 (sjá <http://www.islenskan.is/images/Islenskar-ritreglur-drog-2015.pdf>).

⁵ Feitletruð tala vísar hérna til greinarnúmers í nýju reglunum.

⁶ Sjá ritreglur í *Stafsetningarorðabókinni* (2006:723–726). Samkvæmt eldri reglum (1974, 2006) væru því ekki kommu í fyrstu setningunni hér fyrir framan, kommu hins vegar í annarri setningunni og val um kommu í þriðju og fjórðu setningunni.

21.1.3. Skýrar er kveðið á um það en í fyrri reglum að nota megi kommur til að auðkenna hlé í lestri og þá sérstaklega í löngum málsgreinum.

Ég settist að í bæjarfélaginu fyrir 17 árum og hef ætíð unað hag mínum vel þar innan um fjölskrúðugt mannlíf, en síðustu misseri hefur það dálítið breyst.

21.2.6. Kommur afmarka ekki starfsheiti, titla og frændsemisorð ef þau eru aðeins tvö orð (aðalorð og einkunn) en hins vegar ef þau eru þrjú eða fleiri. Í eldri reglum voru kommur settar ef orðin voru fleiri en eitt.

Jói frændi okkar kom í veisluna.

Agnes M. Sigurðardóttir biskup Íslands vígði kirkjuna.

Jónas Hallgrímsson, skáld og náttúrufræðingur.

21.2.7. Kommur eru valfrjálsar milli tveggja lýsingarorða eða lýsingarháttar ef bæði orðin vísa til nafnorðsins sem þau standa með (hægt að setja og í staðinn fyrir kommu). Þetta er eins og í fyrri reglum.

Þarna var gömul góð kona.

Þarna var gömul, góð kona.

Ef lýsingarorð eða lýsingarháttur myndar hins vegar heild með orði sem það stendur með þá er ekki höfð komma ef á undan fer annað lýsingarorð eða lýsingarháttur. Áður var val um kommu eða ekki.

Þetta er góð gerilsneydd mjólk.

Punktur

22.6. Ekki er bil á eftir orði í skammstöfun (*m.kr.*, *ef.et.*) nema milli tveggja skammstafana sem hvor um sig er sjálfstæð eining og ekki mynda merkingarheild (*próf. dr.*). Í ritreglum í *Stafsetningarorðabókinni* (2006:717) var hins vegar haft stafbil milli tveggja skammstafaðra orða aftan við skammstöfun sem er tveir eða fleiri stafir (*ma. kr.* en *m.kr.*).

m.kr.

ma.kr.

ef.et.

próf. dr.

o.s.frv. o.s.frv.

Strik og bönd

26. Umfjöllun um bönd og strik er ítarlegri en í auglýsingunni 1974. Fjallað er sérstaklega í fyrsta sinn í greinarmerkjareglum um notkun millistrika (tilstrika, stuttra þankastrika).

Tilvitnunarkerki (gæsalappir)

28.2. Einföld tilvitnunarkerki eru höfð utan um merkingu orða eða orðasambanda. Þau eru ' ' eða , '. (Í reglunum 1974 og 2006 var eingöngu getið um , '.)

Orðið fákur merkir 'hestur'.

Orðið fákur merkir 'hestur'.

Tvípunktur

29.4. Notaður er upphafsstafur á eftir tvípunkti ef um er að ræða fullkomna sjálfstæða málsgrein eða sérnafn en lítill ef um er að ræða ófullkomna málsgrein. Í fyrri reglum var val um stóran eða lítinn staf í seinna tilvikinu.

Loks var þetta ákveðið: Óskað verður eftir nauðasamningum hið fyrsta.

Hann er seinheppinn eins og fyrri daginn: missir af flugvélinni og tefst í þrjá daga.

Upphrópunarmerki

30.2. Þetta er ný grein:

„Yfirleitt er betra að láta spurningar sem eru í raun upphrópanir enda á upphrópunarmerki en spurningarmerki. Ekki er mælt með því að láta setningu enda bæði á upphrópunarmerki og spurningarmerki.

Hvernig gátuð þið gert þetta!“

Orðskipting

33. Sérkaflí er um orðskiptingu og nánari reglur en áður.

Heimildir

- Ari Páll Kristinsson. 2017. Nýjar ritreglur 2016. *Orð og tunga* 19:215–217.
- Auglýsing um setningu íslenskra ritreglna nr. 800/2018. 31. ágúst 2018. Stjórnartíðindi. B-deild. www.stjornartidindi.is (október 2018).
- Íslensk málnefnd. 2016. Ritreglur. Auglýsing mennta- og menningarmálaráðuneytis nr. 695/2016 með leiðréttingum. <http://islenskan.is/images/ritreglur-IM-2016.pdf>. (október 2018).
- Jóhannes B. Sigtryggsson. 2016. Greinargerð um helstu breytingar á ritreglum. *Skíma* 39:40–41.
- Lög um stöðu íslenskrar tungu og íslensks táknmáls nr. 61/2011. <https://www.althingi.is/altext/stjt/2011.061.html> (október 2018).
- Stafsetningarorðabókin (ritstj. Dóra Hafsteinsdóttir). 2006. Ritreglur, bls. 673–736. Reykjavík: Íslensk málnefnd / JPV.

Lykilorð

greinarmerki, greinarmerkjasetning, stafsetningarreglur, ritreglur, stafsetning

Keywords

punctuation, spelling rules, orthography rules, orthography, spelling

Abstract

This is a overview over the main changes in new official rules about punctuation in Icelandic published by the Ministry of Education, Science and Culture in 2018. The Icelandic Language Council made these new rules that supersede older official punctuation rules from 1974.

Jóhannes B. Sigtryggsson
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Laugavegi 13
IS-101 Reykjavík
johannes.b.sigtryggsson@arnastofnun.is